

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία 'Επιθεώρηση • Φεβρουάριος 2007 • τεύχος 152 • € 5

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Φεβρουάριος 2007
τεύχος 152 • 5 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €

Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €

Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος

υποκ. 132 αριθ. λογαριασμού

401740-48 (παρακαλούμε να

αναγράφεται τό όνομα του

καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή

στή διεύθυνση του περιοδικού

Γιά τούς συνδρομητές του

έξωτερικού:

IBAN: GR06 0110 1320 0000 1324

0174 048

SWIFT CODE (BIC): ETHNGRAA

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης

Ζωναρά 10, Αθήνα 11472

τηλ. 210-6470079 &

fax: 210-6470696

e-mail: poliths@otenet.gr

Κωδικός: 1572

Έκτύπωση: Δεκάλογος Ε.Π.Ε.

Άγαθίου 3,

Αθήνα

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Άγγελος Έλεφάντης, Η γαλλική εξαίρεση	5
Μαρίνα Κόντη, Δίμετρες καλλονές, σύγχρονες σκλάβες!	7
Άσια Τζεμπάρ, Όταν μίτος της Αριάδνης γίνεται τό αύτί	10

Μιχάλης Σκομβούλης, Μαθήματα Έλληνικής Ίστορίας	12
Νίκος Προκόδας, Έχει άποτύχει σύμπασα ή Άριστέρα... στην Γαλλία	15
Δημήτρης Δημητρόπουλος, Άναζητώντας παραμύθια στους μύθους	17
Άντώνης Μανιτάκης, Τό τέλος του Ευρωσυντάγματος	20
Μιχάλης Σκομβούλης, Άξία, ισότητα, δικαιοσύνη, άναπαραγωγή: ό Μάρξ άπέναντι στον Άριστοτέλη	27
Μαίρη Χριστοδούλου, Οίκοι της σοφίας: κέντρα άνάπτυξης πολιτισμού στον άραβο-ισλαμικό κόσμο	37
Νάσος Βαγενάς, Λογοτεχνία και βιογραφισμός. «Η άπαγωγή της Τασούλας»	43
Άδριανή Δημακοπούλου, Άλάνες και όρια ή ό δύσκολος έρωσ της μεταβίβασης	50
Δήμητρα Μήττα, Ζάν-Πιέρ Βερνάν: ό άναγεννησιακός	53
Ίφιγένεια Καλαντζή, Έξω από τά φώτα των «Bollywood»	56

Άλέξανδρος Κιουπκιολής, Άνδρέας Πανταζόπουλος Μέ τούς πολίτες κατά του λαού. Τό ΠΑΣΟΚ της νέας γενιάς	60
Νίκος Άντωνάτος, Τάκης Μενδράκος ... Έξ άκανθών...	64
Γιώργος Σταθάκης, Άπό το βιβλίο Άτελέσφορος Έκσυγχρονισμός	36
Άπό τίς τελευταίες έκδόσεις	65

ΕΝ ΠΑΡΟΔΩ

Γιάννης Μπαλαμπανίδης, Άγαπυτέ Γειάνη...	49
Γιάννης Παπαθεοδώρου, Ό μαίτρο και οί μαργαρίτες	63

Έξώφυλλο: Ν. Έγγονόπουλος: Μακέτα για τό κουστόύμι
του Έρέβους. «Κόρη».

Ἡ γαλλικὴ ἐξαίρεση

Γαλλικὴ ἐξαίρεση ὀνομάστηκε ἓνα γαλατικῆς κατασκευῆς καὶ προελεύσεως πολιτικὸ καὶ πολιτιστικὸ φρούτο, κάτι πού ἀνθεῖ μόνο σ' αὐτά τὰ μέρη, σάν τὸ αὐθεντικὸ κονιάκ καὶ τὴ γαλλικὴ σαμπάνια, τὰ ὁποῖα προϊόντα ἐπιπλέον εἶναι κατοχυρωμένα μὲ ὀνομασία προελεύσεως. Ἐξαίρεση σημαίνει ὅτι οἱ Γάλλοι κάνουν κάτι τὸ ἰδιαίτερο πού δέν μοιάζει μὲ ὅσα συμβαίνουν στό «παγκοσμιοποιημένο» παντοῦ, ἔρχονται ἀκόμα καὶ σέ ἀντίθεση πρὸς αὐτό. Αὐτό εἶναι τὸ φωτοστέφανο τῆς γαλλικῆς ἐξαίρεσης, ἡ μαγκιά της, πού τῆς ἀποδίδει τὸ γόητρό της, ἀκόμα καὶ μιὰ δύναμη μίμησης ἀπὸ ἄλλους, γιὰ νά κάνουν κι αὐτοὶ ὅπως οἱ Γάλλοι. Πόσες φορές δέν ἀκούσαμε τὰ δύο τελευταῖα χρόνια αὐτὸ τὸ «ὅπως στὴ Γαλλία» εἴτε ἀποθαυμάζοντας τὸ ἀπρόσμενο ἀποτέλεσμα τοῦ δημοψηφίσματος γιὰ τὸ Εὐρωσύνταγμα πού τὸ ἔστειλε στοὺς σκουπιδοκτενεκέδες τῆς ἱστορίας (κι αὐτὴ ἡ ἔκφραση εἶναι γαλλικῆς προέλευσης, τοῦ Μάη τοῦ 1968), εἴτε στὴ γιγαντιαία ἀντίδραση στό νόμο τοῦ Ντέ Βιλπέν γιὰ τὸ Συμβόλαιο Πρώτης Ἀπασχόλησης πού τὸ ἔστειλαν κι αὐτὸ στὰ ἀζήτητα τῆς ἱστορίας. Τώρα, τί συμβαίνει ἀκριβῶς μ' αὐτές τίς —κι εἶναι πολλές πραγματικὲς ἢ εἰκαζόμενες— ἐξαιρέσεις εἶναι μιὰ ἄλλη ἱστορία· δέν θ' ἀσχοληθῶ ἐδῶ.

Βρίσκεται ὅμως καθ' ὁδὸν μιὰ ἄλλη «γαλλικὴ ἐξαίρεση»: οἱ προεδρικές ἐκλογές, γιὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ Προέδρου τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας. Τὸ σενάριο γνωστὸ. Πρῶτος στίς δημοσκοπήσεις ἔρχεται ὁ διάδοχος τοῦ ἀπερχόμενου προέδρου Σιράκ, ὁ Σαρκοζί μὲ (κυμαινόμενο ποσοστὸ γιὰ τὴν ὥρα μεταξύ 29% καὶ 31%). Δεύτερη ἡ ὑποψήφια τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος Σεγκολέν Ρουαγιάλ μὲ ἐπίσης κυμαινόμενο ποσοστὸ μεταξύ 24% καὶ 25%. Τρίτος, ὁ κεντρῶος ὑποψήφιος Φρανσουά Μπαϊρού ὁ ὁποῖος, ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἐντυπωσιακὴ κούρσα ἀπὸ τὸ 6%, σταθεροποιήθηκε στό 19%. Τέταρτος ὁ ἀκροδεξιὸς Λέ Πέν πού, ἄλλη μιὰ φορά, ἀνέβηκε στό 15%. Γιὰ τὸν δεύτερο γύρο προβλέπεται ἡ ἐπικράτηση τοῦ Σαρκοζί μὲ 52% καὶ δευτέρη τὴ Ρουαγιάλ μὲ 48%. Ἔπονται 5 ὑποψήφιοι ἀριστεροὶ πού ὅλοι μαζί (ἀλλὰ ὁ καθένας χωριστὰ) συγκεντρώνουν 8% ἕως 10%), δηλαδή: ἡ Μπιφέ τοῦ ΚΚΓ (4%), τρεῖς τροτσκιστές, ὁ ἀγροτιστὴς Μποβέ, ἡ ὑποψήφια τῶν οἰκολόγων Βαϊνέ.

Τὸ σημαντικότερο ὅμως στοιχεῖο αὐτῶν τῶν ἐκλογῶν εἶναι τὸ 40% μὲ 42% τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος πού δηλώνουν, ἀκόμη αὐτὴ τὴ στιγμή, ἀναποφάσιστοι. Ἐπομένως, καμιὰ πρόβλεψη δέν ἔχει οὐσιαστικὴ ἐγκυρότητα, παρόλο πού ὁ πόλεμος, ἰδιαίτερα τῶν δύο πρώτων ψηφοφόρων, στὰ ΜΜΕ κυριολεκτικὰ μαίνεται. Στὴν προσπάθεια ἐντυπωσιασμοῦ τῶν ψηφοφόρων ξεπερνοῦν ἀκόμη καὶ τὰ ΜΜΕ τῶν ΗΠΑ. Ποῦ, λοιπόν, ἡ γαλλικὴ ἐξαίρεση; Πολλοὶ πιστεύουν ὅτι μ' αὐτὸ τὸ 40% ἀναποφάσιστων ἐνδέχεται νά γίνει ἡ ἔκπληξη. Ποιὰ ἔκπληξη; Νά ἐκτιναχθεῖ ἡ Ρουαγιάλ στὴν πρώτη θέση ἢ ὁ Μπαϊρού στὴ δεύτερη θέση ἢ

κάποιος ἐκ τῶν ἀριστερῶν νά κατακτήσει διψήφιο ποσοστό. Ἡ, μέ ὅλα αὐτά τά ἐνδεχόμενα νά ἐκλεγεῖ τελικά ἀριστερός πρόεδρος, νά ἐπαναληφθεῖ δηλαδή τό ἀποτέλεσμα τοῦ 1981, ὅταν ὁ Μιττεράν ἐξελέγη πρόεδρος τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας, ὅταν ὁ ἴδιος ὁ Μιττεράν, τό βράδυ τῆς νίκης του, εἶπε ὅτι ἡ κοινωνική πλειοψηφία ἔγινε, ἐπιτέλους, πολιτική πλειοψηφία. Πράγματι, ἔτσι εἶχε γίνει τό 1981. Ἀλλά τό 1981 δέν εἶχε προκύψει χάρη στόν πόλεμο τῶν ΜΜΕ γιά τόν ἐντυπωσιασμό τῶν ψηφοφόρων Ἦταν ἀποτέλεσμα βαθύτατων διεργασιῶν καί σημαντικῶν ἀγῶνων πού ἀνέδειξαν τήν ἀριστερά καί τόν Μιττεράν στή θέση τοῦ τιμονιοῦ τῆς χώρας, μέ ἐνότητα ὅλων τῶν σοσιαλιστῶν, τῶν ριζοσπαστῶν τῆς ἀριστερᾶς καί τῶν κομμουνιστῶν, πού τότε ἀκόμη εἶχαν μεγάλη δύναμη (περί τό 18%). Τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτά δέν ἰσχύει σήμερα. Ἰδιαίτερα τά ἀριστερά κόμματα, παρὰ τό μεγάλο τους ρόλο στό δημοψήφισμα γιά τό Εὐρωσύνταγμα καί τό Συμβόλαιο Πρώτης Ἀπασχόλησης, δέν κατάφεραν νά παρουσιάσουν κοινό ὑποψήφιο καί οὐσιαστικά περιθωριοποιήθηκαν. Ἀπό τίς τεράστιες μάζες πού τήν προηγούμενη διετία κινητοποιήθηκαν μέ δυναμισμό, ἰδιαίτερα τῶν φοιτητῶν, τῶν λυκειαίων καί τῶν νέων ἐργαζομένων, τά κόμματα τῆς ἀριστερᾶς δέν εἰσέπραξαν σχεδόν τίποτε. Ἡ γαλλική ἐξαίρεση, στήν προκειμένη περίπτωση παραμένει ἐπιθυμία, κάτι σάν τήν «ἐπιστροφή τοῦ ἀπωθημένου». Καί ἰδίως, κάτι πού ἔχει σημασία καί γιά μᾶς: ἡ ἐπίκληση ἢ ἡ προσδοκία ἐπαλήθευσης τοῦ γαλλικοῦ παραδείγματος δέν εἶναι παρά παραμῦθι σάν κι ἐκεῖνα τοῦ Ἀγαθάγγελου. Γιατί, καί στή Γαλλία ὅπως σ' ὅλες τίς χώρες, σέ τέτοιου τύπου πολιτικές-ἐκλογικές ἀναμετρήσεις οἱ ψηφοφόροι-πολίτες δέν ψηφίζουν «ὄραματα» καί ὄνειρα ἀλλά ἀναζητοῦν μιά δύναμη διακυβέρνησης· ἡ ἀκυβερνησία δέν τοῦς θέλγει ἰδιαίτερα. Ἰδιαίτερα ὅταν σέ μιά χώρα, ὅπως ἡ Γαλλία, τά μικροαστικά καί τά μεσοαστικά στρώματα, παλαιᾶς ἢ νέας κοπῆς, ἔχουν τεράστιο κοινωνικό καί πολιτικό βάρος. Τό «ὄραμά» τους εἶναι ἡ σταθερότητα καί ἐφιάλτης τους ἡ ἀκυβερνησία, ἡ ἀστάθεια. Μιά ἔγκληση πού βασίζεται στό ἀπίθανο, τό ὄραματικό, στήν ἐπιθυμία, στήν ἰδεολογικοποιημένη ἔκρηξη εἶναι κάπως ἄχρηστη στόν πραγματικό σύγχρονο κόσμο. Κι ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη καί οἱ Γάλλοι, τόσο φορτωμένοι ἀπό τήν ἱστορία τους μέ ἐκπλήξεις καί ἐκρήξεις, σέ τελευταία ἀνάλυση δέν ἀποτελοῦν ἐξαιρεση. Ἀλλωστε ψηφίζοντας κατά τοῦ Εὐρωσυντάγματος τή σιγουριά τῆς Republique τους ψήφισαν καί δέν θέλησαν νά τήν ἀνταλλάξουν μέ τήν ἀβεβαιότητα μιᾶς πολιτικῆς ἐνοποίησης τῆς ΕΕ πού δέν θά τοῦς προστάτευε, ἔτσι πού στό τιμόνι τῆς Εὐρώπης ἡ οἰκονομία θά ἀποκοῦσε καί συνταγματική κατοχύρωση. Προτίμησαν νά παραμείνουν στά «βρόμικα» νερά τῆς πολιτικῆς, ὅπου γνωρίζουν καλά νά πολιτεύονται. Γι' αὐτό κι ὅλο τό τεράστιο ποσοστό τῶν ἀναποφάσιστων.

Σέ ἓνα μήνα θά ξέρομε κατά ποῦ τά ρεύματα τῆς σταθερότητας καί τῆς ἀβεβαιότητας θά συγκλίνουν, ἂν συγκλίνουν.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Δίμετρες καλλονές, σύγχρονες σκλάβες!

Τά κρούσματα τῆς οικονομικῆς καί σεξουαλικῆς ἐκμετάλλευσης ἀνθρώπων αὐξάνονται καί οἱ διακινητές τῶν ἐμπορευμάτων-ἀνθρωπίνων σωμάτων συνεχίζουν, περίπου ἀνενόητοι, νά δροῦν. Τό ἐμπόριο αὐτοῦ τοῦ εἶδους συγκαταλέγεται μεταξύ τῶν πιό προσοδοφόρων· τά ἄλλα εἶναι τό ἐμπόριο ὄπλων καί τά ναρκωτικά. Ὁ παγκόσμιος τζίρος ἀπό τέτοιου τύπου «ὑπηρεσίες», ἐκτιμᾶται, σύμφωνα μέ ἀναφορές τοῦ Ὁργανισμοῦ Ἡνωμένων Ἐθνῶν, ὅτι φτάνει τά 32 δῖς δολλάρια! Ἄν καί ἀκριβεῖς ἀριθμοί δέν μποροῦν, εὐλόγως, νά υπάρξουν, ἐντούτοις, ὑπολογίζεται ὅτι 2,5 ἑκατομμύρια ἀνθρώποι ἔχουν πέσει θύματα αὐτοῦ πού ὀνομάζεται παράνομη ἐμπορία καί διακίνηση ἀνθρώπων (trafficking).

Στάβλοι, ἀποθήκες, ὑπόγεια, δωμάτια ξενοδοχείων, κρυφά δωμάτια σέ μπάρ συνθέτουν τούς νέους τόπους «ὑποδοχῆς» τῶν ἀλλοδαπῶν γυναικῶν-θυμάτων ἐμπορίας μέ σκοπό τήν οικονομική-σεξουαλική ἐκμετάλλευση. Ἀμπάρια πλοίων, φορτηγά, βαγόνια τρένων, οἱ σύγχρονοι τρόποι διακίνησης ἀνθρώπων ὅλων τῶν φύλων, ὅλων τῶν ἡλικιῶν, ὅλων τῶν φυλῶν. Οἱ σύγχρονες μορφές τοῦ δουλεμπορίου δέν φαίνεται νά διαφέρουν ἀπό τίς παλαιότερες. Τό περιτύλιγμα ἄλλαξε μόνον: οἱ γυναῖκες, για παράδειγμα, πρὸς κατανάληση πρέπει νά εἶναι πανέμορφες, δίμετρες, καλλονές, ξανθιές, κατά προτίμηση, καί τέτοιες ἔχει νά δώσει τό πρῶην ἀνατολικό μπλόκ. Κυρίως Ρωσίδες καί Οὐκρανές εἶναι τά περισσότερα θύματα trafficking στήν Ἑλλάδα.

Μά πῶς νά μὴν συμβαίνει αὐτό ὅταν διαφημίζονται ἀκόμα καί ἀπό τά ἔντυπα μαζικῆς κυκλοφορίας στίς μικρές ἀγγελίες, πού εἶναι κεκαλυμμένες «ρόζ» ἀγγελίες, οἱ «δίμετρες καλλονές»! Ὅταν γνωρίζουμε ὅτι δίμετρες Ἑλληνίδες δέν υπάρχουν, τότε ποιά εἶναι τά ἀντικείμενα τοῦ πόθου τῶν ἀνδρῶν; Προφανῶς οἱ δίμετρες Ρωσίδες, Οὐκρανές, Μολδαβές κ.λπ. οἱ ὁποῖες καταφθάνουν στήν Ἑλλάδα μέ τήν ἐλπίδα μιᾶς καλύτερης ζωῆς. Κάτω ἀπό τόν τίτλο «Φυσιοθεραπεία-Αἰσθητικοί», ἔγκριτη ἐφημερίδα μεγάλης κυκλοφορίας, προωθεῖ τό ὡραῖο ἐμπόρευμα σέ μιά δυνητική πελατεία πού, ὅπως φαίνεται, εἶναι μεγάλη. «Ἀλλαγὴ!!! μέ νέες ὡραῖες κοπέλες γιά ἀπολαυτικές στιγμές χαλάρωσης». «Σᾶς περιμένουμε στό χῶρο μας ἀπό νεαρές μασέζ».

Προσφορά ἀξέχαστων στιγμῶν μυοχαλάρωσης καί γενικότερα ἀπόλυτης ἀπόλαυσης πού, κυρίως, μποροῦν νά δώσουν γυναῖκες μασέζ (περιέργως) καί συγκεκριμένα, οἱ πανέμορφες, εἰδικευμένες, διπλωματοῦχες, ἕως χαρισματικές!... «χαρισματικές μασέζ, παραδεισένιο περιβάλλον, συνθέτουν τή δική τους ὄαση...». Τά παραπάνω εἶναι πολὺ διακριτικά· σέ ἄλλα ἔντυπα δέν ἰσχύει οὔτε κἀν τό κουκούλωμα. Τά πράγματα λέγονται μέ τ' ὄνομά τους: «Δίμετρο μοντέλο ἀπό Οὐκρανία, μελαχρινή 1,80, γαλανομάτα, ὑπέροχο πρόσωπο, πάντα χαμογελαστό, σέ συναρπάζει μέ τήν πρώτη ματιά»,

«Νατάσα-Ναταλί, ἄπαιχτες Ρωσίδες δίμετρες μέ κορμιά πού κόβουν ἀνάσες ζητοῦν γνωριμία καί ὅ,τι προκύψει», «Οὐκρανή-Ρουμάννα, ἀχτύπητο δίδυμο πανύψηλες καλλονές, νεόφερτες, μέ τέλειες ἀναλογίες ζητοῦν γνωριμία». Δίμετρες, νεαρές καί ἀλλοδαπές εἶναι τό προφίλ τῆς ἐπιτυχημένης σύγχρονης σκλάβας! Τόσο πού μέχρι καί ὁ εἰσαγγελέας Καλούσης, ὁ ὑπόδικος πλέον, ὅπως ἔσπευσαν νά μᾶς πληροφορήσουν, μέ ἀπαξία αὐτή τή φορά, τά ἴδια ἔγκριτα φύλλα, μετροῦσε τό ὕψος τῆς ὑποψήφιας, ἄν δηλαδή ἔφτανε στό πολυπόθητο —ὀριζόμενο ὡς ἰδανικό στή φαντασίωσή του (καί ὄχι μόνον)— ὕψος.

Τή δεκαετία τοῦ '90, στή Βόρεια Ἑλλάδα, ξεφύτρωσαν ἕως καί ταμπέλες στά χωράφια πού διαφήμιζαν τό εἰσαγόμενο προϊόν: «Προσεχῶς Βουλγάρες!». Ἦταν οἱ ἀρχές, τότε, τῆς εἰσόδου γυναικῶν ἀπό τή γειτονική Βουλγαρία καί Ρουμανία. Οἱ Βουλγάρες, ὅμως, ἀνταποκρίνονταν σέ ἀγγελίες γιά ἀνεύρεση ἐργασίας στήν Ἑλλάδα ὡς π.χ. νοσοκόμες, οἰκιακοί βοηθοί, σερβιτόρες, ἐργάτριες στά χωράφια καί ὄχι, βεβαίως, ὡς πόρνες! Ἀλλιῶς, δέν θά ἔρχονταν ποτέ, οἱ περίφημες Βουλγάρες. Μέ ἀνυπομονησία, λοιπόν, τίς περιέμεναν οἱ «πεινασμένοι» (τόσο πολύ;) ἀρσενικοί. Οἱ ὑποψήφιοι «πελάτες».

Τό 1998, στή Νότια Ἑλλάδα, ἕνα ἀντρόγυνο, ἔξω ἀπό τόν Πύργο Ἡλείας, εἶχε νοικιάσει τέσσερις ἀνήλικες Ρουμάνες στόν ἰδιοκτήτη ἐνός μπάρ. Τήν ἴδια ἐποχή, στήν Καστοριά, μιά Οὐκρανή, ἔγκλειστη μαζί μέ μιά Μολδαβή ἀπό ἔμπορο γυναικῶν, εἶχε πηδηῆξει ἀπό τόν 5ο ὄροφο πολυκατοικίας γιά νά σωθεῖ. Τίς ὑπηρεσίες τῶν θυμάτων αὐτῶν ἀπολάμβαναν ντόπιοι ἀρσενικοί ὑποθέτω ποικίλης κοινωνικο-οικονομικῆς σύνθεσης· καί τώρα, μετά ἀπό δέκα χρόνια, τό ἴδιο ἰσχύει.

Σήμερα, τό 2007, ἀνακάλυψαν σ' ἕναν στάβλο, στό Ἄδενδρο Θεσσαλονίκης, μιά 37χρονη γυναίκα, βουλγαρικῆς καταγωγῆς, τήν ὁποία πέντε μῆνες κρατοῦσαν σέ συνθήκες σκλαβιάς, ὑπό συνεχή κακοποίηση καί βασανισμό ὄλων τῶν μορφῶν, τρεῖς συμπατριῶτες της. Στόχος τους νά ἀποσπάσουν ἀπό τόν σύζυγό της 3.500 εὐρώ. Αὐτή ἡ περίπτωση, βέβαια, εἶναι μιά ἀπό τίς ἐλάχιστες πού δέν συμμετεῖχαν Ἑλληνες· εἶναι ὅμως ἄλλη μιά ὑπόθεση κτηνώδους βίας πού γίνεται γιά οἰκονομικά ὀφέλη καί, βέβαια, εἶναι ἀπό ἐκεῖνες τίς περιπτώσεις πού οἱ διακινητές γίνονται καί βασανιστές-σαδιστές.

Στό προσκλήνιο παραμένει, ὅμως, ἕνα τεράστιο θέμα πού ἔχει νά κάνει μέ τήν πρόληψη ἀλλά καί καταστολή φαινομένων πού σχετίζονται μέ τήν οἰκονομική καί σεξουαλική ἐκμετάλλευση τῶν ἀνθρώπων. Ἐκεῖ, νομίζω, ὅλοι ἔχουν μερίδιο εὐθύνης: καί οἱ ἄντρες «καταναλωτές» τέτοιων ὑπηρεσιῶν καί ὅσες γυναῖκες, συνήθως σύζυγοι τῶν «καταναλωτῶν», μεταθέτουν τήν εὐθύνη ἀπό τόν ἐκμεταλλευτή στό θύμα. Πόσες γυναῖκες, ἄραγε, ἀντί νά ἐξεγείρονται μέ τό φαινόμενο, δέν κατηγοροῦν τίς ἀλλοδαπές ὅτι τούς «ξεμυαλίζουν τούς ἄντρες τους»; Μεγάλη εὐθύνη ἔχουν καί οἱ

φορεῖς τοῦ νόμου: ὀρισμένοι δικηγόροι, ἀστυνομικοί, δικαστικοί, κ.λπ. πού συγκαλύπτουν, ἐάν δέν ὑποθάλλουν, τέτοια κυκλώματα, εὐθύνη ἔχουν καί οἱ ἐφημερίδες μεγάλης κυκλοφορίας πού διαφημίζουν τέτοιες «ὑπηρεσίες» καί γίνονται ἔτσι καλοί ἀγωγοί τῆς σεξουαλικῆς ἐκμετάλλευσης πού δέν μπορεῖ παρά νά συνοδεῦεται καί ἀπό βία.

Σημειωτέον, κατά τό Ὑπουργεῖο Δημόσιας Τάξης, ἀλλά καί τήν Εἰδική Νομοπαρασκευαστική Ἐπιτροπή γιά τήν καταπολέμηση τῆς ἐμπορίας ἀνθρώπων, τό πρῶτο ἐξάμηνο τοῦ 2006, τά περισσότερα θύματα ἐμπορίας ἦταν γυναῖκες ἀπό τή Ρωσία, τό 2005 ἀπό τή Ρουμανία, Ρωσία καί Οὐκρανία, οἱ δέ δράστες τῆς ἐμπορίας ἀνθρώπων-σωματεμπορίας ἀπό τήν 1/1/2003-30/6/2006 ἦταν στή συντριπτική τους πλειοψηφία Ἕλληνες – σέ ποσοστό πού σχεδόν ἀγγίζει τό 70%.

Τόν Δεκέμβριο τοῦ 2006, ἀνακοινώθηκε ἡ ἐφαρμογή ἐνός φιλόδοξου σχεδίου τό ὁποῖο ἐκπονήθηκε ἀπό τό ἀρχηγεῖο τῆς ἐλληνικῆς ἀστυνομίας μέ τήν κωδική ὀνομασία «Ἰλάειρα», μέ δύο σκέλη παρέμβασης: ἐθνικό καί διασυνοριακό στό ὁποῖο θά συμμετέχουν 17 χῶρες. Στόχος, νά σπάσει ἡ ἀλυσίδα διακίνησης γυναικῶν καί παιδιῶν σ' ὅλες τίς ἐμπλεκόμενες χῶρες. Ἡ εὐφάνταστη ὀνομασία, πού μᾶλλον τήν ἐμπνεύστηκε ὁ Βύρων Πολύδωρας, προέρχεται ἀπό τόν μῦθο τῆς ἀρπαγῆς τῶν θυγατέρων τοῦ Λευκίππου, Ἰλάειρας καί Φοίβης, ἀπό τούς Διόσκουρους, Κάστωρα καί Πολυδεύκη. Ἄς ἐλπίσουμε νά ἀποδώσει καρπούς.

Δέν θά μποροῦσε ὅμως ὁ μίτος τῶν δικτύων διακίνησης νά ἀρχίσει νά ξετυλίγεται ἀπό τά κέντρα διασκέδασης πού ἀπασχολοῦν πολλές ἀπό αὐτές τίς γυναῖκες; Κάτω ἀπό τή μύτη μας ὑπάρχουν ἕνα σωρό τέτοια «μαγαζιά». Δέν εἶναι, δηλαδή, ὀλίγον ὑποκριτικό ἕως ἀφελές νά γίνονται σχέδια ἐπί σχεδίων, ἀσκήσεις ἐπί ἀσκήσεων, δηλαδή πολύ φλυαρία, γιά νά διαπιστωθοῦν τά αὐτονόητα, αὐτά πού βλέπουμε ἀκόμα κι ὅσοι δέν ἔχουμε ὑπάρξει ἐντός αὐτῆς τῆς κατάστασης;

Τά ἐγκλήματα τῆς διακίνησης ἀνθρώπων δέν τά σταματοῦν τά σχέδια τῆς ἀστυνομίας, ὅσο κι ἂν εἶναι καλοδουλεμένα. Ἐνδεχομένως, οἱ αὐστηροί νόμοι ἀλλάζουν τήν κατάσταση, γιά νά ἐφαρμοστοῦν, ὅμως, θά πρέπει νά μὴν προσκρούουν σέ ἐμπεδωμένα οἰκονομικά συμφέροντα καί νοοτροπίες. Τό ζήτημα εἶναι, ἔτσι κι ἀλλιῶς, ἐξαιρετικά σοβαρό, δύσκολο καί πολυσύνθετο καί στήν ἀντιμετώπισή του χρειάζεται, τουλάχιστον, ἡ ἐγρήγορη ὄλων μας.

Περί νοοτροπιῶν καί στάσεων ὅμως: Ὅταν, ἐνίοτε, ἀντιμετωπίζονται οἱ γυναῖκες-θύματα βιασμοῦ ὡς περίπου ὑπεύθυνες γιά ὅ,τι τούς συνέβη, ὅταν ὁ «κοινός νοῦς», πού εὐκολά μπορεῖ νά ἀποκωδικοποιηθεῖ ἀπό τόν λόγο τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τῶν ΜΜΕ, στιγματίζει τή γυναῖκα ὡς τήν πέτρα τοῦ σκανδάλου, τότε, νομίζω, ἡ πρόοδος σέ ζητήματα τέτοιας φύσης θά ἀργήσει νά ἔρθει...

Μαρίνα Κόντη

Ὅταν μίτος τῆς Ἀριάδνης γίνεται τό αὐτί

Σέ μιά διεθνή ἡμέρα, ὑπό τὴν αἰγίδα τῆς Unesco, γιορτάστηκαν πρό καιροῦ «οἱ μητρικές γλώσσες» πού ὁ καθένας φέρει μέσα του ἀνέπαφες ἢ μισοσβησμένες, τραυματισμένες. Στὴ σκιά συνήθως μιᾶς ἄλλης φερτικῆς ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό γλώσσας, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἢ ἀπ' ὅλες τὶς ἐποχές τῆς ἀποικιοκρατίας —ἀγγλικῆς, γαλλικῆς κ.λπ.—, μιᾶς γλώσσας τῆς νέας ἐξουσίας πού, καθὼς ἀπέβαινε ἐπίσημη γλώσσα, περιθωριοποιῶσε ἐξ ὀρισμοῦ τὶς ντόπιες. Οἱ ντόπιες ὀπισθοδρομοῦσαν, ἐξαφανίζονταν ἀπὸ τὸν δημόσιο χῶρο, ἀπὸ τὰ σχολεῖα, τὴ διοίκηση κ.λπ.: ἀπλῶς, οἱ ἄνθρωποι τὶς μουρμούριζαν.

Ἔτσι, ὅταν παλιότερα κάποιες χῶρες ἀνεξάρτητες ὑπέκυπταν στὴν κυριαρχία τῶν ἀποικιοκρατῶν καὶ τῶν λογχοφόρων τους, τὶς προγονικῆς τους γλώσσες περνοῦσαν στὴ σκιά ἢ στὴ σιωπηλὴ παρανομία: οἱ μητρικές γλώσσες τοῦ ἀποικισμένου ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς παιδικῆς μου ἡλικίας Μαρόκου, τόσο τὰ διαλεκτοποιημένα ἀραβικά μὲ τὶς ποικίλλες παραλλαγές προφορᾶς καὶ ἠχητικότητας ὅσο καὶ τὰ βερβερίνικα —γλώσσα τῆς Γιουγκούρτα καὶ τῆς ἀνταρσίας— προφανῶς σέ ὑποχώρηση, φιμωμένες, τὶς ψιθύριζαν ἀκόμη στὶς ἀχυροκαλύβες.

Θά μπορούσα, ὅσο μὲ ἀφορᾶ, νά ὑπενθυμίσω τὴν κατάσταση κάθε παιδιοῦ μετανάστη στὴν Εὐρώπη πού πάει σχολεῖο καὶ ἐκκοινωνίζεται λίγο λίγο μὲ βάση τὴ γλώσσα τῆς χώρας ὑποδοχῆς, στὴ γλώσσα τοῦ «ἀπ' ἔξω». Καί θά ὑποστήριζα: αὐτό τό παιδί ἐπιστρέφοντας κάθε μέρα σπίτι του καὶ ξανασυναντώντας τὴ μάνα του, ἐνίοτε καὶ τὸν πατέρα του, μιᾶ τὴ γλώσσα τοῦ «ἄλλου», τὴ γλώσσα τῆς ρῆξης καὶ τοῦ διαχωρισμοῦ. Σ' αὐτὴ τὴ γλώσσα κατανοεῖ τὴ μάνα του, τὴ λαλιά τῆς καταγωγῆς του, μερικῆς φορές χωρὶς νά μπορεῖ νά ἀνταπαντήσῃ. Ζεῖ κάτι σάν Ἀπουσία, ὡς ἀπουσία μέσα του, πού τὸν ἐγκαλεῖ. Γιατί πολὺ γρήγορα ρίχτηκε στὴ «γλώσσα τοῦ ἐδῶ», τὴ γλώσσα τοῦ «ἄλλου», τοῦ «ἀπ' ἔξω» καὶ σάν ἀπὸ κάποια μύχια ἀντίθεση χρησιμοποιεῖ τὴ γλώσσα τοῦ «ἐδῶ καὶ τώρα». Ἄς φανταστοῦμε ποιὸς ἐπικίνδυνος κλυδωνισμός, ποιά ἀνεπαίσθητη ἀνισορροπία, ποιὸς ὑπουλος ἱλιγγος —ἂν ὄχι σχιζοφρένεια— εἰσάγεται σ' αὐτὴν τὴν πρόωρη ταυτότητα.

Κι ἔρχομαι σ' αὐτόν τόν «ἄλλο» κάθε γραφῆς καί κάθε ὀπτικοακουστικῆς δημιουργίας. Ἐδῶ καί, τό λιγότερο, εἴκοσι χρόνια στή συγγραφική μου ἔργασια, στήν ὀπτική μνήμη τοῦ Μαγκρέμπ, ὅπως μέ τόν ἴδιο τρόπο καί στή λογοτεχνία, συνειδητοποίησα ὅτι τό κρυμμένο, τό λησμονημένο τῆς ὀμάδας καταγωγῆς μου ξαναερχόταν στό φῶς· γιά τήν ἀκρίβεια ξαναεμφανίζοταν στά γαλλικά: σ' αὐτήν τήν ὀνομαζόμενη γλώσσα τοῦ ἄλλου, πού μέ κατεῖχε σάν καθῆκον μνήμης, ἀπαίτηση ἀνάμνησης ἐνός νεκροῦ ἀραβο-βερβερίνικου παρελθόντος, τοῦ δικοῦ μου. Ἦταν σάν ἡ κληρονομιά τοῦ αἵματος νά ὀφείλε νά μετατραπεῖ μέσα στή γλώσσα τῆς χώρας ὑποδοχῆς. Κι αὐτή εἶναι ἡ πραγματική ὑποδοχή κι ὄχι μόνο τό νά διαβεῖ κανεῖς τά σύνορα τῆς ἄλλης χώρας.

Ἔτσι, γιά μένα, μίτος τῆς Ἀριάδνης γινόταν τ' αὐτί μου. Ναι, καταλάβαινα τά ἀραβικά καί τά βερβερίνικα (τά φυτά, τίς κραυγές, τά κουπιά ἀπό τίς βάρκες τῶν προγόνων μου, τοῦ 19ου αἰώνα) ἐνῶ αὐτούς, τοὺς βάρβαρους, τοὺς καταλάβαινα στά γαλλικά. Κι ἂν τό νά γράφει κανεῖς καταλήγει νά ἐγγράφει, νά μεταγράφει, νά γράφει εἰς βάθος, νά μεταφέρει στό κείμενο, στό χαρτί, στό χειρόγραφο, μέ τό χέρι, νά μεταφέρει ταυτόχρονα ἐπικήδειους θρήνους καί σώματα θαμμένα, ἔ, λοιπόν, αὐτό σημαίνει νά μεταφέρει κανεῖς τόν «ἄλλον» στή γλώσσα τῆς γραφῆς.

Ἴσως ἕνας συγγραφέας δέν κάνει παρά τό ἐξῆς: φέρνει πάντα στό φῶς ὅ,τι εἶναι θαμμένο, κλεισμένο στή σκιά, ἂν καί συχνά εἶναι καταχωνιασμένο μέσα στίς λέξεις τῆς γλώσσας του, τό νά ξαναφέρνει τό σκοτεινό στό φῶς. Καί συμπερασματικά, θά μπορούσα νά ἀναρωτηθῶ: Τό νά ζεῖ κανεῖς ἀνάμεσα σέ δύο πολιτισμούς, τό νά αἰωρεῖται ἀνάμεσα σέ δύο μῆμες, δύο γλώσσες, νά ξαναφωτίζει μ' αὐτό τόν τρόπο σέ μιά μόνο γραφή τή σκοτεινή πλευρά, τό ἀπωθημένο, σέ ποιά ἀλλαγὴ θά ὀδηγοῦσε κάτι τέτοιο; Στά σίγουρα σέ μιά προοδευτική μετατόπιση, σέ ἕνα ἀργό ξερίζωμα, στό ἄπειρο· σά νά ἔπρεπε κανεῖς ἀσταμάτητα νά ξεριζώνεται. Νά ξεριζώνεται ξαναβρίσκοντας τόν ἑαυτό του, νά ξαναβρίσκειται ἐπειδὴ ξεριζώνεται.

Ἄσια Τζεμπάρ

Μετάφραση: Ἄγγελος Ἐλεφάντης
Le Monde, 2.3.2007

Ἡ Ἄσια Τζεμπάρ εἶναι συγγραφέας ἀλγερινῆς καταγωγῆς καί γράφει στή γαλλική γλώσσα. Πρόσφατα ἐκλέχτηκε μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας.

ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

του Μιχάλη Σχομβούλη

Αφορμή για τό παρόν κείμενο υπήρξαν κάποια μαθήματα βιομαθητικής ιστορίας που έλαβε ο συγγραφέας του τόν τελευταίο καιρό. Διότι για να μαθαίνει και να καταλαβαίνει κανείς την ιστορία, εκτός από τό σχολείο, υπάρχουν πολλές πηγές και πολλοί τρόποι.

Μάθημα 1ον: Στίς 7 Μαρτίου κάνει την παγκόσμια καταναλωτική πρεμιέρα της στό δρόμο της Σπάρτης (είχε προηγηθεί μιά ακαδημαϊκή στό φεστιβάλ του Βερολίνου) ή ταινία «300», που αφηγείται την ιστορία της μάχης τών Θερμοπυλών, βασισμένη σέ κόμικς του αμερικάνου Φράνκ Μίλλερ. Ό δήμος της Σπάρτης οργανώνει ολόκληρη γιορτή για την υποδοχή της ταινίας και βράβευση του σχεδιαστή, έφόσον συνέβαλλε στό να γίνει ό τόπος παγκοσμίως γνωστός. Η ταινία σύντομα περνάει στην υπόλοιπη χώρα, τό κοινό συνωστιζεται στό μουλτιπλέξ για να την παρακολουθήσει, δημιουργώντας εισπράξεις ρεκόρ. Τό περιεχόμενο της ταινίας δέν είναι άλλο παρά μιά εξαιρετικά βίαιη, τεχνικά έντυπωσιακή αναπαράσταση, όπου ό Λεωνίδας (κάτι μεταξύ Ράμπο και Κόναν) και οι καλογυμνασμένοι, ύποταγμένοι στό νόμο της κοινότητας, 300 υπερασπίζονται την πατρίδα και τίς αξίες τους άπέναντι στους τερατόμορφους Πέρσες. Οι σύγχρονοι συνειρμοί δέν είναι δύσκολο να γίνουν: ή πατρίδα μας και σήμερα άπειλείται από τερατόμορφους βαρβάρους (μπορεί να είναι οι Τούρκοι για μās, τό Ίράν και ό μουσουλμανικός κόσμος για τούς θεατές στίς ΗΠΑ) γι' αυτό και θά πρέπει να την υπερασπίσουμε μέ τό σαθί στό χέρι, αγνοώντας τούς φλύαρους προβληματισμούς τών δειλών και βολεμένων διανοουμένων. Δέν είναι ανάγκη να ανατρέξει κανείς στό site της Χρυσής Αυγής για να καταλάβει την ένθουσιώδη υποδοχή της ταινίας όχι μόνο από τόν άκροδεξιό χώρο (είχαμε παρουσίες ακόμα και έλληνικών σημαίων στίς κινηματογραφικές αίθουσες!), αλλά και στόν «άπλό έθνικιστή Έλληνα πολίτη». Θά άρκοϋσε μιά άπλή βόλτα στό chat άναγνωστών που υπάρχουν στίς ιστοσελίδες τών λάιφ-στάιλ περιοδικών για να καταλάβει κανείς τή σκληρή τύχη

που περιμένει τούς κριτικούς κινηματογράφου, που τόλμησαν να βαθμολογήσουν την ταινία ως «κακή». Την επόμενη της πρεμιέρας της ταινίας, στό πανεκπαιδευτικό συλλαλητήριο της 8ης Μαρτίου, οι άνδρες τών ΜΑΤ, οι όποιοι είμαι σίγουρος συγκαταλέγονται στους φανατικούς λάτρεις της ταινίας, φρόντισαν να μεταφράσουν ειρωνικά τώ τρόπω τό γνωστό «πατριωτικό» ρητό: «αυτοί πολέμησαν για να ζείτε σεις σήμερα έλεύθεροι» σέ «αυτοί πολέμησαν για να σας δέρονουμε έμεις σήμερα έλεύθεροι», καθιστώντας σαφές τί σημαίνει σήμερα υπερασπίζομαι, μ' όλη τή δύναμη του κορμιού μου, τούς νόμους της πατρίδας άπέναντι στους βαρβάρους. Δυστυχώς, την παραμονή της 25ης Μαρτίου, ή νίκη της Τουρκίας μέ 4-1 στό φλεγόμενο από τό έθνικό πάθος, τή ρίψη άντικειμένων και τούς φασιστικούς χαιρετισμούς στόδιο Καραϊσκάκη, ήρθε να άποδείξει ότι οι σπαρτιατικές άρετές δέν μονοπωλούνται από κανέναν.

Μάθημα 2ον: «Μετανάστης» φοιτητής άπ' αυτούς που ή κα Γιαννάκου άγωνίζεται να τούς φέρει πίσω, μās και διώχνει τό έθνικό συνάλλαγμα στό έξωτερικό, επιστρέφει στή μαμά πατρίδα για τίς διακοπές του Πάσχα. Περιμένοντας στό άεροδρόμιο και διακατεχόμενος από τόν ισχυρό νόστο για την πατρίδα, άποφασίζει να ξεφυλλίσει τό έγγραφο μέ τό όποιο ή πατρίδα τόν έχει προμηθεύσει ώστε να ταξιδεύει ως εκπρόσωπός της. Έκπληκτος διαπιστώνει ότι στό μικρό αυτό διοικητικό έγγραφο, τό περίφημο νέο διαβατήριο που τόσο ταιπωρήθηκε για να πάρει, κρύβεται μιά μικρή συμπύκνωση της αδιάλειπτης συνέχειας του ελληνικού πολιτισμού, του πολιτισμού του. Οι εικόνες διαδέχονται ή μιά την άλλη: αρχίζοντας μέ τούς προκλασικούς πολιτισμούς, τόν κυκλαδικό και τόν μινωικό που κλείνει μέ την εικόνα του δίσκου της Φαιστοϋ, περνάμε σέ μιά σύγχρονη αναπαράσταση της τελετής άφης της ολυμπιακής φλόγας (για να μην ξεχνάμε ότι ή Ελλάδα γέννησε τούς άθλητικούς Όλυμπιακούς άγώνες πριν τούς κλέψουν και τούς έμπορευματοποιήσουν οι ξένοι). Μιά άθηναϊκή τριήρης (δηλαδή ή νίκη άπέναντι στόν

κίνδυνο τῶν Περωσῶν) σηματοδοτεῖ τὸ πέρασμα στὴν κλασικὴ ἐποχὴ, πού φυσικὰ ἀποκορυφώνεται μὲ μιὰ μεγαλοπρεπὴ εἰκόνα τῆς Ἀκροπόλεως, τοποθετημένης ἀκριβῶς στὸ κέντρο τοῦ ἐγγράφου, καθὼς καὶ μιὰ εἰκόνα τοῦ Περικλῆ νὰ ἀγορεύει στὴν Πνύκα (Ἑλλάδα, πατρίδα τῆς Δημοκρατίας) στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σκληροῦ ἐξωφύλλου του. Ἀκολουθοῦν μιὰ εἰκόνα τῆς Ἐπιδαύρου (Ἑλλάδα, πατρίδα τοῦ Θεάτρου), τῶν Δελφῶν, τὸ ἄστρο τῆς Βεργίνας, σύμβολο τοῦ Μακεδονικοῦ κράτους, πού διέδωσε τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ στὰ πέρατα τοῦ σύμπαντος, ὁ ἀρχαῖος κόσμος κλείνει τέλος μὲ τὴν μηχανισμό τῶν Ἀντικυθέρων. Ἡ συνέχεια δίνεται μὲ τὴν ἐμφάνιση δύο ἐκκλησιῶν: τῆς μονῆς Σίμωνος Πέτρως (Ἅγιον Ὅρος) καὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας (δὲν πρόκειται γι' αὐτὴν τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀλλὰ τοῦ Μυστρά, οἱ συνειρημοὶ μποροῦν ὅμως εὐκόλα νὰ γίνουν), καθιστώντας σαφές ὅτι ἡ ἐκκλησία καὶ τὸ Βυζάντιο εἶναι ὁ μέγας διαμεσολαβητὴς τῆς συνέχειας τοῦ γένους μεταξὺ τῶν ἀρχαίων καὶ νεότερων χρόνων. Ἡ σειρά τῶν εἰκόνων τελειώνει μὲ μιὰ εὐχάριστη ἐκπλήξη: τὸ γεφύρι τῆς Ἄρτας καὶ πίσω, στὸ φόντο, ἡ μεγαλοπρεπέστατη γέφυρα τοῦ Ρίου-Ἀντιρίου (ὦ ναί!), διότι ἡ συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας δὲν μπορεῖ παρά νὰ συνοδεύεται μ' ἕνα σκοπὸ γιὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον, ὅπου τὸ παραδοσιακὸ, τὸ λαϊκὸ νὰ συνδυάζεται μὲ τὸ πλέον σύγχρονο καὶ καπιταλιστικὸ.

Ὁ φοιτητὴς μας συνειδητοποιεῖ τὴ βαθιὰ συνέχεια γλώσσας, τέχνης, θρησκείας, ἐπιστήμης, πολιτικῆς πού κουβαλεῖ μαζί του τόσον καιρὸ. Κάθεται καὶ σκέφτεται ὅτι κάθε φτωχὸς πλὴν ἐκσυγχρονισμένος Ἕλληνας ταξιδιώτης, πού ταξιδεύει εἴτε γιὰ νὰ κάνει ἕνα MBA στὶς ΗΠΑ, εἴτε γιὰ νὰ ἀνοίξει νέους δρόμους στὰ Βαλκάνια γιὰ τὸ ἑλληνικὸ κεφάλαιο, ἂν ποτὲ νιώσει ἀνασφάλεια ὅταν κάποιος πονηρὸς Ἀμερικάνος ἢ ἀπολιτιστὸς «Σκοπιανὸς» πάει νὰ τοῦ κλέψει τὴν «ταυτότητα» θὰ πρέπει νὰ ξέρει ὅτι ἐκεῖ στὸ μικρὸ αὐτὸ μπορντὸ βιβλιαράκι, ἀνάμεσα στὸ μικροτσίπ μὲ τὰ προσωπικὰ δεδομένα καὶ τίς προειδοποιήσεις τῆς τελευταίας σελίδας στοὺς ἀνυπότακτους νὰ μὴν τὸ χρησιμοποιοῦν γιατί θὰ διωχθοῦν, ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τίς σελίδες θὰ βρεῖ ὡς προστάτη του τὸν Μεγαλέξανδρο, ἴσως καὶ τὸν Πολύδωρα.

Μάθημα 3ον, τελευταῖο: Ὁ κος Βουλγαράκης, ἔχοντας πραγματοποιήσει μιὰ ἐξαιρετικὴ θητεία ὡς ὑπουργὸς Δημόσιας Τάξης, πραγματοποιεῖ ὡς ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ πλέον ἐπίσημη ἐξόρμηση στὸ Παρίσι προκειμένου νὰ συνοδεύσει τὰ ἐγκαίνια τῆς μεγαλοπρεποῦς ἐκθέσης «Πραξιτέλης» στὸ Λοῦβρο, προφανῶς ὡς προνομακὸς ἐκπρόσωπος ἀρχαιοελληνικῆς κουλτούρας, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐνισχύσει τὴν προβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ (ἀρχαίου καὶ συγχρόνου, τὸ ἴδιο δὲν εἶναι;). Τὴν ἐπόμενη τῶν ἐγκαινίων δίνει διάλεξη στὴ Γαλλικὴ Ἀκαδημία γιὰ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Πολιτιστικὴ Κληρονομιά: στὸ κείμενο τῆς διάλεξης μεταξύ ἄλλων ἀναφέρεται:

«Μᾶς συνδέουν, λοιπόν, πληθώρα ἀξιών, ἀρχῶν καὶ ιδεῶν: ὁ λόγος ὡς θεμέλιο τῆς γνώσης, ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας σὲ ἀτομικὸ καὶ συλλογικὸ ἐπίπεδο ὡς ὑπέροχη ἀξία, ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσονομίας, ἡ ἀμύλλα γιὰ τὴ διάκριση, μὲ ἄλλα λόγια ὅλα τὰ στοιχεῖα ὅπου βασίζεται ἡ Δημοκρατία τῆς Ἀρχαιότητος καὶ πάνω στὰ ὅποια θὰ πρέπει νὰ θεμελιώσουμε τὸ κοινὸ εὐρωπαϊκὸ σύνταγμα. Ἡ Ἑλλάδα ἔχει, ἐπομένως, ἰδιαίτερο καθήκον νὰ διαφυλάξει τὴν εὐρωπαϊκὴ πολιτιστικὴ κληρονομιά»

(ὁλόκληρο τὸ κείμενο εἶναι μιὰ κάπως «συνετὴ» προσπάθεια νὰ φανερωθεῖ ἡ ἐνότητα ἀρχαίου καὶ νεότερου ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ ὀφειλὴ τῶν Εὐρωπαίων στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα –ὁ καθένας μπορεῖ νὰ τὸ βρεῖ στὴν προσωπικὴ ἱστοσελίδα τοῦ ὑπουργοῦ). Λίγες ὥρες ἀργότερα, κάνοντας πράξη τὴν ἐνότητα αὐτή, ὁ ὑπουργὸς θὰ παραστεῖ στὰ ἐγκαίνια τῆς ἐκθέσης μᾶς κοσμικῆς καλλιτέχνης, τῆς ὁποίας τὰ ἔσοδα πηγαίνουν στὴν ἐνίσχυση τῶν «νέων ἑλλήνων καλλιτεχνῶν». Αὐτὴ τὴ φορὰ ὅμως πάλι κάποιοι «ξενητεμένοι Ἕλληνες» φοιτητὲς (μερικοὶ πολιτικὰ στρατευμένοι, οἱ περισσότεροι ἀνένταχτοι ἀριστεροί, ἀγανακτιζόμενοι ἀπ' ὅσα ἔπαθαν οἱ συνάδελφοί τους στὶς 8 Μαρτίου στὴν Ἑλλάδα) ἀποφασίζουν νὰ γίνουν κι αὐτοὶ μέρος τῆς ἐκθέσης. Εἰσέρχονται στὸ μουσεῖο φωνάζοντας συνθήματα καὶ ἀναρτώντας στὸ γύρω χῶρο τὰ πανῶ τους, τὰ ὅποια γράφουν τὰ καθόλου καλλιτεχνικὰ συνθήματα «μέ Μάτ καὶ Βία δὲν γίνεται παιδεία» καὶ «Ἀλληλεγγύη στὸς Ἕλληνες φοιτητὲς». Ἐκπληκτοὶ οἱ κοσμικοὶ καλεσμένοι τῆς ἐκθέσης (μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ γνωστὸς μαικήνας τῆς νεοελληνικῆς τέχνης καὶ ἐκκλησίας κος Κοντομηνᾶς, ἀλλὰ καὶ καλλιτεχνικὲς προσωπικότητες ὅπως οἱ κκ. Μαζωνάκης καὶ Ἀλιάγας), βλέπουν τοὺς φοιτητὲς νὰ τοὺς μοιράζουν κείμενα καὶ ἀφισάκια μὲ τοὺς ἀνδρες τῶν ΜΑΤ ὡς τοὺς πραγματικούς ἐκπροσώπους τῆς νεοελληνικῆς τέχνης ἐνῶ οἱ κουστομαριζόμενοι ὀργανωτὲς τῆς ἐκθέσης προσπαθοῦν νὰ δικαιολογήσουν τὸ γεγονός στοὺς καλεσμένους τους ὡς μιὰ «γραφικὴ» νότα: «οἱ φοιτητὲς εἶναι γιὰ νὰ σᾶς ὑποδεχτοῦν», λένε. Κάποια στιγμή φτάνει ὁ ὑπουργὸς, οἱ φοιτητὲς μας γίνονται πιὸ δυναμικοί: τὸν περικυκλώνουν κι ἀρχίζουν νὰ φωνάζουν: «κύριε Βουλγαράκη ἀπολογηθεῖτε!», οἱ γραφικοὶ γίνονται πλέον ἐνοχλητικοί, οἱ μπράβοι τοῦ ὑπουργοῦ κι ὁ ἴδιος τοὺς ἀπωθοῦν, ὁ τελευταῖος μπαίνει κακῆν κακῶς στὴν αἴθουσα καὶ δὲν ξαναβγαίνει, ὥσπου νὰ φύγουν. Λίγο πρὶν ὅμως οἱ φοιτητὲς εἶχαν προλάβει νὰ τοῦ βάλλουν στὰ χέρια ἕνα ἀντίτυπο τοῦ κειμένου πού μοίραζαν. Ἀναπαράγω ἐδῶ τὴν τελευταία του παράγραφο (γιὰ τὴν ἱστορία συντάκτης τοῦ κειμένου ἦταν ὁ Δημήτρης Κουσουρῆς, μὲ τὴ συνεργασία καὶ τίς προσθήκες ὅλων μας):

«Ὁ ἐν λόγῳ κύριος, πού κυκλοφορεῖ ἀπόψε ἀνάμεσά μας εἶναι ὁ ὑπουργὸς τοῦ Πολιτισμοῦ τῆς

Ἄνδρέα Ἐμπειρίκου, Ἄνδρος

ἀνεργίας, τῆς φτώχειας, τῆς επιχειρηματικῆς καὶ ἐντατικοποιημένης παιδείας πού ὑπόσχεται ταξικῆς πολιτικῆς ἀνισότητος μέ περισσότερη μιζέρια γιά τούς ἐργαζομένους καί τούς νέους. Εἶναι ὁ ὑπουργός τοῦ Πολιτισμοῦ τῆς καταστολῆς καί τῆς συκοφάντησης κάθε φωνῆς καί κινήματος ἀντίστασης πού ἐναντιώνεται στίς πολιτικῆς τῆς ΕΕ καί τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης.

Σέ αὐτήν τήν ἀντίσταση, πού αὐτές τίς μέρες ἀναπτύσσεται μαζικά στούς δρόμους καί σ' ἀμφιθέατρα τῆς Ἑλλάδας, ἐμεῖς ἀναγνωρίζουμε ἕναν ἄλλον πολιτισμό, αὐτόν τῆς συλλογικῆς δράσης καί διεκδίκησης, τῆς ἀξιοπρέπειας, τῆς δημοκρατίας, τῆς ἀνατροπῆς τῆς κοινωνικῆς βαρβαρότητας στήν ὁποία μᾶς σπρώχνουν οἱ νεοφιλελεύθερες πολιτικῆς. Μέ τούς φορεῖς αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ θέλουμε νά ἐνώσουμε ἀπό ἐδῶ τίς φωνές μας δηλώνοντας πῶς ὁ ἐν λόγῳ κύριος εἶναι γιά ἐμᾶς, ὅσο καί γιά τήν πλειοψηφία τῆς ἑλληνικῆς νεολαίας *Persona non grata*.

Ἠθικόν δίδαγμα: Ἡ Ἱστορία ὡς κυρίαρχη ἰδεολογία ἀναπαραγωγῆς ἑνός κοινωνικοῦ καί κρατικοῦ σχημα-

τισμοῦ ὑπερβαίνει κατά πολύ τά σχολικά βιβλία· ἴσως ἐκεῖ βρῖσκει τήν καθαρῆ τῆς μορφῆς. Ὅμως γιά νά γίνει αὐτό θά πρέπει προηγουμένως νά μπορούμε νά τή συναντᾶμε σέ κάθε πτυχή τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς, στή φαντασιακῆ τῆς ἐπίδραση (ἡ εἰκόνα τοῦ μπρατσάρᾳ Λεωνίδα πού μᾶς θυμίζει ὅτι εἴμαστε ἀπόγονοί του) ἀλλά καί στήν ὑλική (τό μικρό αὐτό μορντό διβλιαράκι, πού ὅλοι μας κουβαλᾶμε μαζί καί μᾶς ταυτοποιεῖ –δηλαδή μᾶς ὑποκειμενοποιεῖ– ὡς Hellenics). Τήν ἴδια στιγμή ὅμως ἡ ἴδια ἡ ἐπίκληση τῶν ἐννοιῶν τῆς μπορεῖ νά χρησιμεύει ὡς κίνημα ἀντίστασης ἀπέναντι στούς ἐξουσιαστές-ἐκπροσώπους τῆς, εἴτε ὅταν κάποιες δεκάδες φοιτητές ἀποκλείουν τόν ὑπουργό Πολιτισμοῦ σέ μιά ἐκθεση, καταδεικνύοντας τήν κενότητα καί τήν ὑποκρισία τῆς παρουσίας του, εἴτε, κυρίως, ὅταν δεκάδες χιλιάδες ἀποκλείουν τήν κυβέρνηση στό κοινοβούλιο, ἀπονομιμοποιώντας την. Οἱ μαθητές θά ἔχουν πολλές εὐκαιρίες στό μέλλον νά ἐνσωματώσουν τήν κυρίαρχη ἰδεολογία, τῆς συνέχειας, τῆς συνοχῆς, τῆς ταυτότητας. Ἐξίσου πολλές εὐκαιρίες ὅμως θά ἔχουν νά τῆς ἀντισταθοῦν. Ποιόν ἀπό τούς δύο δρόμους θά διαλέξουν, ἐκεῖ νομίζω ἐγκτεται τό πολιτικό ζήτημα, καθώς κι ὁ ρόλος τῆς ἀριστερᾶς.

ΕΧΕΙ ΑΠΟΤΥΧΕΙ ΣΥΜΠΙΑΣΑ Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ... ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ

του Νίκου Προκόβα

Εδώ και τρεις εβδομάδες, τά επιτελεία των δύο μεγάλων κομμάτων τρέμουν: ο Φρανσουά Μπαϊρού, ο «τρίτος» άνθρωπος, ο «κεντρῶος» υποψήφιος, ανεβαίνει συνεχῶς στίς δημοσκοπήσεις και κινδυνεύει νά γίνει δεύτερος. Ὅποτε, ἕνας ἀπό τούς δύο «μεγάλους» θά βρεθεῖ ἀναγκαστικά ἐκτός νυμφῶνος στόν δεύτερο γύρο τῶν ἐκλογῶν, μέ ἄλλα λόγια δέν ἔχει καμία ἐλπίδα νά ἐκλεγεί Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας. Ποιός νά εἶναι ἄραγε ὁ χαμένος και ποῦθε ξεφύτρωσε αὐτός ὁ «τρίτος»;

Στήν πρώτη ἐρώτηση, ἡ ἀπάντηση εἶναι σχετικά εὐκολή: ἂν και ἡ ἀνοδος τοῦ Μπαϊρού φαίνεται ἀρχικά νά ἐπιτυγχάνεται σέ βάρος τοῦ Σαρκοζύ (καθώς λύνει τά χέρια σέ ἕνα τμήμα τῆς παραδοσιακῆς Δεξιᾶς πού ἔψαχνε κάποιον τρόπο ν' ἀποφύγει νά ψηφίσει ἕναν τύπο τοῦ ὁποίου τό ποιόν κι ἡ συμπεριφορά δημιουργοῦν ἀμφιβολίες γιά τό κατά πόσο εἶναι τό κατάλληλο πρόσωπο γιά μιά τόσο ὑπεύθυνη θέση), εἶναι πρακτικά ἀδύνατο νά τοῦ ἀφαιρέσει τόσο μεγάλο ποσοστό ὥστε νά τόν ὀδηγήσει ἀπό τήν πρώτη στήν τρίτη θέση. Ἄρα, γιά ἄλλον χτυπᾶ ἡ καμπάνα.

Ἡ δεύτερη ἐρώτηση εἶναι ἐπίσης φαινομενικά εὐκολή: ἐδῶ και χρόνια, ὁ Μπαϊρού ἐμφανίζεται ἰδιαίτερα κριτικός ἀπέναντι στίς ἐπιλογές τῆς γαλλικῆς κυβέρνησης, θέτει μάλιστα ὑπό διαπραγμάτευση ἀκόμη και τή συμμετοχή τοῦ κόμματός του στήν κυβέρνηση και δέν κρύβει τήν πρόθεσή του νά βάλει ὑποψηφιότητα γιά Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας. Καί μόλις ἔρχεται ἡ στιγμή, ὄντως πραγματοποιεῖ τήν ὑπόσχεσή του. Πρὸς τό παρόν, καμία ἐκπληξη δέν ὑπάρχει.

Ἡ ἐκπληξη προέρχεται ἀπό τή μεταστροφή τῶν προθέσεων τῶν γάλλων ψηφοφόρων, ὅπως τουλάχιστον αὐτές ἐμφανίζονται μέσα ἀπό τίς δημοσκοπήσεις: ἀπό ἐκεῖ πού τό «φυσικό» του ποσοστό κυμαίνονταν στό 12%, ἔφτασε νά ξεπερνᾶει τό 20%. Βέβαια, εἶναι πολύ

νωρίς ἀκόμα, σέ τέσσερις εβδομάδες πολλά μποροῦν νά συμβοῦν. Τό 50% τῶν Γάλλων φαίνεται ὅτι δέν ἔχει ἀκόμα ἀποφασίσει ποιόν θά ψηφίσει. Βέβαια, ὅλα αὐτά. Ἄν ὅμως οἱ δημοσκοπήσεις ἀντικατοπτρίζουν τήν πραγματικότητα, πῶς ἐξηγεῖται αὐτή ἡ ραγδαία ἀνοδος τοῦ Μπαϊρού σέ τόσο σύντομο χρονικό διάστημα;

Ἡ πρώτη ἐξήγηση, ἡ πιό προφανής, συνάγεται ἀπό τίς φραστικές ἰδιαιτερότητες τοῦ πολιτικοῦ λόγου τοῦ Μπαϊρού: ἦρθε πιά ὁ καιρός, λέει, νά ξεπεραστοῦν οἱ διαμάχες Ἀριστερᾶς-Δεξιᾶς. Ἡ Γαλλία διέρχεται κρίσιμη περίοδο, ἡ ἀνεργία και τό δημόσιο χρέος εἶναι στά ὕψη, τά προβλήματα κοινωνικῆς συνοχῆς εἶναι σοβαρά, ἡ διεθνῆς πολιτική κατάσταση ἐξόχως ἀνησυχητική, ἡ παγκοσμιοποίηση δημιουργεῖ νέα προβλήματα, τό μέλλον μας διαγράφεται ζοφερό και, δυστυχῶς, οὔτε ἡ Ἀριστερά οὔτε ἡ Δεξιά ἔδειξαν ὅτι εἶναι σέ θέση νά προτείνουν λύσεις. Καί, δυστυχῶς, ἔχει δίκιο: τά προβλήματα πού περιγράφει δέν εἶναι καινούργια και οἱ προηγούμενες κυβερνήσεις, τόσο τῶν σοσιαλιστῶν ὅσο και τῆς Δεξιᾶς, μᾶλλον τά ὄξυναν παρά τά ἐπέλυσαν. Ὁ Μπαϊρού ἐμφανίζεται ὡς ὁ ἀπό μηχανῆς θεός, καθότι δέν ἀνήκει σέ κανέναν ἀπό τούς δύο μηχανισμούς τῆς ἐξουσίας και ἡ πρότασή του μοιάζει πειστική ὄχι μόνο γιά τούς δικούς του ψηφοφόρους, ἀλλά και γιά τούς ἄλλους.

Ἡ «διαφορετικότητα» τοῦ υποψηφίου ἐνισχύεται περαιτέρω και μέ τήν ἐπιστράτευση μιᾶς σειρᾶς ἰδιαίτεροτήτων πού τόν χαρακτηρίζουν: αὐτός δέν εἶναι ἐπαγγελματίας πολιτικός, σάν τούς ἄλλους, ἕνα ἀγροτόπαιδο εἶναι πού ἔγινε καθηγητής ἱστορίας, κι ἀκόμα τσαπίζε ὅταν τοῦ δίνεται ἡ εὐκαιρία. Κι ὁ μακαρίτης ὁ πατέρας του ἀγρότης ἦταν, ὄχι σάν τούς πατεράδες τοῦ Σαρκοζύ ἢ τῆς Ρουαγιάλ... Ἄσε πού τά ΜΜΕ τόν ἔχουν στό περιθώριο κι ἀσχολοῦνται μόνον μέ τούς δύο ἐπίσημους μονομάχους...

Βέβαια, ως σκεπτόμενοι αναγνώστες, θά μού αντι- παραθέσετε σειρά επιχειρημάτων, στά όποια θά έχετε άπόλυτο δίκιο: Μά καλά, αυτός ό Μπαϊρού άπό πού έρχεται; Δεξιός δέν είναι κι αυτός; Καί πές πώς θγαί- νει, μέ ποió κόμμα θά κυβερνήσει; Πώς τώρα ξαφνικά τό παίξει ούδέτερος; Καί τί σημαίνει «ουδέτερος» στήν πολιτική; Μήπως τό «ούτε Δεξιά ούτε Άριστερά» τε- λικά συνεπάγεται «ούτε Άριστερά ούτε Άριστερά»;

Κι έδώ ύπαιρέχεται ή δεύτερη εξήγηση πού έχει νά κάνει μέ τήν ιδεολογική ταυτότητα του έκλογικού σώ- ματος καί τίς μεταβολές πού συντελέστηκαν τά τελευ- ταία χρόνια στήν Γαλλία. Η άπογοήτευση κι έλλειψη έμπιστοσύνης στήν Άριστερά (στό σοσιαλιστικό κόμμα, αλλά καί στους συνεργασθέντες κομμουνιστές) εκφρά- στηκε καθαρά τό 1995 μέ τήν έκλογή του Σιράκ πού ύποσχέθηκε νά εξαλείψει τίς κοινωνικές άνισότητες. Ό κόσμος, άπελπισμένος άπό τήν οικονομική πολιτική των σοσιαλιστών πού προώθησε τήν ταυτόχρονη άνο- δο του χρηματιστηρίου καί τή γενίκευση των άπολύ- σεων, τόν πίστεψε καί τόν ψήφισε. Καί μετά συνειδη- τοποίησε ότι οι προεκλογικές ύποσχέσεις δεσμεύουν μόνον όσους τίς πιστεύουν. Στή συνέχεια, τό 2002, ένα τμήμα αυτών των άπελπισμένων πού βρέθηκαν καί κε- ρατάδες καί δαρμένοι, θεώρησε ότι ή σωστή αντίδρα- ση ήταν νά στείλει τόν Λέ Πέν στον δεύτερο γύρο των προεδρικών εκλογών, μέ άποτέλεσμα νά θορυβηθεί ό πολός κόσμος καί νά σπεύσει νά σθήσει αυτή τήν ντροπή. Έ, τό 2007, γιατί νά μήν δοκιμάσει λοιπόν τόν Μπαϊρού;

Στή διάρκεια των 15 τελευταίων ετών, όπως συνέβη σχεδόν σέ όλα τά κράτη της Εύρώπης, ή γαλλική κοι- νωνία μετακινήθηκε προς τά δεξιά: ζητήματα όπως αυτά της ισχυρής παρουσίας ενός άστυνομικού κρά- τος, ικανού νά πατάξει τή διαφθορά καί τήν παρανο- μία καί νά ελέγξει άποτελεσματικά τά μεταναστευτικά ρεύματα, είναι πλέον στήν ήμερήσια διάταξη καί έμφα- νίζονται στά προγράμματα όλων των υποψηφίων, πε- ρίπου άνεξάρτητα άπό τήν ιδεολογική τους τοποθέτη- ση. Οι μαζικές ιδιωτικοποιήσεις των δημόσιων επιχει- ρήσεων γέννησαν μιá νέα κοινωνική κατηγορία μικρο- μετόχων πού ενδιαφέρονται περισσότερο ν' αύγατήσουν τό κεφάλαιό τους παρά νά συνδράμουν στήν επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων. Η άνοδος του μέσου όρου ήλικίας θέτει έπιτακτικά τό πρόβλημα της χρημα- τοδότησης των συντάξεων καί αύξάνει επί του παρό- ντος τόν συντηρητισμό των αύριανών συνταξιούχων.

Τό πρόβλημα, βέβαια, δέν έγκειται στήν συντηρητι- κή στροφή πού διέγραψε ή γαλλική κοινωνία τά τε- λευταία χρόνια, τό πρόβλημα έγκειται στή δομική άνι- κανότητα της Άριστεράς νά άρθρώσει έναν ολοκληρω- μένο πολιτικό λόγο πού νά συμπεριλαμβάνει καί τήν αύστηρή κριτική (αύτο-) του παρελθόντος καί τήν πρόταξη επιχειρημάτων καί έφικτών προτεραιοτήτων για τό μέλλον. Ό κίνδυνος της περαιτέρω περιθωριο- ποίησής της είναι πλέον όρατός, επί ποινη άποβολής άπό τήν πολιτική κοίνιστρα άπουσία διαπραγματευτι-

κής δύναμης για τίς έπερχόμενες βουλευτικές καί δη- μοτικές εκλογές. Η σημερινή εικόνα της διάσπαρτης καθόδου στις εκλογές του Κομμουνιστικού Κόμματος, των δύο τροτσκιστικών όργανώσεων, των οικολόγων καί της «εναλλακτικής άριστεράς» του Μποδέ, μέ προοπτικές για τό κάθε ψηφοδέλτιο νά συγκεντρώσει άπό τό 1% έως τό 3% των ψήφων, άποδεικνύει τό μέ- γεθος της άποτυχίας νά εκφραστεί πολιτικά ή νίκη του «όχι» στό δημοψήφισμα του Εύρωσυντάγματος, αλλά κι ή δυναμική των διαφόρων «φόρουμ» εναντίον της παγκοσμιοποίησης. Οι άριστερές ιδέες καί προτά- σεις είναι παντελώς άπουσες άπό τίς προεκλογικές συ- ζητήσεις. Καί καθώς ή πολιτική άπεχθάνεται τό κενό, ό Μπαϊρού άνεβαίνει στις δημοσκοπήσεις.

Η άνοδος αυτή δίνει επίσης διέξοδο σέ κάποιους κε- ντροαριστερούς ψηφοφόρους πού άρνούνται νά ψηφί- σουν Ρουαγιάλ (τήν όποια τό κόμμα της καί τά ΜΜΕ άποκαλούν μέ υπερβάλλουσα οικειότητα «Σεγκολέν»), είτε λόγω του ρευστού των πολιτικών της θέσεων είτε λόγω της περιορισμένης έμβέλειας της ύποψηφίας. Έξάλλου, στό έσωτερικό του Σοσιαλιστικού Κόμματος, δέν είναι λίγοι αύτοί πού προδοκούν τή συντριβή της Ρουαγιάλ, έτσι ώστε ν' άνοίξει ό δρόμος για άλλες ύποψηφιότητες... Άναγκαστικά λοιπόν, ή Ρουαγιάλ θά στραφεί προοδευτικά προς τήν κεντροδεξιά, ελπίζο- ντας έτσι νά διασώσει ό,τι μπορεί άπό τό ποσοστό της, καί στοχεύοντας στήν καλύτερη περίπτωση νά πε- ράσει στον δεύτερο γύρο.

Στόν Σαρκοζύ άπομένει νά επιδιώξει νά άποσπάσει επιπλέον ψήφους άπό τήν άκρα Δεξιά, ήδη άπό τόν πρώτο γύρο. Η εξαγγελία της πρόθεσης δημιουργίας ενός Υπουργείου «Εθνικής Ταυτότητας» εγγράφεται σ' αυτή τή λογική. Οι δηλώσεις του, όσο πιο προκλη- τικά ήχουν στά αυτιά των σκεπτόμενων ανθρώπων, τόσο περισσότερο θαυμασμό προκαλούν στους θια- σώτες της τάξης καί της ασφάλειας. Άλλά όχι μόνο σ' αύτούς: οι πταιρικάδες πού καίγαν τά αυτοκίνητα πριν άπό έναμυισ χρόνο, μπορεί μέν νά μισούν θανά- σιμα τους μπάτσους, όμως μαγεύονται άπό τή «μα- γικά» του «έπιτυχημένου» Σαρκοζύ, μέ τόν όποιο, σέ τελευταία άνάλυση, μπορούν καί νά ταυτιστούν. Σέ καμιά περίπτωση δέν μπορεί νά συμβεί αυτό μέ τήν Ρουαγιάλ πού τους θεωρεί καημένα, παραστρατημένα παιδιά καί θέλει νά τους βοηθήσει νά ξαναμπουν στο σωστό δρόμο. Ως γνωστόν, καλύτερα νά σέ πουν κε- ρατά παρά καημένο...

Ό Μπαϊρού, πού διαθέτει πολιτική αντίληψη, δήλω- σε ότι προτιμά στον δεύτερο γύρο νά έχει αντίπαλο τόν Σαρκοζύ, παρά τή Ρουαγιάλ. Ξέρει ότι, σ' αυτή τήν πε- ρίπτωση, τό δημοκρατικό φρόνημα θά λειτουργήσει υπέρ του. Όσο για τόν Σαρκοζύ, τό μόνο πού φοβάται είναι μήπως καί καταλαγιάσει ή ζέση των ψηφοφόρων του, άν τυχόν θεωρήσουν ότι τό παιχνίδι είναι ήδη κερ- διαμένο. Προς τό παρόν, έχει άνάγκη άπό αντίπαλο, όχι όμως άναγκαστικά άπό τόν Μπαϊρού.

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ ΣΤΟΥΣ ΜΥΘΟΥΣ

του Δημήτρη Δημητρόπουλου

«Είναι μύθος ή πραγματικότητα»; ρωτούσαν, αναφερόμενοι σε διάφορα θέματα της πρόσφατης ιστορίας μας, οι συνεργάτες των «Φακέλων» του Α. Παπαχελά το βράδυ της 7ης Μαρτίου 2007 στην τηλεόραση του ΜΕΓΑ, φέρνοντας και πάλι στο προσκήνιο το φλέγον ερώτημα της αναζήτησης της ιστορικής αλήθειας. Αφορμή ή χλαπαταγή που έχει ξεσπάσει για το βιβλίο *Ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού* και τα ερωτήματα βροχή: Υπήρξε το κρυφό σχολείο; Έκαναν οι Τούρκοι παιδομάζωμα; Ο Γρηγόριος ο Ε΄ ήταν εθνομάρτυρας ή προδότης; Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός σήκωσε το λάβαρο της Επανάστασης; Και από κοντά απορίες όπως αν χρειαζόμαστε τους εθνωφελείς μύθους της ιστορίας μας ή αν οφείλουμε να τους διαλύσουμε. Το ίδιο υποτιθέμενο κυνήγι της αλήθειας συνεχίστηκε την επομένη και στα τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων που θεώρησαν ότι το θέμα έχρηζε περαιτέρω δημοσιογραφικής έρευνας και φιλοξένησαν στα παράθυρα τα γνωστά λουλούδια του τηλεοπτικού ανθόκηπου αλλά και κάποιους κατά τεκμήριο ειδικούς, ιστορικούς.

Είναι προφανές ότι στα ιστορικά ζητήματα όταν θέτεις ανεπαρκείς ερωτήσεις θά πάρεις και ανεπαρκείς απαντήσεις. Ερωτήματα, λοιπόν, του τύπου αλήθεια ή ψέματα, ένοχος ή άθωος, όταν απαιτούν ως απάντηση ένα ξερό «ναί» ή «όχι», είναι ίσως κατάλληλα για ανακριτές ή αστυνομικούς που ψάχνουν να βρουν τόν δράστη αλλά δεν είναι επαρκή για τους ιστορικούς που εκτός από το ποιος, τό πότε και τό πού, είναι υποχρεωμένοι να κατανοήσουν τό πλαίσιο, τίς συνθήκες και τούς μηχανισμούς εντός των οποίων γεννήθηκαν τά γεγονότα.

Διακινδυνεύοντας την παραβίαση ανοικτών θυρών, θά κάνουμε μιά σύντομη αναφορά σε περιστατικά σχετικά με κάποια από αυτά τά θέματα. Στίς 13 Αυγούστου του 1796 ο δραγομάνος του όθωμανικού στόλου Κωστάκης Χαντζερής στέλνει στους προεστούς της Σίφνου ένα έγγραφο. Εκεί όργισμένος τούς γράφει ότι πληροφορήθηκε πώς «*ό έν τῷ ἑλληνικῷ σχολείῳ μέγας όντάς, έν ᾧ κάθηται ό διδάσκαλος και παραδίδει τά μαθήματα ἔπεσε πρό μικροῦ*» και ή κοινότητα δεν αποκατέστησε τή ζημιά. Γνωρίζοντας, λοιπόν, ό Κ. Χαντζερής ότι ό μακαρίτης μητροπολίτης Κυζίκου Άγάπιος είχε αφήσει 2.500 γρόσια στό κοινό της Σίφνου

«*ύπέρ του ψυχικοῦ του μνημοσύνου*», διατάζει, «*σφοδρῶς και ἀποφασιστικῶς*», τούς κοινοτικούς ἄρχοντες νά διαθέσουν τούς ἐτήσιους τόκους από αυτό τό κληροδότημα για τήν ἐπισκευή του σχολείου. Τούς ἀπειλεῖ μάλιστα ότι αν δεν μεριμνήσουν νά προσφέρουν προσωπική ἐργασία ὅλοι οἱ κάτοικοι «*κουβαλοῦντες οἱ μέν πέτρες, οἱ δέ χῶμα, οἱ δέ ὅ,τι αν χρειασθῆ*» ὥστε νά ἀποκατασταθεῖ ή βλάβη τό ἀργότερο μέχρι τήν πρώτη Ὀκτωβρίου, τότε: «*ἀφορήτους προσωπικός παιδείας και ζημίας ἀνεπαισθήτους θέλετε ἴδει διενεργουμένας καθ' ἡμῶν, ὡσάν όπου ἀδιαφορεῖται εἰς τά πρόσ τήν δελτίωσιν του σχολείου σας, ὅπερ εἶναι και ὁ ἔπαινος και ὁ καλλωπισμός του τόπου σας*». Ὁ ἴδιος προστάζει ἐπίσης τούς Σίφνιους πρόκριτους νά ξοδεύουν κάθε χρόνο τούς τόκους του κληροδοτήματος ἀποκλειστικά και μόνον «*εἰς μερεμέτι των ὀντάδων και ἐκκλησιῶν του ἑλληνικοῦ σχολείου*», τούς ζητάει νά φέρονται μέ τήν «*προσήκουσαν φιλοφροσύνην*» στό δάσκαλο και τέλος κλείνει τήν ἀπανταχούσα του μέ τήν προειδοποίηση ότι ὅποιος δειξέι «*τήν παραμικρήν ἐναντιότητα*», «*ή ζημία του εἶναι κάτεργον και ἐξ ὀλοκλήρου ἀφανισμός του*».

Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, τό 1816, ἕνας ἄλλος δραγομάνος του στόλου, ὁ Μιχαήλ Μάνος, μέ ἐπιστολή που στέλνει στους προεστούς ἑνός μικροῦ νησιοῦ των Κυκλάδων, της Φολεγάνδρου, τούς ἐπαινεί για τήν φιλομάθειά τους και ἀποφαίνεται: «*καῶς συμβουλευόμεν ὀδηγοῦντες, ότι τά σχολεία και ή μάθησις προξενούσιν εἰς κάθε τόπον μεγαλωτάτην ὠφέλειαν, ὡσάν όπου ἐξ αὐτῆς προέρχεται τό κάθε καλόν και διά της μαθήσεως προσγίνεται εἰς τόν κάθε ἕνα ή τε χρηστότης των ἡθῶν, ή ὀρθότης του λόγου και τό εὖ ζῆν ἀσφαλέστατα*». Ἐπίσης τούς τονίζει ότι «*εἶναι ἐπανάγκης νά κτισθεῖ εἰς τόπον ἡσυχαστικόν σχολεῖον ἐπίτηδες πρός ἀνάπανσιν του κατά καιροῦ δασκάλου σας και αὐξῆσιν της προκοπῆς των παιδιῶν σας*». Στό ἴδιο ἔγγραφο ἐπικροτεῖ ὡς ἔδρα του σχολείου τόν Ἅγιο Ἰωάννη και προστάζει νά προχωρήσουν μέ προθυμία στην οἰκοδόμησιν του σχολείου διαθέτοντας για τό σκοπό αυτό τά χρήματα που ἤδη ἔχουν συγκεντρώσει.

Τά ἔγγραφα αυτά δεν εἶναι ἄγνωστα στην ιστορική ἔρευνα ἐφόσον ἔχουν ἤδη συμπληρωθεῖ πολλά χρόνια από τή ἔκδοσή τους.¹ Σέ καθένα από αυτά περιλαμβάνεται καταρχήν μία σίγουρη πληροφορία, ότι ὁ συγκε-

κριμένος δραγομάνος του στόλου, τή δεδομένη εκείνη στιγμή, διατάζει τις κοινοτικές αρχές ενός νησιού των Κυκλάδων να μεριμνήσουν για τή λειτουργία ελληνικού σχολείου. Αυτό αποτελεί μία παραδοχή, που δέν επιδέχεται άμφισβήτηση, άποδόμηση, άποσάθρωση ή άλλη, τέλος πάντων, σχετικοκρατική προσέγγιση. Ένσταση θά μπορούσε να έγερθει ένδεχομένως για τή γνησιότητα των έγγραφων, ή ύπαρξη όμως και άλλων άνάλογων τεκμηρίων τήν καθιστά, ως προς τήν ουσία του περιεχομένου τους, μάλλον περιττή.

Αν άπομάκρυνθοίμε όμως από τό γεγονός αυτό καθαυτό, οι έρμηνείες και οι σκέψεις που γεννούν τά παραπάνω ντοκουμέντα –όπως και άλλα άνάλογα– για τήν παιδεία στίς περιοχές που βρισκόνταν υπό όθωμανική κυριαρχία, μπορούν να είναι ποικίλες και άντικρουόμενες. Άνάμεσα στίς προφανέστερες και ταυτοχρόνως άσφαλέστερες, θά μπορούσαν να είναι:

– Η όθωμανική έξουσία μεριμνούσε για τήν παιδεία των ύπηκόων της. Ως πολυπολιτισμική μάλιστα και άνεκτική άυτοκρατορία είχε άναθέσει σε χριστιανούς άξιωματούχους της τήν ειθύνη για τή καλή λειτουργία των ελληνικών σχολείων. Ήταν μάλιστα τόση ή ζέση της για τή διάδοση του άγαθού της παιδείας ώστε λάμβανε άκραία, βίαια μέτρα έναντίον των τοπικών αρχών που όλιγορούσαν σε αυτό τους τό καθήκον.

– Οι φαναριώτες –χριστιανοί Έλληνες– είχαν καταλάβει ύψηλά κλιμάκια της όθωμανικής ιεραρχίας και επιδίωκαν τήν εκ των έσω διάβρωση της Όθωμανικής Άυτοκρατορίας, ύποσκάπτοντάς την συνειδητά και προωθώντας, εκτός των άλλων, τήν ίδρυση ελληνικών σχολείων.

– Οι δραγομάνοι του στόλου, ως φορείς του ελληνισμού και της χριστιανοσύνης, κρυφά από τόν προϊστάμενό τους καπουδάν πασα, μεριμνούσαν για τό φωτισμό του Γένους μέσω της λειτουργίας ελληνικών σχολείων.

– Έξωνημένοι στους Τούρκους Έλληνες ίδρυσαν τίς παραμονές της Έπανάστασης σχολεία με σκοπό να ένσταλάξουν στίς ψυχές των ελληνοπαίδων τό πνεύμα της δουλοφροσύνης προς τόν Όθωμανό κυρίαρχο.

Είναι προφανές ότι μία δεύτερη, προσεκτικότερη άνάγνωση των δύο αυτών έγγραφων θά έδειχνε ότι τά φαινόμενα είναι πιό σύνθετα. Τό ελληνικό σχολείο της Σίφνου, για παράδειγμα, φέρεται να λειτουργεί με μέριμνα της κοινότητας, σε γνωστά στίς όθωμανικές αρχές έκκλησιαστικά κτίρια και ένισχύεται από κληροδότημα που κατέλειπε ύψηλόβαθμος όρθόδοξος μητροπολίτης. Έκείνο της Φολεγάνδρου προβλέπεται να οικοδομηθεί με ένέργειες της κοινότητας σε έκκλησιαστικό χώρο, μάλλον στο προϋπάρχον μοναστήρι του Άγίου Ίωάννη, κοντά στη Χώρα. Και τά δύο σχολεία βρίσκονται υπό τήν προστασία ισχυρών χριστιανών ελληνων άξιωματούχων της Όθωμανικής Άυτοκρατορίας. Οι τελευταίοι, θεράποντες του σουλτανικού καθεστώτος αλλά ταυτόχρονα και κήρυκες του Διαφωτισμού, έχουν –τή δυστυχώς λησμονημένη πλέον– πεποίθηση ότι ή

γνώση και ή μόρφωση άποτελούν άυταξία και ή ίδρυση σχολείων άναγκαιότητα.

Τήν ίδια περίπου εποχή που οι δραγομάνοι του στόλου μεριμνούν για τή δημιουργία σχολείων στίς περιοχές ειθύνης τους, ένας πρόκριτος από τίς Μηλιές έρχεται σε σύγκρουση με τους συμπατριώτες του εξαιτίας διαφωνιών που προέκυψαν στη διαχείριση των φορολογικών προσόδων της περιοχής, που του είχε άναθέσει, κατόπιν έννοικίασης, ή όθωμανική διοίκηση. Άποτέλεσμα της σκληρής άντιπαράθεσης είναι να έγκαταλείψει τόν τόπο του και να περιπλανηθεί στην Κεντρική Ελλάδα επί μήνες μέχρι να βρει καταφύγιο στην Κωνσταντινούπολη, στο σουλτανικό περιβάλλον, όπου είχε ισχυρούς όθωμανούς προστάτες. Πρόκειται για τόν Άργύρη Φιλίππιδη, άδελφό του Δανιήλ Φιλίππιδη, συγγραφέα της *Νεωτερικής Γεωγραφίας*, ενός από τά βασικά έργα του νεοελληνικού διαφωτισμού, και έξάδελφο του «δάσκαλου του γένους» Άνθιμου Γαζή.

Ο Άργύρης Φιλίππιδης, λόγιος και ό ίδιος, συγγράφει τό 1817, κατά τή διάρκεια της άποδημίας του, τή *Μερική Γεωγραφία*, έργο πολύτιμο για τόν πλοΐτο και τήν ποιότητα των πληροφοριών που περιέχει σχετικά με τίς ελληνικές περιοχές κατά τίς παραμονές της Έπανάστασης. Η δημιουργία σχολείων και ή διάδοση της παιδείας άποτελεί ένα αίτημα που συγκλονίζει τόν Α. Φιλίππιδη και επανέρχεται με ένταση συνεχώς στο γραπτό του. Η κοραϊκή προτροπή «δράξασθε παιδείας» τόν εκφράζει άπολύτως. Κάνει έκκληση, για παράδειγμα, στους κατοίκους του Ζητουνίου (: Λαμίας): «Ζητουνηάται, έως πότε άμαθείς, έως πότε άγράμματοι; [...] Λυπεΐται ή ψυχή μου να σās βλέπω έτσι. Φροντίσατε έναν καλόν διδάσκαλον, κάμετε ένα καλόν σχολείον, σπουδάξατε τους υιούς σας να συντρέξουν εις τό σχολείον, να άποκτήσουν εκείνην τήν σοφίαν των προγόνων σας. [...] Νέους καλούς έχετε, με πνεύματα έξυπνα. Μά τί τό όφελος εκείνο που φωτίζει τους νέους λείπει. Η φύσις, ό τόπος γεννά προκομμένους, μά όταν δέν διδαχθούν μένουν ζώα. Μπάρεμ (= τουλάχιστον) έσύ άγιε Ζητουνίου, δέν βλέπεις τά τέκνα σου, πώς κατήνησαν; Δέν βλέπεις τή γυναίκα σου, όπου έμεινε ξυπόλητη; Άποφάσισε από τό πουγγί σου. Και βέβαια της πανιερότης σου είναι αυτό τό έργον, να λάμψη δι' αυτού ή πολιτεία σου». Τόν ίδιο καημό εκφράζει και όταν μιλάει για τά Φάρσαλα, όπου επισημαίνει για τους κατοίκους τους: «Οι εγκάτοικοι έδω ζούν με τό άλισιβερίσι και με τες τέχνες των. Είναι

1. Τό πρώτο εκδόθηκε από τόν Βασίλη Σφυρόερα, «Έγγραφα της νήσου Σίφνου (1785-1820) εκ της συλλογής Γεωργίου Σ. Μαριδάκη», *Έπετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου*, 17 (1967), σ. 9-13, με επισημάνσεις για τήν πρακτική αυτή των δραγομάνων του στόλου. Τό δεύτερο από τήν Έλένη Κούγκου, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στίς Κυκλάδες κατά τήν Τουρκοκρατία. Άνέκδοτα έγγραφα*, Άθήνα 1989, σ. 252-253.

ὅμως ἀμαθεῖς, δέν ἐπιμελοῦνται νά κάμουν ἕνα σχολεῖον, διά νά προκόπτουν τούς παῖδας των. Δέν ἤξεύρω πότε θά ξυπνήσουν, νά ἰδοῦν τό πρῶτον καλόν τῆς πατρίδος των τόσον ἐδῶ ὅσον καί ἄλλοῦ δέν τό βλέπουν. Ὁ καλότυχος Ἀρχιεπίσκοπος καί οὔτε τόν μέλλει. Λυπᾶται ὅμως, βλέποντας τήν ἐπαρχίαν του εἰς αὐτήν τήν κατάστασιν. Πλήν δέν ἤξεύρω τί νά εἰπῶ, ἴσως στοχασθοῦν τί τούς λείπει». Μέ τό ἴδιο πνεῦμα ἀπευθύνεται λίγο παρακάτω καί στούς Λαρισαίους: «Διατί βλέπω, ὅπου ὄλο γεννᾶ ἡ ταλαίπωρος Ἑλλάς καί βλαστάνει υἱούς μέ πνεῦμα. Μά ὅταν λείπη ἡ μάθης ὡς ἄνω, ἤ νά εἰπῶ τά σχολεῖα, τί νά σοῦ κάμουν τά βλαστήματα αὐτῆς. [...] Λοιπόν μὴ λείψετε εἰς τό μετά ταῦτα νά ἀκολουθήσετε τόν ἄνωθεν δρόμον. Κάμετε μίαν σύναξιν ὅλα τά σινάφια, πηγαίνετε εἰς τόν Μητροπολίτην σας, εἰπέτε του νά φροντίσῃ ἡ Πανιερότητά του αὐτό τό καλόν καί θεάρεστον ἔργον, καί ἐλπίζω νά τό ἀξιωθῆτε».²

Ποιές εἶναι λοιπόν οἱ συνισταμένες τῶν παραπάνω προτροπῶν τοῦ Ἀργύρη Φιλιππίδη, ἐνός προσώπου πού διαθέτει σέ τοπικό ἐπίπεδο ἰσχύ καί πλοῦτο, ἐμπλέκεται στή διαχείριση τῶν κοινοτικῶν καί φορολογικῶν ὑποθέσεων τῆς περιοχῆς του, συναλλάσσεται μέ τήν ὀθωμανική ἐξουσία καί παράλληλα εἶναι λόγιος ἄνθρωπος, ἐπηρεασμένος ἀπό τίς ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ; Καταρχήν πιστεύει ὅτι ἡ μόρφωση εἶναι ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ γιά τήν πρόοδο τοῦ κάθε τόπου καί ὄχι γι' αὐτήν εἶναι ἡ ἴδρυση σχολείων, τά ὅποια οἱ κάτοικοι ἔχουν τήν εὐθύνη νά θέσουν σέ λειτουργία. Οἱ ὀθωμανικές ἀρχές ἀδιαφοροῦν γιά τήν ὑπαρξη ἢ μὴ σχολείων, τά ὅποια λειτουργοῦν ἀκώλυτα, ἐφόσον οἱ κάτοικοι κατορθώσουν νά διασφαλίσουν τή χρηματοδότησή τους, ἀκόμη καί στίς πόλεις ἐκεῖνες πού εἶχαν ἰσχυρό μουσουλμανικό πληθυσμό. Οἱ ἱεράρχες τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας ἐγκαλοῦνται ἐπειδή δέν συνδράμουν ἐπαρκῶς στή λειτουργία τῶν σχολείων. Ἡ τελευταία αὐτή ἐπίκριση δείχνει ἀπογοήτευση γιά τή στάση τῆς ἐκκλησίας, ταυτόχρονα ὅμως ὑποδηλώνει ὅτι στή συνείδηση ἀνθρώπων, ὅπως ὁ Α. Φιλιππίδης, ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία ἦταν φορέας πού ὀφείλει νά ἀναλάβει τήν πρωτοβουλία αὐτή καί νά ἐνισχύσει οἰκονομικά τήν ἐκπαίδευση τῶν νέων. Ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία διαδραμάτιζε ἔτσι ἕναν παιδευτικό ρόλο πού ἐκτεινόταν πέραν τῶν θρησκευτικῶν τῆς ἀρμοδιοτήτων, καί βρισκόταν στό ἐπίκεντρο τῶν ιδεολογικῶν συγκρούσεων τῆς ἐποχῆς, τόσο ὡς πομπός ὅσο καί ὡς δέκτης τῶν μηνυμάτων τους. Ἄλλωστε στίς τάξεις τῆς ἐκκλησίας βρίσκει κανεῖς τούς μεγαλύτερους πολέμιους ἀλλά καί πολλούς ἀπό τούς διαπρεπέστερους ὑπέρμαχους τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ἀνεξαρτήτως ἀπό τίς ἐπιμέρους λεπτομέρειες, ἡ οὐσία ὅλων αὐτῶν εἶναι βέβαια πρό πολλοῦ κοινός τόπος γιά ὅσους ἀσχολοῦνται μέ τήν ἱστορική ἔρευνα. Ὅπως συμβαίνει σέ ὅλες τίς ἐπιστῆμες, οἱ νέες προσεγγίσεις χρειάζονται χρόνο νά δοκιμαστοῦν καί κατόπιν νά διαχυθοῦν στήν κοινωνία, ὥστε ἀφενός μὲν νά

ἀποτελέσουν τμήμα τῆς κοινῆς γνώσης καί ἀφετέρου, μετά τήν ἀναγκαῖα διήθηση τῶν πῶ οὐσιαστικῶν τους στοιχείων, νά τροφοδοτήσουν τήν ἐκπαιδευτική διαδικασία. Τά πορίσματα τῆς ἔρευνας δέν μποροῦν νά ἀποτελέσουν κτῆμα ὅλων, πρῖν ὑπάρξει ὁ ἀναγκαῖος ἐκεῖνος χρόνος πού θά ἐπιτρέψει νά δοκιμαστοῦν πρῶτα καί νά συζητηθοῦν μεταξύ τῶν εἰδικῶν κάθε κλάδου. Οἱ ἀνθρωπιστικές ἐπιστῆμες μάλιστα ἔχουν ἕνα προνόμιο πού ὀφείλουν νά ἐκμεταλλετοῦν. Ἡ ἀπουσία μεγάλου οικονομικοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τά ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν τους τίς ἀπαλλάσσει σέ ἕνα βαθμό ἀπό τίς ἀσφυκτικές πιέσεις πού ἀσκοῦνται στούς ἐρευνητές τῶν θετικῶν ἢ τῶν ἱατρικῶν ἐπιστημῶν, προκειμένου νά διοχετεύουν ὄλο καί ταχύτερα ἐφαρμογές τῶν ἐρευνῶν τους στήν ἀγορά.

Στήν περίπτωση τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς ἱστορικῆς ἔρευνας ὅμως ἡ καθυστέρηση στή διασπορά τῆς νέας γνώσης στήν κοινωνία εἶναι, καθὼς φαίνεται, κατά πολύ μεγαλύτερη ἀπό αὐτήν πού θά θεωρεῖτο ἀναμενόμενη καί ἀναγκαῖα. Ἀποτέλεσμα τῆς ὑστέρησης αὐτῆς εἶναι ἐρωτήματα τοῦ τύπου ἂν τό κρυφό σχολεῖο ἦταν ἀλήθεια ἢ ψέμα νά διεκδικοῦν μονολεκτικές ἀπαντήσεις, παραβλέποντας τό γεγονός ὅτι ἐκτός ἀπό τούς μύθους καί τίς πραγματικότητες ὑπάρχουν καί οἱ μπουρδες, πού δυστυχῶς ἀποδεικνύονται πάντοτε πῶ ἀνθεκτικές καί πῶ ἐπικίνδυνες.

2. Τό χειρόγραφο τοῦ Α. Φιλιππίδη ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπό τόν Θεόδωρο Σπεράντσα, *Τά περιωθέντα ἔργα τοῦ Ἀργύρη Φιλιππίδη. Μερική Γεωγραφία - Βιβλίον Ἡθικόν*, ἐπιμ. Φιλάρετος Βιτάλης, Ἀθήνα 1978, σ. 77, 114 καί 120 ἀντιστοίχως.

Ν. Ἐγγονόπουλος, Ὁ ναύαρχος Μιαούλης

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΕΥΡΩΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Ἡ ἡ ἀρχὴ μιᾶς ἄλλης προοπτικῆς γιὰ τὴν Εὐρώπη

τοῦ Ἀντώνη Μανιτάκη

Ἡ διαδικασία τῆς συνταγματοποίησης τῆς ΕΕ μὲ τὴ θέσπιση τοῦ αὐτοαποκαλούμενου εὐρωσυντάγματος ἐγκαταλείφθηκε. Ἡ διακυβερνητικὴ τοῦ Βερολίνου ἔριξε τὴν πολιτικὴ της ταφόπετρα, προγραμματίζοντας τὴν ἀντικατάσταση τοῦ εὐρωσυντάγματος ἀπὸ μία νέα μίνι καταστατικὴ συνθήκη.

Τὸ Σύνταγμα τῆς Εὐρώπης ἀποδοκιμάστηκε πολιτικὰ ἀπὸ τοὺς λαοὺς καὶ ἀπώλεσε ὀριστικὰ τὴ νομιμοποιητικὴ του ἀκτινοβολία, ἡ ὁποία καὶ δὲν ἀνακτᾶται μὲ τεχνικὰ μέσα ἢ μὲ νέα νομιμοποιητικὰ τεχνάσματα, ἀλλὰ μὲ μία νέα συντακτικὴ διαδικασία καὶ μὲ ἄλλο πολιτικὸ καὶ θεσμικὸ περιεχόμενο. Ἐπесе θύμα τῆς συνταγματικῆς του μεγαλομανίας.

Ἡ ἰδέα τοῦ εὐρωσυντάγματος χρεοκόπησε, *μεταξὺ τῶν ἄλλων*, καὶ γιατί ἤθελε νὰ ἐμφανίζεται διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτὸ πού ἦταν, ἐνῶ δηλαδή ἦταν μιὰ εὐρωπαϊκὴ συνθήκη, σὰν ὅλες τὶς ἄλλες, σὰν αὐτές πού τροποποίησε, μὲ δημοκρατικότερη καὶ ἀντιπροσωπευτικότερη—εἶναι ἀλήθεια διαδικασία. Ὁ λόγος, βέβαια, τοῦ συνταγματικοῦ χρίσματος τῆς νέας συνθήκης, ὑπῆρξε κυρίως, ἂν ὄχι ἀποκλειστικὰ, συμβολικός. Μὲ τὴ συμβολικὴ αἴγλη τῶν ἐθνικῶν συνταγμάτων θέλησαν νὰ περὶβάλουν τὴ νέα εὐρωπαϊκὴ συνθήκη οἱ συντάκτες της.

Ἡ φιλοδοξία τους ὅμως αὐτὴ ἀποδείχθηκε, τελικὰ, καταστροφικὴ γιὰ τὴν ἴδια, διότι σκόνταψε στὴν ἱστορικὴ ἀντίφαση ἀπὸ τὴν ὁποία κατατρώχεται, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἢ συνταγματοποίηση τῆς ΕΕ: ἐπιδιώχθηκε εἰκονοκλαστικὰ ἢ ὑπέρβαση τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας τῶν κρατῶν-μελῶν μὲ τὴ δημιουργία μιᾶς ὑπερεθνικῆς ἀπατηλῆς εἰκόνας καθ' ὁμοίωση ὅμως τῶν δομῶν καὶ τοῦ συνταγματικοῦ περιβλήματος τοῦ ἐθνικοῦ κράτους καὶ μὲ διαδικασίες νομιμοποίησης, πού ὄχι μόνον ἀπαντῶνται στὰ ὅρια τοῦ ἐθνικοῦ κράτους ἀλλὰ καὶ ταυτίζονται μὲ ἐκείνες τῆς ἐθνικῆς καὶ λαϊκῆς κυριαρχίας. Δὲν εἶναι ἔτσι περιέργο πού ἡ χρῆση καὶ μόνον τοῦ ὄρου «Σύνταγμα», δημιουργήσε συνειρμούς καὶ ἀντανακλαστικὰ ἀντίστοιχα ἢ ἀνάλογα τῆς ἱστορικῆς, πολιτικῆς καὶ πολιτισμικῆς σημασίας πού εἶχε ἡ λέξη στὰ ἐθνικὰ κράτη. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ὅρος «εὐρωπαϊκὸ σύνταγμα» προκάλεσε στοὺς λαοὺς καὶ στοὺς πολίτες προσδοκίες καὶ κοινωνικὲς ἀπαιτήσεις, πού δὲν εὐρι-

σκαν ἀνταπόκριση οὔτε στό γράμμα οὔτε στό περιεχόμενο τῆς νέας εὐρωπαϊκῆς συνθήκης. Καὶ τὸ χάσμα ἀνάμεσα σέ αὐτὸ πού ὁ ὅρος εὐρω-σύνταγμα προκαλοῦσε, ὡς προσδοκία καὶ ἀπαίτηση στό πολιτικὸ φαντασιακὸ, καὶ σέ αὐτὸ πού ζοῦσαν οἱ ἴδιοι ὡς ἀπτή καθημερινὴ πραγματικότητα στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση, ὄχι μόνον δὲν μποροῦσε νὰ καλυφθεῖ μὲ ἐνημερώσεις, διαλέξεις καὶ «προπαγανδιστικὲς προσοῦρες», ἀλλὰ οὔτε ἦταν δυνατόν νὰ παρακαμφθεῖ μὲ σιωπὲς καὶ τυπικὲς ἐπικυρώσεις τῆς συνταγματικῆς συνθήκης ἀπὸ τὰ ἐθνικὰ Κοινοβούλια. Τὸ καλούμενο «εὐρωσύνταγμα» ἀπαιτοῦσε, ἀπὸ τὸ ὄνομά του καὶ μόνον, οὐσιαστικὴ καὶ τυπικὴ νομιμοποίηση ἢ ἀποδοχὴ ἀπὸ ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης, διαφορετικὰ δὲν ἄξιζε τὴν ὀνομασία του. Τὸ γεγονός ὅτι σταμάτησε ἡ ὅλη διαδικασία τῆς θέσης του σέ ἰσχύ μετὰ τὰ ἀρνητικὰ δημοψηφίσματα σέ δύο μόνον χώρες, ἐνῶ ἔχει ἤδη κυρωθεῖ ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τῶν ἐθνικῶν κοινοβουλίων, δὲν ἀλλάζει τὴν οὐσία τοῦ προηγούμενου ἐπιχειρήματος, ἀντίθετα τὴν ἐπιβεβαιώνει.

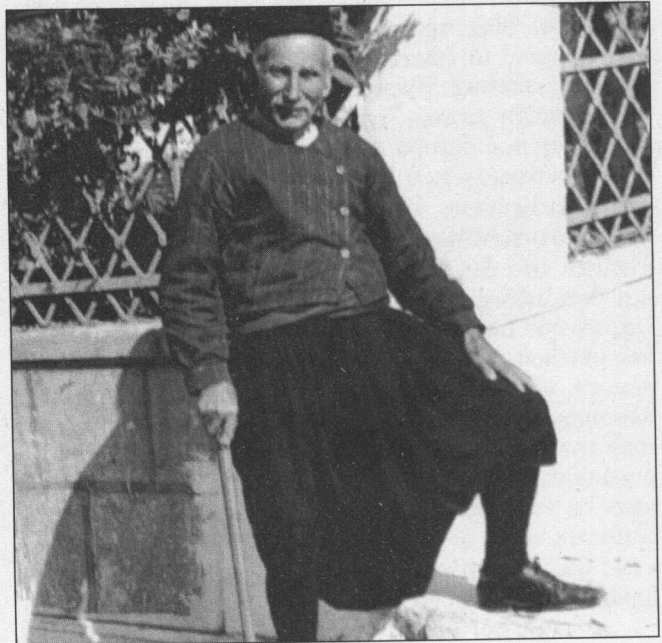
Διότι, ἡ ἀπόρριψή του μὲ δημοψήφισμα δὲν ἀποτελεῖ συμπτωματικὸ ἢ συγκυριακὸ γεγονός, πού θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε ἀποφευχθεῖ ἢ νὰ παρακαμφθεῖ, ἂν εἶχε παρουσιαστεῖ καὶ ἐξηγηθεῖ καλλίτερα στοὺς λαοὺς τὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ περιεχόμενο τῆς συνταγματικῆς συνθήκης. Δὲν ὀφείλεται στίς ψήφους τῶν μὲν ἢ τῶν δέ καὶ σέ ἀθέμιτες ἢ τυχαῖες συμμαχίες ἀκροδεξιῶν καὶ ἀκροαριστερῶν. Τέτοιες συμπλεύσεις πολιτικῆς στό πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ σῶμα πάντα ὑπάρχουν. Ἡ τόσο εὐκολὴ καὶ γρήγορη ἐγκατάλειψη τοῦ συνταγματικοῦ ἐγχειρήματος ἀποκαλύπτει τὶς νομικὲς καὶ πολιτικὲς ἀντιφάσεις του, τὶς ἐγγενεῖς πολιτικὲς ἀδυναμίες του. Πρὸς τὰ ἐκεῖ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν οἱ λόγοι, πού ἔκαναν τοὺς πάντες νὰ πάρουν στὰ σοβαρὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν δημοψηφισμάτων καὶ ἄρχισαν νὰ ξανασκεπτόνται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴν ὅλη διαδικασία τῆς «συνταγματοποίησης» τῆς Εὐρώπης. Ἀναγνώρισαν ἔμμεσα ὅτι κάτι οὐσιαστικὰ «στραβό» ὑπῆρχε στὴ μέθοδο πού υἰοθετήθηκε, πού ἀπαιτοῦσε ριζικὴ ἐπανεξέταση τῆς ὅλης διαδικασίας.

Οἱ συνθήκες δὲν ὠρίμασαν ἀκόμη γιὰ τὴν ὑποδοχὴ

τῆς συνταγματικῆς στιγμῆς τῆς Εὐρώπης, γιά ἓνα δῆμα γιγάντων. Ἄλλωστε, κατά τή γνώμη μου, τό εὐρωπαϊκό σύνταγμα θά εἶναι τό ἐπιστέγασμα καί ὄχι ἡ ἀπαρχή τῆς πολιτικῆς ἐνοποίησης τῆς Εὐρώπης.

Πάντως, ἀπό τήν ἀπρόσμενη κατάληξη τῆς ἀπόρριψης τοῦ εὐρωσυντάγματος φάνηκε, πιστεύω, ὅτι ἡ συνταγματοποίηση τῶν εὐρωπαϊκῶν θεσμῶν δέν εἶναι ἡ καλλίτερη οὔτε ἡ πλέον ἀνώδυνη μέθοδος γιά νά πραγματοποιηθεῖ ἡ πολιτική ἐνοποίηση τῆς Εὐρώπης. Ἐγινε φανερό ὅτι ἡ «συνταγματοποίηση», νοούμενη κυρίως ὡς διαδικασία νομικῆς ὀλοκλήρωσης τῆς Εὐρώπης, δέν συνεπάγεται οὔτε ἐπιφέρει καί τήν πολιτική ἐνσωμάτωση τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Διότι, στίς νομικές καί νομιμοποιητικές ἀποκλειστικά λειτουργίες τοῦ Συντάγματος στηρίχθηκαν ὅσοι πρότειναν τήν υἱοθέτησή του, ἀντίληψη πού συνεπαγόταν ἀναγκαστικά τήν σύλληψη τῆς ΕΕ κυρίως καί πάνω ἀπό ὅλα ὡς κοινότητας δικαίου. Ἄλλά ἀκόμη καί ἂν προωθοῦσε καί συνέτεινε στήν ὀλοκλήρωση μιᾶς «κοινότητας δικαίου καί δικαιωμάτων» καί πάλι ἡ νομική ὀλοκλήρωση δέν θά μπορούσε νά παράσχει μέ τή σειρά της οὔτε κἀν νά ἐπιταχύνει τήν πολιτική ὀλοκλήρωση, ἐφ' ὅσον δέν συνέτρεχαν οἱ κατάλληλες θεσμικές, κοινωνικές καί πολιτικές συνθήκες ἐνσωμάτωσης. Δέν ἀρχίζεις ἀπό τό κεφάλι, ὅταν δέν ὑπάρχει κἀν σῶμα καί ψυχή. Καί τό σύνταγμα δέν μπορεῖ νά ἐμφυσήσει ψυχή σέ ἓνα ἀνύπαρκτο πολιτικά σῶμα.

Κατέργευσε, ἔτσι, πιστεύω πολιτικά ἡ μεγάλη ἰδέα ὅτι ἡ Εὐρώπη χρειάζεται, ἐδῶ καί τώρα, *hic et nunc*, ἓνα Σύνταγμα καί ὅτι μέ ἓνα εὐρωπαϊκό Σύνταγμα θά μπορούσε, τάχα, νά δημιουργηθεῖ μιᾶ πολιτική ἀλληλεγγύη μεταξύ τῶν εὐρωπαϊῶν πολιτῶν καί νά καλλιεργηθεῖ μέσω τοῦ ἐνστερνισμού κοινῶν πολιτικῶν καί συνταγματικῶν ἀξιών, μιᾶ κοινῆ εὐρωπαϊκῆ πολιτικῆς κουλτούρα, ἡ ὁποία θά συνένωνε τούς λαούς τῆς Εὐρώπης καί θά διαμόρφωνε μιᾶ κοινῆ συνταγματική συνείδηση, ἓνα πατριωτικό αἶσθημα τοῦ συνανήκειν στήν ἴδια πολιτική κοινότητα. Ἡ ἄποψη αὐτή ξεκινοῦσε ἀπό τήν ἀπλοϊκή ἰδέα ὅτι ἡ ἀπουσία εὐρωπαϊκοῦ λαοῦ θά μπορούσε ἀκόμη καί νά ὑποκατασταθεῖ ἀπό τή θέσπιση καί τίς λειτουργίες ἐνός τυπικοῦ (?) Συντάγματος, πού θά ἀποτύπωνε καί τίς ἀξίες καί τά δικαιώματα πού συμερίζονται, ὡς μέλη τῆς ἴδιας πολιτικῆς κοινότητας, ὅλοι ὅσοι δέχονται, λαοί καί πολίτες, νά συμβιώσουν οικονομικά καί πολιτικά ὑπό τή σκέπη του. Ἡ θέσπιση ἐνός Συντάγματος θά μπορούσε, λένε, νά δημιουργήσει ἀκόμη καί ἓναν «εὐρωπαϊκό λαό» ἢ ἓνα «Δῆμο», ἐκ τοῦ μῆ ὄντος, ἀσκώντας μαγικές, σχεδόν θεϊκές ιδιότητες. Ἡ πρόσφατη εὐρωπαϊκῆ πραγματικότητα τούς διαψεύδει: ἡ χρήση ἀπό μόνο τοῦ ὄρου Σύνταγμα καί μάλιστα μέ τίς σημασίες –κατά παράδοξο τρόπο– πού μᾶς κληροδότησε ὁ ἐθνικός συνταγματισμός ἀδυνατεῖ νά παράξει συνταγματικό πατριωτισμό ἢ εὐρωπαϊκῆ συλλογική ταυτότητα, ὅταν δέν συνοδεύεται καί ἀπό ἀντίστοιχες πρακτικές, γενεσιουργές μιᾶς δημόσιας εὐρωπαϊκῆς σφαιράς καί μιᾶ κοινότη-

Ἄνδρέα Ἐμπερικού, Ἄνδρος 1954

τας δικαιωμάτων καί συμφερόντων. Οὔτε εἶναι σέ θέση νά δημιουργήσει πολιτική κοινότητα, ὅταν ἡ ἐπίκληση τοῦ ὄρου σύνταγμα δέν συνδυάζεται μέ διαδικασίες πολιτικῆς ἐνσωμάτωσης, ὅταν ἀπουσιάζουν διαδικασίες καί θεσμοί πολιτικῆς συμμετοχῆς καί ἀντιπροσώπευσης. Ὁ ἐθνικός λαός ὡς πολιτική ὄντοτητα εἶναι δημιούργημα τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας καί τῶν διαδικασιῶν ἀντιπροσώπευσης πού ἐγκατέστησε τό Σύνταγμα.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τόν «λαό» μέ τή νομική καί πολιτική ἔννοια τοῦ ὄρου σύνταγμα δέν κατασκευάζει τό Σύνταγμα, μέσα ὁμως ἀπό διαδικασίες καί πρακτικές πού πλάθουν μιᾶ εἰκόνα, μιᾶ συλλογική παράσταση τοῦ συνανήκειν στήν ἴδια πολιτική κοινότητα. Συλλογική πολιτική συνείδηση δέν παράγεται μέ λόγια ἢ μέ πολιτικές διακηρύξεις κενές πολιτικοῦ περιεχομένου καί χωρίς θεσμικά ἀντικρίσματα. Παράγεται μέσα ἀπό διαδικασίες καί πρακτικές συλλογικές. Ἡ πολιτική ἐνότητα τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης δέν δημιουργεῖται ἀπό τήν μία μέρα στήν ἄλλη οὔτε ἐγκαθίσταται διαμῆς μέ μιᾶ πράξη συντακτική ἢ μέ μιᾶ μονομερῆ ἀπόφαση κάποιου συλλογικοῦ σώματος, ὅταν ἡ ἴδια ἀπόφαση δέν εἶναι προϊόν πάλης, διεκδίκησης καί τελικά «συναίνεσης μέσα ἀπό τήν ἀντιπαράθεση». Ἡ συνείδηση τοῦ πολιτικά «συνανήκειν» δημιουργεῖται μέσα ἀπό πρακτικές καί διαδικασίες ἀντιπροσώπευσης ἢ ἐστῶ συμμετοχῆς. Ἡ καλούμενη συνταγματοποίηση τῆς Εὐρώπης δέν μπορεῖ, ἐφ' ὅσον θέλει νά ἔχει ἀντίκρισμα πολιτικό, παρά νά εἶναι τό ἀποτελεσμα μιᾶς μακρόχρονης καί πολύπλοκης διαδικασίας, πού δέν γνωρίζουμε ἐκ τῶν προτέρων τίς φάσεις οὔτε τίς μορφές οὔτε τήν κατάληξή της. Δέν

ἐκδιάζεται οὔτε προκαταλαμβάνεται, προχωρᾷ ὅσο τὸ προσδοκῶν, τὸ ἀπαιτοῦν καὶ τὸ ἐνστερνίζονται αὐτοὶ γιὰ τοὺς ὁποίους γίνεται.

Ἡ δευτέρη μεγάλη ἀντίφαση – συναφῆς μὲ τὴν προηγούμενη πού ἀφορᾷ τὴν παραπλανητικὴν χρῆση τοῦ ὄρου σύνταγμα – πού εἶχε μὲν ὡς ἀφετηρία τὴν ἔννοια τοῦ συντάγματος, ἀλλὰ τὴν ὑπερέβαινε στὴ συνέχεια καὶ ἀποτυπωνόταν στὶς συνέπειες τῆς χρήσης τῆς – ἔγκειται στό ὅτι, ἐνῶ ἡ ἴδια εἶναι μιὰ ἔννοια κλασικὴ καὶ θεμελιώδης τῆς νεωτερικότητας καὶ ἄρα πολὺ παλιά, σχεδὸν ἀρχαία, καὶ ἔχει ἱστορικὰ καὶ λογικὰ, ἀλλὰ καὶ συναισθηματικὰ, συνδεθεῖ μὲ τὶς ἔννοιες «κράτος», «λαός», «δημοκρατία καὶ πολιτεία», «κυριαρχία» καὶ «δικαιώματα», ἀνασύρθηκε, ἐπιλόλαια καὶ ἀστόχαστα, ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ ἐθνικοῦ κράτους καὶ τῆς ἐθνικῆς δημοκρατίας γιὰ νὰ ὀργανώσει καὶ νὰ νοσηματοδοτήσει κάτι τὸ ἐντελῶς νέο καὶ πρωτόγνωρο, πού τώρα κτίζεται καὶ εἶναι ἄγνωστο ποιά μορφή θὰ πάρει καὶ πάντως θὰ ὑπερβαίνει οἴγουρα αὐτὸ μὲ τὸ ὁποῖο συνδέθηκε τὸ ἐθνικὸ σύνταγμα.

Ἡ συντακτικὴ διαδικασία παραμένει πάντως ἀνοιχτή

Ἡ χρῆση πάντως τοῦ ὄρου Σύνταγμα εἶχε καὶ εὐεργετικά καὶ μάλιστα ἀποκαλυπτικά γιὰ τὴν διαδικασίαν τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποίησης ἀποτελέσματα, διότι ἔφερε τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση καὶ εἰδικὰ τὴν πολιτικὴ ἐνοποίησή της ἀντιμέτωπη μὲ ἀλήθειες καὶ πραγματικότητες, μὲ τὶς ὁποῖες εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἀναμετριάται διαρκῶς καὶ δὲν μπορεῖ νὰ παρακάμψει μὲ ἰδεολογικὰ τετάρια, ἂν δὲν θέλει νὰ κτίσει τὸ πολιτικὸ της μέλλον στὴν ἄμμο. Δὲν χρειάζεται νὰ πετάξουμε μαζί μὲ τὸ νερὰ τοῦ κουβά καὶ τὸ μωρό. Τὸ αἶτημα τῆς πολιτικῆς ἐνοποίησης τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης εἶναι ἐπιτακτικὸ καὶ ἀπαιτεῖ ἀπαντήσεις ἐδῶ καὶ τώρα καὶ ὄχι ὑπεκφυγές.

Ἡ πρώτη πραγματικότητα μὲ τὴν ὁποία ὀφείλει νὰ ἀναμετρηθεῖ ἡ πολιτικὴ ἐνοποίηση τῆς Εὐρώπης ἀφορᾷ τὴν *συντακτικὴν στιγμὴν*. Ἡ διαδικασίαν τῆς συνταγματοποίησης τῆς ΕΕ θέτει ἐπὶ τάπητος τὸ ζήτημα τῆς συντακτικῆς στιγμῆς, τῆς «πολιτικῆς σύνταξίς της» καὶ δι' αὐτῆς τὴν ἀναγκαίαν καὶ ἀναπόφευκτὴν στιγμὴν τῆς νομιμοποίησός της.¹ Κάνει δηλαδὴ ἐπὶκαιρο τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ πολιτικὴ ἐνοποίηση τῆς χωρῶν τῆς Εὐρώπης ἀνοίγει μιὰ συντακτικὴν διαδικασίαν καθὼς καὶ ἂν βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ νέα ἱστορικὴ περίοδο τῆς εὐρωπαϊκῆς ὀλοκλήρωσης, ἡ ὁποία συμπίπτει μὲ τὴν «καταστατικὴν σύνταξιν» μιᾶς νέας πολιτικῆς ὄντοτητας. Ποιοὶ εἶναι, τότε, οἱ ὄροι πού καθορίζουν τὴν συντακτικὴν διαδικασίαν τῆς πολιτικῆς ἐνοποίησης, ποιά εἶναι ἡ μορφή της καὶ ποιοὶ εἶναι τὸ «τέλος» τῆς; Καὶ κυρίως ποιοὶ τὴν ὀρίζουν ἢ ποιοὶ εἶναι οἱ «κύριοι» ἢ οἱ φορεῖς τῆς; Καὶ γιὰ νὰ θέσω τὸ ἴδιο

ἐρώτημα χωρὶς ἀναφορὰ σὲ ὑποκείμενα, συντασσόμενος μὲ τὸ διαδικαστικὸ ἢ λειτουργικὸ θεωρητικὸ ρεῦμα: πῶς ὀρίζεται ἡ εὐρωπαϊκὴ συντακτικὴ διαδικασία; Ἄν ὑποθέσουμε, δηλαδὴ, ὅτι πρόκειται γιὰ διαδικασία χωρὶς ὑποκείμενο, τότε μέσα ἀπὸ ποιῆς διαδικαστικῆς μορφῆς περνᾷ ἡ δημιουργία μιᾶς Ἐνωμένης Πολιτικῆς Εὐρώπης; Δὲν σκοπεύω βέβαια οὔτε κἀν νὰ θίξω τὰ προηγούμενα ἐρωτήματα.²

Θέλω ἀπλῶς νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι εἶναι θετικὸ, πολὺ θετικὸ τὸ ὅτι τέθηκαν καὶ τέθηκαν μὲ ἀφορμὴ καὶ χάρις στοῦ εὐρωσύνταγμα. Ἄνοιξαν καὶ δὲν μπορεῖ νὰ κλείσουν εὐκόλα, οὔτε πρέπει νὰ κλείσουν. Ἦταν καιρὸς ἄλλωστε νὰ ἀνοίξουν, μόνον πού δὲν ξέρουμε πότε θὰ κλείσουν καὶ πάντως δὲν χρειάζεται βιασύνῃ οὔτε σπουδῇ. Ἡ ἱστορία ἔχει τοὺς δικούς της ρυθμούς, δὲν μποροῦμε νὰ τὴν διάξουμε ἀτιμώρητα, ἐπειδὴ κάποιες ἐλίτ διάζονται. Ἡ Εὐρώπη τῶν ἐθνικῶν κρατῶν εἰσῆλθε ἀνεπιστρεπτί σὲ μιὰ συντακτικὴν διαδικασίαν, σὲ μιὰ καταστατικὴν διαδικασίαν πολιτικῆς ἐνοποίησός της. Ἡ μεταμόρφωση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης ἀπὸ μιὰ οἰκονομικὴν ἔνωση σὲ μιὰ πολιτικὴν ἔνωση ἔγινε ἀναγκαία καὶ ἐπιτακτικὴ καὶ ἀναπότρεπτη.³ Τὸ δύσκολο ὅμως εἶναι νὰ προσδιορισθεῖ τὸ πῶς καὶ τὸ πότε τῆς συντέλεσῃς τῆς.

Ἡ τεράστια διαφορὰ μεταξὺ οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς ὀλοκλήρωσης

Συναφῆς εἶναι καὶ ἡ ἀπορία τοῦ πῶς στοιχίζεται ἡ πολιτικὴ ἐνοποίηση μὲ τὴν οἰκονομικὴν, πῶς ἀντιστοιχεῖται σὲ μιὰ ἐνοποιημένη οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς μιᾶς ἐνοποιημένης πολιτικῆς ἐξουσίας πολλῶν κρατῶν, λαῶν ἢ δήμων; Μία ἀπὸ τὶς οὐσιώδεις διαφορῆς μεταξὺ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς οἰκονομικῆς ὀλοκλήρωσης τῆς Εὐρώπης εἶναι ὅτι ἡ δευτέρη ἀρκεῖται γιὰ νὰ προχωρήσει σὲ θεσμὸς διακυβέρνησης, ὑπερεθνικὸς ἢ δια-

1. Βλέπε γιὰ ὅλα αὐτὰ τὶς ὠραῖες ἀναλύσεις τοῦ Etienne Balibar, *Quelle «constitution» de l'Europe*, éd. du Passant, 2005, σ. 49-73 καὶ στοῦ Lignes, 2004, σ. 13-32, καθὼς καὶ τὶς κριτικῆς του παρατηρήσεις γιὰ τὸ εὐρωσύνταγμα στὴ μεταγενέστερη μελέτη του *Sur la «constitution» de l'Europe*, ὁ.π., σ. 75-91. Ἀκόμη γιὰ τὴ σημασία πού μπορεῖ νὰ ἔχει γιὰ τὴν πολιτικὴν ἔνωση τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης ἡ ἔννοια τῆς συντακτικῆς ἐξουσίας, βλ. τὶς ὀξυδερκεῖς ἀναλύσεις τοῦ Giacomo Marramao, «L'Europe après le Léviathan, Technique, politique et constitution», *Lignes*, 13/2004, σ. 46-66).

2. Τὰ ἔθιξα ἄλλωστε, πιστεύω, στοῦ «πὸνῆμά» μου *Τὸ Σύνταγμα τῆς Εὐρώπης ἀντιμέτωπο μὲ τὴν ἐθνικὴν καὶ λαϊκὴν κυριαρχίαν*, Παπαζήσης, 2004).

3. Βλέπε τὶς ἀναλύσεις τοῦ Jean-Marc Ferry, στοῦ βιβλίου του *L'Etat européen*. Πρόλογος Ἀντ. Μανιτάκης, ἐκδ. Παπαζήσης, 2005.

κυβερνητικούς, οἱ ὅποιοι λειτουργοῦν μέ ἔμμεση, διά τῶν κρατῶν, καί πάντως χαλαρή δημοκρατική νομιμοποίηση. Στή μορφή αὐτή ἐξουσίας, ἡ ἀποτελεσματική ἐφαρμογή τῶν ἀποφάσεων θεσμῶν, ἡ τυπική καί μόνον ἰσχὺς τῶν κοινοτικών πράξεων εἶναι ἀρκετή γιά τή νομιμοποίησή τους. Τοῦτο, διότι ἡ νομιμοποίηση τῶν ἀποφάσεων μιᾶς ἀπλῆς governance (διακυβέρνηση) τῆς ἐνιαίας ἀγορᾶς μπορεῖ νά εἶναι μόνον διαδικαστική ἢ λειτουργική: ἡ οἰκονομική πρόοδος, ἡ ἀποδοτική λειτουργία τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς, ἡ παραγωγή καί διευρυμένη ἀναπαραγωγή ἀγαθῶν μποροῦν νά παράγουν ἀπό μόνες τους νομιμοποίηση καί ἀποδοχή τῶν ἀποφάσεων τῆς οἰκονομικῆς διακυβέρνησης. Σέ αὐτό τόν μηχανισμό νομιμοποίησης στηρίζονται ἄλλωστε καί οἱ ὁπαδοί τῆς λειτουργικῆς ὀλοκλήρωσης τῆς Εὐρώπης. Πράγματι ἡ οἰκονομική ἐνοποίηση τῆς Εὐρώπης, ὡς ὀλοκλήρωση τῆς ἐλεύθερης οἰκονομίας, δέν ἔχει ἀνάγκη ὅπωςδήποτε ἀπό τή «δημοκρατία», διότι αὐτό-νομιμοποιεῖται μέ ἐπίκληση τῆς ἐλευθερίας καί τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ἢ τῶν θεμελιωδῶν ἐλευθεριῶν καί κάποιων ἀκριβῶν «ἀξιών». Τῆς ἀρκεῖ ἓνας κατάλογος δικαιωμάτων καί μιᾶς κυβέρνησης (governance) ἀποτελεσματική μέ χαλαρή νομιμοποίηση.

Ἀντίθετα, ἡ πολιτική ἐνοποίηση τῆς Εὐρώπης, ὅποια μορφή καί ἂν πάρει, ἀκόμη καί μέ ἐπίφαση δημοκρατίας, καί μέ δημοκρατία πού ἀρκεῖται στόν ἀπλό ἐκδημοκρατισμό —ὅπως ἄλλωστε ὀνομάζεται— τῶν ὑπαρχόντων θεσμῶν μέ τήν εἰσαγωγή διαδικασιῶν «διαφάνειας», «διαβούλευσης», «ἐλέγχου» «ἀναζήτηση εὐθύνης» καί «συμμετοχῆς», —ἀκόμη καί μέ δημοκρατία πού ἀρκεῖται καί ἐξαντλεῖται στήν ἐπίκληση τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς ἐξαυλῶνοντας καί ἀγνοώντας τήν λαϊκή κυριαρχία— ἀκόμη καί σέ αὐτήν τήν περίπτωση, ἡ πολιτική Εὐρώπη χρειάζεται γιά νά ὑπάρξει καί νά λειτουργήσει καί γιά νά μπορεῖ νά λαμβάνει ἀποφάσεις καθολικά ἀποδεκτές, εὐρωπαϊκῆς ἰσχῆς, ἄμεσα δεσμευτικές γιά ὅλους τοὺς «Εὐρωπαίους πολίτες», πραγματική ἢ οὐσιαστική δημοκρατική νομιμοποίηση ἀπό ὅλους ὅσους ἀπαρτίζουν τήν πολιτική κοινωνία στούς ὁποίους οἱ ἀποφάσεις ἀπευθύνονται. Δέν ἀρκεῖ γιά τή δημοκρατική νομιμοποίηση τῆς πολιτικῆς Εὐρώπης μιᾶ κοινότητα δικαίου, μιᾶ αὐτοτελῆς καί αὐτοαναπαραγόμενη ἐννομη τάξη. Χρειάζεται ἐπί πλέον τὰ ὑποκείμενα στά ὁποῖα ἀπευθύνονται οἱ ἀποφάσεις της, ἐφ' ὅσον ἀφοροῦν τήν ἀτομική τους διαβίωση καί τή συλλογική τους συμβίωση, νά αισθάνονται ὅτι εἶναι τὰ ἴδια οἱ δημιουργοί τους καί ὅτι συμμετέχουν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα στήν κατάρτισή τους. Μόνον πού δέν πρέπει νά λησμονεῖται ὅτι τὰ ὑποκείμενα αὐτά ζοῦν καί ἐνεργοῦν, ὀργανωμένα, μέσα ἀπό διαμορφωμένες καί στέρεες πολιτικές, πολιτισμικές καί ἐθνικές κοινότητες, μέ διακριτές ταυτότητες, τίς ὁποῖες δέν ἐπιθυμοῦν νά ἀπαρνηθοῦν.

Ἐκεῖνο πού παρακάμπτουν, εὐσχήμως, ἐξάλλου, οἱ «εὐρω-ενθουσιώδεις» εἶναι ὅτι ἡ πολιτική ἐνοποίηση τῆς Εὐρώπης δέν μπορεῖ νά εἶναι μιᾶ ἀπλή θεραπαι-

Ἄνδρέα Ἐμπερικού, Ἄνδρος 1954

νίδα, ἓνα παράγωγο καί μάλιστα αὐτόματο τῆς οἰκονομικῆς τῆς ὀλοκλήρωσης. Δέν μπορεῖ νά εἶναι ὁ πιστός ὑπηρετῆς τῶν παντός εἶδους ἀπαιτήσεων μιᾶς ἐλεύθερης οἰκονομίας οὔτε οἱ σκοποὶ της μπορεῖ νά ταυτίζονται μέ ἢ νά ἐξαντλοῦνται στούς στόχους μιᾶς ἐνιαίας ἀγορᾶς ἐμπορευμάτων, ἐργαζομένων, προσώπων καί ὑπηρεσιῶν καί ἐνός ἀνόθευτου καί ἐλεύθερου ἀνταγωνισμοῦ(!). Μιᾶ δημοκρατικά νομιμοποιημένη πολιτική ἐξουσία τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν δέν εἶναι δυνατὸν νά ἐξαντλεῖται σέ μιᾶ διαχειριστική governance τῆς ἐνιαίας οἰκονομίας τους, οὔτε μπορεῖ νά ἔχει ὡς κύρια ἀποστολή της τή διατήρηση μιᾶς συγκεκριμένης, τῆς φιλελεύθερης, οἰκονομικῆς πολιτικῆς καί αὐτή νά ἐπιβάλλεται μέσω τῆς συνθήκης ὡς συνταγματική ἐπιταγή.

Ἡ δημοκρατία νοεῖται πάνω καί πέρα ἀπό τήν οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς γιά νά μπορεῖ νά ὀρίζει καί νά περιορίζει τοὺς νόμους της. Γι' αὐτό καί ἓνα δημοκρατικό πολίτευμα προϋποθέτει καί συνεπάγεται τή σχετική διάκριση πολιτικῆς καί οἰκονομίας. Τῆ θεμελιώδη αὐτή συνθήκη ὑπαρξῆς καί λειτουργίας τῆς δημοκρατίας ἀγνοοῦν ὅσοι ταυτίζοντας τήν πολιτική μέ τήν οἰκονομία ὑποτάσσουν τήν πρώτη στίς ἀνάγκες τῆς δεύτερης. Γιά τοὺς εὐρωπαῖστῆς ἡ δημοκρατική νομιμοποίηση τῶν ἀποφάσεων τῆς ΕΕ χρειάζεται ἐφ' ὅσον καί καθόσον ἐξυπηρετεῖται ἡ ἀποτελεσματικότητα καί ἡ λειτουργικότητα τοῦ ὑπάρχοντος εὐρωπαϊκοῦ θεσμικοῦ οἰκοδομήματος, δηλαδή τῆς ὑπάρχουσας governance. Ὁ ἐκδημοκρατισμός εἶναι γι' αὐτήν ἓνα ἀπλό μέσο, ἓνα ἐργαλεῖο στήν ὑπηρεσία τῆς λειτουργικῆς νομιμοποίησης. Τήν ἴδια λογική ὑπηρετεῖ καί ἡ καλού-

μενη *συνταγματική λειτουργία τῶν συνθηκῶν*. τὸ σύνταγμα εἶναι ἓνα «μέσο τεχνικὸ ἐκτόνωσης τῶν θεσμικῶν συγκρούσεων».

Τελικά, μέ βάση τὸ ὀργανωτικὸ σχῆμα τοῦ εὐρωσυντάγματος, πολιτικὰ ἐνωμένη Ἑυρώπη σήμαινε ἀπλῶς συνεκτικότερη διακρατικὴ ἢ διακυβερνητικὴ (intergovernmental) καὶ ἐν μέρει ὑπερεθνικὴ (Κοινοβούλιο καὶ Ἐπιτροπὴ) «διακυβέρνηση», ἢ ὁποῖα λαμβάνει ἀποφάσεις μέ βάση τὴν ἀρχὴ τῆς ὁμοφωνίας ἢ τῆς πλειοψηφίας. Συνυπάρχει καὶ λειτουργεῖ ἀρμονικὰ μέ τὸ νέο-φιλελεύθερο σχῆμα τῆς «διακυβέρνησης» (governance) τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς. Καὶ οἱ δύο μέθοδοι διακυβέρνησης ἔγιναν, πράγματι, μέ τὸ εὐρωσύνταγμα ἀποτελεσματικότερες καὶ ἐπεξέτειναν ἰδίως μέσω τῆς Χάρτας τῶν Δικαιωμάτων τὸ πεδίο τῆς νομιμοποιητικῆς τους ἐμβέλειας σέ ὀλόκληρη τὴν σφαῖρα τῆς ἰδιωτικῆς-ἀστικῆς κοινωνίας. Γι' αὐτὸ καὶ προσφυσῶς ὀνόμασε τὴ συνταγματικὴ συνθήκη ὁ Βενιζέλος, «διακυβερνητικὸ σύνταγμα».

Μόνον πού ἀπὸ τὴν οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς, περάσαμε χωρὶς νὰ τὸ καταλάβουμε στὴν κοινωνία τῆς ἀγορᾶς, ἀπὸ τίς οἰκονομικὲς σχέσεις σέ ὅλες τίς ἀστικὲς σχέσεις, σέ ὀλόκληρη τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν. Δύο ἦταν ἄλλωστε οἱ πυλώνες πάνω στοὺς ὁποίους στήθηκε ἡ συνταγματοποίηση τῆς Ἑυρώπης: τὰ κράτη ἀπὸ τὴ μία μεριά καὶ ἡ ἰδιωτικὴ ἀστικὴ κοινωνία ἢ κοινωνία τῶν πολιτῶν, ἀπὸ τὴν ἄλλη. Δύο ἦταν καὶ τὰ νομιμοποιητικὰ της ἐρεῖσματα: ἡ διεθνῆς θέληση τῶν κρατῶν καὶ ἡ ἀχανῆς θέληση τῶν «εὐρωπαϊῶν πολιτῶν», ἢ ὁποῖα ἀνιχνευόταν ὁμως μόνον διαισθητικά.

Ἡ ἄλλη προοπτικὴ: συνταγματοποίηση μέ τούς λαούς καὶ γιὰ τούς λαούς τῆς Ἑυρώπης

Ἡ προηγούμενη ἐπιλογή συνεπαγόταν ὁμως ἀναγκαστικά καὶ δύο θεσμικούς ἀποκλεισμούς, πού ὑπαινικτικά σημειώσαμε ἤδη: ἀπέκλειε, πρῶτον, ἀπὸ τὴ διαδικασία οἰκοδόμησης τῆς πολιτικῆς Ἑυρώπης τούς «λαούς» τῆς Ἑυρώπης, καὶ δεύτερον, ἀπέκλειε προοπτικά αὐτὸ πού διατείνεται ὅτι θέλει μέσω τοῦ εὐρωσυντάγματος νὰ προωθήσει, δηλαδή τὴ μετάβαση ἀπὸ μιὰ μορφή διακρατικῆς διακυβέρνησης μέσω διεθνῶν συνθηκῶν σέ μιὰ μορφή αὐτοδύναμης διακυβέρνησης ἀπὸ τούς λαούς τῆς Ἑυρώπης ἐνοποιημένους. Ἡ πολυπόθητη καὶ τόσο διατυμπανισμένη μετάβαση ἀπὸ τὸ καθεστῶς τῶν διεθνῶν συνθηκῶν «contract», πού διέπεται ἀπὸ τίς ἀρχές καὶ τὴ λογικὴ τοῦ διεθνούς δικαίου, σέ ἓνα καθεστῶς αὐτοδύναμου νομικά καὶ πολιτικά «status», πού διέπεται ἀπὸ ἓνα θεμελιώδη συνταγματικὸ κανόνα, πού αὐτὸ-θεσμιζέται, εἶχε στὴν πράξη ὑπονομευτεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ διαδικασία καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ εὐρω-συντάγματος.

Τὴ μεγαλύτερη ἀπόδειξη χρειαζόμαστε γιὰ τὴ θεσμικὴ ὑπόνομευση καὶ αὐτοαναίρεση τῆς ἔννοιας τοῦ Συ-

ντάγματος, ὡς πρωτογενοῦς καὶ αὐτοθεσμιζομένου κανόνα, ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι «κύριοι» τελικά τοῦ εὐρωσυντάγματος δέν ἦταν κάποια συντακτικὴ Συνέλευση προικισμένη μέ πρωτογενῆ ἐξουσία, δέν ἦταν βέβαια ἡ Ἑυρωπαϊκὴ Συνέλευση οὔτε οἱ πολῖτες τῆς Ἑνωσῆς οὔτε οἱ λαοὶ τῆς, ἀλλά, ὅπως συνέβαινε καὶ προηγουμένως μέ τίς εὐρωπαϊκὲς συνθήκες, τὰ Κράτη, τὸ Ἑυρωπαϊκὸ Συμβούλιο καὶ οἱ διακυβερνητικὲς διασκέψεις. Τί ἄλλες μαρτυρίες ἔχουμε ἀνάγκη γιὰ νὰ διαπιστώσουμε ὅτι τὰ κράτη διατήρησαν στοὺς ἀκέραιο βασικὲς ιδιότητες τῆς ἐξωτερικῆς τους κυριαρχίας καὶ παραμένον κύριοι τῶν εὐρωπαϊκῶν συνθηκῶν;

Ἡ ἐμπειρία τοῦ εὐρωσυντάγματος ἔδειξε, ἐπὶ πλέον, πιστεύω περὶτρανα –καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ πλέον μιὰν ἀλήθεια πού δύσκολα μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ– ὅτι ἡ διαδικασία τῆς πολιτικῆς ἐνοποίησης τῶν χωρῶν τῆς Ἑυρώπης δέν μπορεῖ νὰ ξεκινήσει οὔτε ἀ καὶ συντελεστεῖ χωρὶς τούς λαούς τῶν χωρῶν τῆς Ἑυρώπης, χωρὶς τὴ συμμετοχὴ ἢ ἔστω τὴ συναίνεσή τους, τόσο κατὰ τὴν οἰκοδόμησής της ὅσο κατὰ τὴ λειτουργία της. *Οἱ λαοὶ τῶν χωρῶν τῆς Ἑυρώπης συμμετέχουν σέ αὐτὴ τὴν διαδικασία, ἔτσι ὅπως ὑπάρχουν καὶ εἶναι ὀργανωμένοι στὰ κράτη τους, ὡς ἐνότητες πολιτικὲς καὶ ὡς πολιτικὰ ὑποκείμενα, κάνοντας χρῆση τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, μέ τὴν ὁποῖα εἶναι ἐξοπλισμένοι ἀπὸ τὰ ἐθνικά Συντάγματα καὶ ἀπὸ τὴν ἀσκηση τῆς ὁποίας ἀντλοῦν τὴν πολιτικὴ τους ταυτότητα, τὴν ὑπόσταση καὶ τὴ νομιμοποίησή τῆς συμμετοχῆς στὶς διαδικασίες τῆς εὐρωπαϊκῆς ὀλοκλήρωσης.*

Ἐκεῖνο πού χρειάζεται ἀκόμη νὰ ὑπογραμμιστεῖ εἶναι ὅτι οἱ λαοὶ τῶν χωρῶν τῆς Ἑυρώπης δέν μποροῦν νὰ ὑποκατασταθοῦν ἀπὸ τὴν ἀχανὴ καὶ ἀόριστη ἀναφορά στοὺς «πολίτες τῆς Ἑυρώπης». Πρῶτον, διότι τέτοια πολιτικὴ φυσιογνωμία δέν ὑπάρχει ἀκόμη, καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει τὰ «οἰκονομικά ὑποκείμενα» τῆς Ἑυρωπαϊκῆς Κοινότητος ἔχουν μὲν ἐξομοιωθεῖ, σταδιακά καὶ μέσα κυρίως ἀπὸ τὴ νομολογία προκειμένου νὰ ἀσκήσουν τίς οἰκονομικὲς τους ἐλευθερίες, μέ τούς πολῖτες τῶν ἄλλων χωρῶν, χωρὶς ὁμως νὰ ἔχουν ἀκόμη ἀποκτήσει «εὐρωπαϊκὴ» ἰθαγένεια, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ τους οὔτε δικαιοῦνται νὰ μετέχουν στὶς ἐκλογές τοῦ Ἑυρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου ὡς εὐρωπαϊοὶ πολῖτες. Ἡ ἀναφορά ἀπὸ τὸ εὐρωσύνταγμα στοὺς «πολίτες» ἔγινε γιὰ λόγους πολιτικῆς διαφυγῆς –ἢ γιὰ τὴν ἀκρίβεια ἀποφυγῆς τοῦ ὅρου λαός– καὶ παραπλάνησης τῶν ἐθνικῶν πολιτῶν. Οἱ πολῖτες δέν νοοῦνται ἔξω ἀπὸ τὴν Πολιτεία στὴν ὁποῖα ἀνήκουν καὶ τὴν ὁποῖα συνθέτουν. Καὶ ἡ Ἑυρωπαϊκὴ Ἑνωσις δέν εἶναι Πολιτεία οὔτε κἀν συμπολιτεία. Μόνον ἡ ὀργάνωση ἐνός πλήθους ἀτόμων σέ «Λαό» ἐπιτρέπεται νὰ αὐτὸ-καθορίζονται συλλογικά καὶ νὰ ἀλληλο-αποκαλοῦνται «πολίτες».

Ὁ ὅρος πολίτης παραπέμπει ἐξἄλλου, κατ' ἀρχὴν, στὴν «ἰδιωτικὴ ἀστικὴ κοινωνία» ἢ «κοινωνία τῶν πολιτῶν», civil society, πού ὑπάρχει ὡς μέγεθος διακριτὸ ἀπὸ τὸ κράτος καὶ σέ ἀντιδιαστολὴ μέ αὐτὸ, τέτοια

ὅμως «κοινωνία πολιτῶν» ὑπάρχει ἀκόμη μόνον στήν ἐθνική ἀστική κοινωνία καί εἶναι τό ζητούμενο καί ἐπιδικώμενο γιά τήν εὐρωπαϊκή ἀστική κοινωνία στό πλαίσιο τῆς διαμόρφωσης μιᾶς δημόσιας εὐρωπαϊκῆς σφαίρας. Ἡ «κοινωνία πολιτῶν», εἶναι ἀλήθεια, ἀποτελεῖ μιᾶ ἔννοια πού «παίζει» πολύ στήν κοινοτική γλώσσα καί ἀναφέρεται συχνά τόσο ἀπό τήν θεωρία ὅσο καί τούς κοινοτικούς θεσμούς εἴτε γιά νά ἐξασφαλιστεῖ ἕνα εἶδος ἐκπροσώπησης «τῆς κοινωνίας», διά μέσου τῶν «Μη Κυβερνητικῶν Ὄργανώσεων» καί ἄλλων ἐνώσεων καί συμφερόντων στή διαδικασία λήψης τῶν ἀποφάσεων καί νά καλυφθεῖ ἔτσι, ἐν μέρει τό δημοκρατικό ἔλλειμμα τῆς κοινότητας εἴτε γιά νά γίνει πιά δημοκρατική καί πιά ἀποτελεσματική ἡ διακυβέρνηση (governance) τῆς οἰκονομίας καί νά βροῦν κάποιο νομιμοποιητικό ἐρεισμα οἱ ισχύουσες μορφές ρύθμισης (regulation), εἴτε γιά νά συμμετάσχουν σέ προγράμματα καί νά μοιραστούν χρηματοδοτήσεις ἰδιωτικοί φορεῖς καί ἄτομα. Ἀνεξάρτητα ἀπό τό πόσο ἀντιπροσωπευτικές τῆς κοινωνίας συνολικά μπορεῖ νά εἶναι οἱ ὀργανώσεις καί τά συμφέροντα τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν, ἡ ἀναφορά στήν ἔννοια αὐτή δέν εἶναι σέ θέση νά ἐξασφαλίσει οὔτε «δημοκρατική συμμετοχή» καί νά συμβάλλει ἔτσι στόν ἐκδημοκρατισμό τῶν μὴ δημοκρατικῶν θεσμῶν οὔτε δημοκρατικά ἔλλειμματα νά καλύψει λειτουργώντας στή θέση καί γιά λογαριασμό τοῦ λαοῦ. Σφαῖρα κατ' ἐξοχήν τῆς ἰδιωτικῆς κοινωνίας σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τήν πολιτική, ἡ ἀναφορά σέ αὐτήν ἀναπαράγει ἀπλῶς τήν «ἀστική κοινωνία» μέ τίς διαιρέσεις της καί τόν πολιτικά ἀπαθῆ ἢ ἀδιάφορο χαρακτήρα της. Στήν civil society οἱ πολίτες παραμένουν πάντα ἰδιῶτες-ἄστοί, ἔστω καί ἂν ἐμφανίζονται ὡς πολίτες.

Εἶναι γιά τόν λόγο αὐτό ἀξιοπερίεργο ἀλλά καί ἀποκαλυπτικό μαζί τῆς ἀντιφατικῆς ἀντίληψης, πού εἶχαν οἱ συντάκτες τοῦ εὐρωσυντάγματος καθώς καί ἡ Εὐρωπαϊκή Συνέλευση γιά τήν πολιτική μορφή τῆς Εὐρώπης, τό γεγονός ὅτι στό πρώτο ἄρθρο ἐπικαλοῦνται γιά νά νομιμοποιήσουν τήν ΕΕ, τή θέληση τῶν εὐρωπαϊῶν πολιτῶν «μιᾶ ἀνύπαρκτη θέληση» καί τῶν κρατῶν «λησιμονώντας» νά ἀναφέρουν τούς λαούς

(: ἄρθρο 1.1.I «Ἐμπνευσμένο ἀπό τήν θέληση τῶν πολιτῶν καί τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν μέ σκοπό νά οἰκοδομήσουν τό κοινό τους μέλλον, τό παρόν σύνταγμα ἰδρύει τήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωση, στήν ὁποία τά Κράτη μέλη παραχωροῦν τίς ἀρμοδιότητες γιά νά ἐπιτευχθοῦν οἱ κοινοί σκοποί»).

Σέ ὁποιοδήποτε λόγο καί νά ὀφείλεται ἡ ἀγνόηση αὐτή, εἴτε ἐγινε διότι θεωρήθηκε ὅτι οἱ «λαοί» ὑπάρχουν διά τῶν κρατῶν τους καί ἐκπροσωποῦνται ἀπό τίς κυβερνήσεις τους εἴτε κρίθηκε ὅτι οἱ πολίτες ἐξομοιώνονται μέ τούς λαούς καί ἡ ἀναφορά στους πολίτες ἐμπεριέχει καί τούς λαούς, ὅποια ἐκδοχή καί νά δεχτοῦμε καταλήγουμε στόν ἴδιο παρανομαστή: ἡ ἀποφυγή τοῦ ὄρου «λαός» εἶναι δηλωτική τῆς πολιτικῆς ἀποστροφῆς πού αἰσθάνονται ἀπέναντί του οἱ πολιτι-

Ἄνδρα Ἐμπειρικού, Ἄνδρος 1954

κές καί τεχνοκρατικές ἐλίτ καί δηλωτική τῆς νέο-φιλελεύθερης πολιτικῆς φιλοσοφίας πού ἐπικράτησε στήν Συνέλευση. Ἐν πάση περιπτώσει, ἡ ΕΕ θά ἐξακολουθοῦσε καί μέ τό εὐρωσύνταγμα νά εἶναι ὀργανωμένη ὡς Ἐνωση Κρατῶν καί νά κυβερνιέται κατά βάση μέ τή διακυβερνητική μέθοδο –παρόλη τήν οὐσιαστική ἐνίσχυση πού ἀπέκτησε τό ὑπερεθνικό ὄργανο πού καλεῖται Εὐρωκοινοβούλιο καί τόν ἐξορθολογισμό πού ὑπέστη ἡ κοινοτική μέθοδος πού ἐνσαρκώνεται ἀπό τήν Ἐπιτροπή.

Τά πραγματικά ὑποκείμενα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ γίνεσθαι παραμένουν, πρὸς τό παρόν, οὕτως ἢ ἄλλως, τά κράτη καί οἱ λαοί, αὐτοτελῶς καί τά δύο. Τά κράτη ἐξακολουθοῦν νά ἔχουν τήν πρωτοβουλία τῶν κινήσεων καί νά ἐλέγχουν τήν πορεία τῆς πολιτικῆς συνέλιξης τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης. Ἄν εἶναι, ὅμως, ἀλήθεια ὅτι αὐτό πού ἐπιδιώκεται δέν εἶναι μιᾶ ἀπλή συνένωση κρατῶν ἀλλά ἡ συγκρότηση μιᾶς νέας πολιτικῆς ἐνότητας, πού θά ὑπερβαίνει τά ἐθνικά κράτη καί θά δημιουργεῖ μιᾶ νέα, πρωτόγνωρη «πολιτική κοινωνία» ἢ ἀκριβέστερα μιᾶ «κοινότητα λαῶν», τότε, ἀκόμη καί ἂν πρωταγωνιστές τῆς διαδικασίας παραμένουν, ἀναγκαστικά, τά κράτη, «κύριοι» τῆς διαδικασίας θά πρέπει νά καταστοῦν κάποτε οἱ λαοί τῶν κρατῶν τῆς Εὐρώπης καί διά αὐτῶν ἢ καί αὐτόνομα οἱ εὐρωπαῖοι πολίτες. Οἱ τελευταῖοι γιά νά ὑπάρξουν θά πρέπει νά δημιουργηθεῖ ὁ εὐρωπαϊκός Δῆμος. Εἶναι ὁ Δῆμος πού φτιάχνει τούς πολίτες καί ὄχι τό ἀντίστροφο ἢ καλλίτερα οἱ πολίτες δημιουργοῦνται διά τοῦ δήμου καί ὁ δήμος διά τῶν πολιτῶν. Καί ὁ Δῆμος γιά νά δημιουργηθεῖ χρειάζεται εὐρωπαϊκή δημόσια σφαῖρα.

Ἐπομένως, ἡ οἰκοδόμησις τῆς εὐρωπαϊκῆς συνταγματικῆς δημοκρατίας ἀποτελεῖ βαθύτατα πολιτική καὶ ὄχι νομική ἢ κυρίως νομική—ὅπως τὴν καταλαβαίνουν ὀρισμένοι ἀκραιφνεῖς νομικοί— διαδικασία πολιτικῆς ἐνσωμάτωσης τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης, πού ξεκινᾶ μὲν μὲ τὴν πρωτοβουλία τῶν κρατῶν, ἀλλὰ πού ἀναγνωρίζεται τὸν πρωταγωνιστικὸν, τὸν κυρίαρχον—νομιμοποιητικὰ τουλάχιστον— ρόλο τῶν λαῶν τῶν κρατῶν τῆς Εὐρώπης καὶ τοὺς ἐγκαθιστᾶ «κύριους» ὄχι μόνον τῆς διαδικασίας διαμόρφωσης καὶ ἐγκαθίδρυσης τῶν νέων εὐρωπαϊκῶν θεσμῶν ἀλλὰ καὶ τῆς διαδικασίας λήψης τῶν ἀποφάσεων πού τοὺς ἀφοροῦν. Τοὺς ἐγκαθιστᾶ συμμετόχους καὶ συγκυβερνήτες τῆς κοινῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς διαβίωσής τους, διαφορετικὰ δὲν ἔχει νόημα νὰ μιᾶμε γιὰ εὐρωπαϊκὴ ὁλοκλήρωση, ἐκτός καὶ ἂν ἡ εὐρωπαϊκὴ ὁλοκλήρωση ταυτίζεται καὶ ἐξαντλεῖται στὴν οἰκονομικὴ ὁλοκλήρωση.

Ἄν τὰ κυρίαρχα κράτη ἐπιθυμοῦν, πράγματι, νὰ συγκροτήσουν μιά νέα δημοκρατικὴ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ ἐνότητα συνταγματικὰ ὀργανωμένη, ἂν εἶναι διατεθειμένα, στὰ ἀλήθεια, νὰ ἐκχωρήσουν οὐσιαστικῆς κυριαρχικῆς τοὺς ἀρμοδιότητες καὶ νὰ τὶς μεταβιβάσουν σὲ μιά νέα πολιτικὴ ἐνότητα, πού θὰ φέρει τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς αὐτοδύναμης συνταγματικῆς εὐρωπαϊκῆς δημοκρατίας, ἀπογαλακτισμένης ἀπὸ τοὺς γεννήτορες της, τότε, ἐπειδὴ θὰ πρόκειται γιὰ μιά μετα-εθνικὴ, μετα-κρατικὴ συνταγματικὴ δημοκρατία, ἡ μόνη ὁδὸς πού διαγράφεται εἶναι αὐτὴ πού βρῖσκεται κάπου ἀνάμεσα σὲ κοσμοπολίτικο κανονιστικὸ ἰδεῶδες τοῦ Κάντ, *συνένωση ταυτόχρονα κρατῶν καὶ λαῶν στὴ βάση τῆς ἰσοτιμίας καὶ μὲ καθολικὴ ἀναγνώριση σὲ ὅλους, πολίτες καὶ λαοὺς τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων τους, καὶ σὲ ὁμοσπονδιακὸ ἰδεῶδες τῶν φεντεραλιστῶν, τῆς δημιουργίας μιᾶς νέας μορφῆς ὁμοσπονδιακῆς πολιτικῆς συνένωσης, μιᾶς ὁμοσπονδίωσης λαῶν ἢ ἐθνικῶν δημοκρατιῶν καὶ ὄχι κρατῶν, ἢ ὅποια χρειάζεται ὅμως νὰ σχεδιαστεῖ καὶ νὰ κατασκευαστεῖ χωρὶς νὰ γνωρίζουμε ἀκόμη τὰ βασικά της συστατικά οὔτε τὸ τέλος της.*

Ἐν κατακλείδι, καὶ μετὰ τὴν πολύτιμὴ ἐμπειρία τοῦ θνησιγενοῦς εὐρωσυντάγματος, πού ἀποκτήσαμε, μπορούμε συνοψίζοντας νὰ ποῦμε ὅτι ἡ *Εὐρώπη δὲν χρειάζεται Σύνταγμα*, μὲ τὴν τυπικὴ τουλάχιστον τοῦ ὄρου ἔννοια. Χρειάζεται ὅμως ἓνα πραγματικὸ σύνταγμα, πού δὲν θὰ ἔρθει ἀπὸ τὰ πάνω, μὲ μιά μονομερῆ πράξη—ὅπως ἐγινε μὲ τὰ ἐθνικὰ συντάγματα— γιὰ νὰ καθυποτάξει ἢ γιὰ νὰ ἀκυρώσει τοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης καὶ τὴν πολιτικὴ καὶ συνταγματικὴ τους ταυτότητα, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ κάτω, ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς λαοὺς καὶ τὶς διεκδικήσεις τῶν κοινωνικῶν κινήματων. Θὰ δημιουργηθεῖ σταδιακὰ, δῆμα-δῆμα, μέσα ἀπὸ πρακτικῆς καὶ ἀποφάσεις ὀργάνων καὶ θεσμῶν, συγκρούσεις συμφερόντων καὶ ἰδεῶν, μέσα ἀπὸ ἀγῶνες καὶ συμβιβασμούς καὶ θὰ ἐπιβληθεῖ ὡς πολιτικὸ σύνταγμα *πάνω ἀπὸ τὸ ὑπάρχον οἰκονομικὸ σύνταγμα*, τὸ ὅποιο καὶ θὰ ὀρίζει ὡς ἀξιολογικὰ καὶ τυπικὰ ἀνώτερό του.

Ἡ Εὐρώπη δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ μιά νέα Χάρτα τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν. Ἀπὸ τέτοιες χάρτες εἶναι γεμάτος ὁ κόσμος. Ἡ εὐρωπαϊκὴ χάρτα ὄχι μόνον δὲν προσθέτει τίποτε τὸ καλλίτερο ἢ τὸ νέο, ἀλλὰ συρρικνώνει, περιορίζει ἢ ἀντιτίθεται ἀκόμη καὶ σὲ αὐτό πού ἔχει κατακτηθεῖ καὶ ἰσχύει σὲ ἐθνικὸ ἢ διεθνὲς ἐπίπεδο. Τὰ θεμελιώδη ἀτομικὰ καὶ κοινωνικὰ δικαιώματα ἰσχύουν καὶ ἐπιβάλλονται σὲ ἀρχόντες καὶ ἀρχομένους, εἴτε ὡς γενικῆς ἀρχῆς πού πηγάζουν ἀπὸ τὶς συνταγματικῆς παραδόσεις τῶν κρατῶν μελῶν εἴτε ὡς κανόνες διεθνεῖς ἄμεσα δεσμευτικοί γιὰ κράτη καὶ γιὰ πολίτες. Γιατί νὰ μὴν δεσμεύονται ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς κανόνες καὶ τὰ ὄργανα τῶν εὐρωπαϊκῶν κοινοτήτων καὶ γιὰ νὰ μὴν ἀναγνωριστοῦν οἱ κοινοί, ἐθνικοὶ δικαστές, ἐγγυητές καὶ προστάτες τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν τῶν εὐρωπαϊκῶν πολιτῶν καὶ ἐναντι τῶν «ἀντίθετων πρὸς τὶς θεμελιώδεις ἀρχές καὶ τὰ θεμελιώδη δικαιώματα» πράξεων τῶν ὀργάνων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως; Δὲν εἶναι ἀντιφατικὸ νὰ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὴ μία μεριὰ ὁ ἐθνικὸς δικαστὴς ἐφαρμοστῆς τοῦ ἐνωσιακοῦ δικαίου καὶ νὰ μὴν ἔχει ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν ἐξουσία νὰ θίξει καὶ νὰ μὴν ἐφαρμόσει πράξεις τῶν ἐνωσιακῶν ὀργάνων, πού κρίνει ὁ ἴδιος ὅτι προσβάλλουν τὰ θεμελιώδη δικαιώματα πού κατοχυρώνονται στὰ ἐθνικὰ συντάγματα ἢ σὲ διεθνεῖς συνθήκες; Ἡ ἐθνικὴ συνταγματικὴ κληρονομία τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν δὲν ἀποτελεῖ ταυτόχρονα καὶ «συνταγματικὸ κεκτημένο» τῆς Εὐρώπης; Τί θὰ πεῖ τὸ εὐρωπαϊκὸ δίκαιο ὑπερέχει τοῦ ἐθνικοῦ συνταγματικοῦ δικαίου, γιατί αὐτὸ ἐπιβάλλει ἢ φύση, ἢ αὐτονομία καὶ ἢ ἄμεση καὶ ταυτόχρονη ἐφαρμογὴ του καὶ ἄρα τὰ συνταγματικὰ δικαιώματα τῶν πολιτῶν δὲν μποροῦν νὰ ἀντιταχθοῦν στίς πράξεις τῶν κοινοτικῶν ὀργάνων;

Ἡ Εὐρώπη ἔχει ἤδη ἓνα κοινὸ πραγματικὸ σύνταγμα, ἃς τὸ ἀναγνωρίσει, ἃς τὸ ἀξιοποιήσει, ἃς τὸ ὁλοκληρώσει. Ἄς ξεκινήσει ἀπὸ αὐτὸ καὶ σιγά-σιγά ἃς πλάσει μέσα ἀπὸ ἀμοιβαῖες συμπῆξεις ἓνα καινούργιο μόρφωμα, τὴ μορφή ἄλλωστε τοῦ ὁποίου δὲν μπορούμε νὰ σχεδιάσουμε ἀπὸ τώρα.

Τὸ Εὐρωσύνταγμα, ὡς σύστημα θεμελιωδῶν ἀρχῶν καὶ δικαιωμάτων, πού διέπει τὴν κοινὴ πολιτικὴ συμβίωση πολλαπλῶν, συνταγματικῶν ὀργανωμένων, πολιτικῶν κοινωνιῶν ἢ λαῶν, οὔτε εἶναι οὔτε δὲν εἶναι, γίνεται, διαμορφώνεται ἀενάως καὶ σταδιακὰ μέσα ἀπὸ κοινές, δικαιο-παραγωγικῆς δικαιο-ερμηνευτικῆς ἢ ἐφαρμοστικῆς πρακτικῆς.

Καὶ βέβαια, ὅλα αὐτὰ, μετὰ ἀπὸ ἀγῶνες, συγκρούσεις, ἀντιπαραθέσεις, λαϊκῆς κινητοποιήσεις, διεκδικήσεις, πωσιμότητες, συμβιβασμούς καὶ συναινέσεις. Ἡ ἱστορία ἔχει τοὺς δικούς της ρυθμούς καὶ τοὺς δικούς της νόμους, δὲν μπορούμε νὰ τοὺς διάζουμε. Μποροῦμε ὅμως νὰ τοὺς μάθουμε καὶ νὰ τοὺς προβλέπουμε. Καὶ ἂν αὐτὸ ἴσχυε γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἐθνῶν, πολὺ περισσότερο ἰσχύει γιὰ τὴν ἱστορία τῆς εὐρωπαϊκῶν λαῶν, πού ἐπιθυμοῦν νὰ ὑπερβῶν τὴν ἐθνικὴ τους ἱστορία.

ΑΞΙΑ, ΙΣΟΤΗΤΑ, ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ, ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ: Ο ΜΑΡΞ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

του Μιχάλη Σκομβούλη

I.

Tό ότι θρίσκουμε μιά ανάλυση του ζητήματος της ανταλλαγής στά γραπτά του Άριστοτέλη δέν είναι από μόνο του γεγονός εξαιρετικό, άλλωστε άμφισβητείται κατά πόσον πρόκειται για μιά «οικονομική» ανάλυση, όπως και τό κατά πόσον θά μπορούσε νά υπάρξει κάτι τέτοιο στίς κοινωνίες τής αρχαιότητας. Αύτή ή ανάλυση όμως καθίσταται ιδιαίτερης σημασίας, και κατανοούμε τή βαθύτητά της, από τή στιγμή πού τή θεωρούμε άναδρομικά, διαπιστώνοντας ότι ή μετέπειτα σκέψη άνατρέχει σ' αύτήν προκειμένου νά διευρύνει τήν αυτοκατανόησή της και κυρίως τήν κριτική της δυνατότητα άπέναντι στο παρόν της, μέ άλλα λόγια άπέναντι στήν καπιταλιστική οικονομία και τή θεωρητικοποίησή της, τήν κλασική πολιτική οικονομία. Αναφερόμαστε στήν άναδρομή πού πραγματοποιεί ο Μάρξ στό πρώτο μέρος του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, όταν ο Άριστοτέλης γίνεται καθοδηγητικό νήμα δυό φορές, μιά κατά τή θεμελίωση του διφυούς χαρακτήρα τής εργασίας και τής εύρεσης του μέτρου εξίσωσης όλων τών έμπορευμάτων ως άνταλλακτικές άξίες και μιά στήν ανάλυση τών μορφικών μεταβολών τής ανταλλαγής από τόν άπλό άντιπραγματισμό μέχρι τήν καθαρή κυκλοφορία χρήματος μέ σκοπό τό κέρδος (τόκος).

Η δυσκολία τής πραγμάτευσης του ζητήματος είναι σίγουρα μεγάλη άφού και μόνον ή συστηματική έκθεση τής προβληματικής άπαιτεί σταθερή προσήλωση τόσο στήν έσωτερική λογική τής κάθε ανάλυσης, όσο και στίς μεταβάσεις πού γίνονται από τόν Άριστοτέλη στόν Μάρξ, γιατί αυτές ακριβώς είναι πού αίρουν τήν άσυμμετρία πού δημιουργεί ο ιστορικός προσδιορισμός τής έσωτερικής λογικής τής κάθε ανάλυσης. Θά αρχίσουμε κάνοντας κάποιες διαπιστώσεις για τό κοινωνικό περιβάλλον του τρόπου παραγωγής έντός του οποίου γράφει ο Άριστοτέλης και πώς διαφοροποιείται από τό αντίστοιχο του Μάρξ (II), έν συνέχεια θά παρουσιάσουμε τήν ίδια τή διατύπωση του προβλήματος τής ανταλλαγής από τόν Άριστοτέλη, όπως αυτή εκτίθεται στό *Ηθικά* και *Πολιτικά* (III), θά περάσουμε στή μαρξική οικειοποίηση και κριτική πού γίνεται στό *Κεφάλαιο* (IV) και τέλος θά προσπαθήσουμε νά δούμε τό συνολικό σχήμα υπό τό πρίσμα κάποιων σύγ-

χρονων κριτικών, βγάζοντας μερικά γενικά συμπεράσματα (V).

II.

Οι ιστορικοί έρχόμενοι άντιμέτωποι μέ τό ζήτημα τής έρμηνείας τών αρχαίων οικονομιών χωρίστηκαν, κάπως άπλοϊκά και σχηματικά μιλώντας, σέ δυό κύριες ομάδες:¹ σέ αυτούς πού θεωρούσαν ότι τά σύγχρονα οικονομικά έργαλεία μπορούν νά εφαρμοστούν για τήν κατανόηση τής φύσης τών αρχαίων κοινωνιών («μυνητρινοιστές») και σέ αυτούς πού ύποστήριζαν τή συνολική διαφοροποίηση τών αρχαίων από τίς σύγχρονες έμπορευματοκρατικές οικονομίες τής άγοράς («αρχαϊστές»). Ήδη ο Κάρολ Πολάνυι στό έργο του για τό *Μεγάλο Μετασχηματισμό* είχε τονίσει πόσο διαφορετικά έντοπίζεται τό φαινόμενο τής άγοράς στίς προνεωτερικές κοινωνίες, πρόκειται για θεσμό πού ένσωματώνεται στό εύρύτερο πλαίσιο τής κοινωνικότητας και όχι για κάτι πού τίθεται κατά κάποιο τρόπο ως γεωμετρικό κέντρο του κοινωνικού σχηματισμού, δομώντας και έντάσσοντας έντός του κάθε κοινωνική σχέση, όπως συμβαίνει στον καπιταλισμό.² Επιπλέον ο σημαντικός ιστορικός Μόουζες Φίνλεϊ, ή μάλλον κυρίως αυτός, έχει τονίσει τήν άδυναμία σύλληψης τής αρχαίας κοινωνικής οργάνωσης μέσω προβολών σ' αύτή του σύγχρονου κατηγοριακού πλαισίου. Κατ' αυτόν ή αρχαία πόλις είναι μόρφωμα, ριζικά διαφορετικό από τή σύγχρονη έννοια του άστεακού χώρου, πού θά πρέπει νά μελετηθεί μέ βάσει τούς δικούς του όρους.³

¹Όμως οι διαφορές γίνονται ακόμη πιό έμφανείς

1. Βλ. και S. Meikle, *Η οικονομική σκέψη του Άριστοτέλη*, Έλληνικά Γράμματα, 2000, κεφ. 8.

2. «Σέ πείσμα τών θεωρητικών του 19ου αϊ., τό κέρδος πού προέρχεται από συναλλαγές δέν είχε παίξει ποτέ πρίν σημαντικό ρόλο στήν ανθρώπινη οικονομία. Άν και ή άγορά ως θεσμός άπαντάται ήδη από τήν Ύστερη Λίθινη Περίοδο, ο ρόλος της στήν οικονομική ζωή είναι δευτερεύων», Κ. Πολάνυι, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, Νησίδες, 2001, σελ. 46. Βλ. και πιό κάτω τήν αναφορά στον Άριστοτέλη για τή θεώρηση εκ μέρους του τής ανταλλαγής μέ σκοπό τό κέρδος ως άφύσικη, Κ. Πολάνυι, ό.π., σελ. 55-56.

όταν εισερχόμαστε στον καθαυτό τομέα της παραγωγής. Δέν πρόκειται μόνο για ένα διαχωρισμό, αυτόνομο και βαθύ για τό αρχαίο νοητικό πλαίσιο, ανάμεσα στη θεωρητική επιστήμη και στην τεχνική εφαρμογή της⁴ —ο επιστήμονας στην αρχαιότητα αντιλαμβάνεται την εφαρμογή ως μιά φθορά της θεωρητικής του εργασίας, τή βλέπει υποτιμητικά, ντροπιαστικά σχεδόν—, αλλά για κάτι πολύ ευρύτερο, πού όσο και αν φαίνεται αυτόνομο, ή διερεύνηση τών συνεπειών του δέν εξαντλεί την έρμηνευτική του δύναμη ως προς τήν κατανόηση τής διαφορᾶς μέ τίς σύγχρονες κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες: τόν *δουλοκτητικό* χαρακτήρα τών αρχαίων οικονομιών. Ο στοχαστής πού σκέπτεται έντός αυτών τών κοινωνιών, κυριότερη περίπτωση ο Άριστοτέλης, δέν βασιζει τή σκέψη του σέ άτομα προσανατολισμένα στην έμπορική δραστηριότητα και τήν απόκτηση κέρδους, αλλά σέ ελεύθερους άντρες πολίτες, οί όποιοι εξαιτίας τής δεδομένης εργασίας τών δούλων άποτρέπονται από κάθε ένδιαφέρον τεχνολογικής βελτίωσης τής παραγωγής και κεφαλαιακής επέκτασης έν γενεί, και γι' αυτό συνεχονται μεταξύ τους μέ σχέσεις *φιλίας* και όχι ανταγωνιστικής ένότητας τύπου άόρατου χεριού — ή μόνη τους οικονομικοδιοικητική μέριμνα είναι ή διαχείριση τού οίκου (*οικονομία*). Ο Άριστοτέλης, έπομένως, δέν ένδιαφέρεται τόσο για τή διατύπωση μιάς οικονομικής θεωρίας τών έμπορικών συναλλαγών, κύριο μέλημά του είναι ή επίπτωση πού μπορούν νά έχουν αυτές οί συναλλαγές στό ήθος τής πόλεως.⁵

Άπ' αυτή τή σκοπιά φαίνεται πράγματι νά έχουν δικιο οί αρχαϊστές— οί αρχαϊες κοινωνίες είναι κοινωνίες άξιων χρήσης, οί άνθρωποι αντιλαμβάνονται τά πράγματα μόνο ως πηγές ικανοποίησης ανάγκων και δευτερευόντως ή και καθόλου, ως πηγές κέρδους. Έντός τής αρχαϊας πόλεως θά αναπτυχθεί βέβαια σέ βαθμό πρωτοφανή ή έμπορική δραστηριότητα, όμως έντέλει «ή αρχαιοελληνική κοινωνία παραμένει άγροτική και τό ιδεώδες της, τόσο στό χώρο τής θεωρίας, όσο και στον τομέα τής παραγωγής είναι ή αυτόρχεια, πού αντίκειται στον καταμερισμό τής εργασίας μέ τή σύγχρονη έννοια»⁶— ο ίδιος ο Μάρξ θά γράψει στό *Κεφάλαιο* ότι στην αρχαιότητα οί έμπορικοί λαοί υπάρχουν μέν αλλά σάν τούς θεούς τού Έπίκουρου, στά μεσοδιαστήματα τών κόσμων.⁷ Παρότι, όμως, ή προσπάθεια τών μοντερνιστών δείχνει, μπροστά στίς προαναφερθείσες διαφορές, νά είναι αναχρονιστική και νά διάζει τό αντικείμενό της, θά έπρεπε κατά τή γνώμη μας νά αρχίσουμε σήμερα νά άμφοσητούμε τούς όρους τής διαμάχης και τήν άδυναμία συγκρισιμότητας. Ο Μάρξ συνειδητοποιεί άπόλυτα τό ιστορικό άλμα πού διενεργείται στίς μέρες του μέ τήν επέκταση τής έμπορευματικής κοινωνίας, όμως αυτό δέν τόν έμποδίζει νά αναζητήσει θεμελιωτικά στοιχεία, για τήν κριτική του στον Άριστοτέλη, άφού αντιλαμβάνεται ότι υπάρχει ένα χαρακτηριστικό πού συγκροτεί και προσδιορίζει

κάθε κοινωνία μέχρι τώρα, αυτό τής *ύλικής αναπαραγωγής*. Κάθε στοχαστής αναγκάζεται νά συναντήσει τή μορφή πού παίρνει ή ύλική αναπαραγωγή στην κοινωνία του: οί πολλές θεωρητικές νομιμοποιήσεις τής δουλείας στην αρχαιότητα, γνωστότερη ίσως τού Άριστοτέλη, καθιστούν σαφές ότι οί αρχαίοι στοχαστές, παρό τόν άπαξιωτικό τόνο άπέναντί της, κατανοούν τήν αναγκαιότητα τής βάνουσης ύλικής δραστηριότητας για τήν παραγωγή και αυτού άκόμα τού καλλιτεχνικού έργου.

Ένας όχι ιστορικός αλλά φιλόσοφος, ο Νίτσε, θά έκφράσει μέ μεγάλη οξυδέρχεια, στό σημαντικό νεανικό κείμενό του *Τό Κράτος τών Έλλήνων*, τά αισθήματα τής αρχαιότητας για τήν εργασία: «Για τόν Έλληνα, ή άνάξια έννοια τής εργασίας καλύπτει τόσο τήν καλλιτεχνική δημιουργία όσο και τή βάνουση χειρωνακτική δουλειά. Όταν όμως δρᾶ πάνω του ή έπιτακτική δύναμη τής καλλιτεχνικής ένόρμησης, τότε οφείλει νά υποταχθεί σ' αυτή τήν αναγκαιότητα τής εργασίας», λίγο πιά κάτω θά γράψει: «Έχουμε τώρα τή γενική έννοια κάτω από τήν όποία πρέπει νά τακτοποιήσουμε τά αισθήματα πού είχάν οί Έλληνες άπέναντι στην εργασία και τή δουλειά: θεωρούσαν και τίς δύο αναγκαίο όνειδος, για τό όποιο ένιωθαν ντροπή, όνειδος και αναγκαιότητα μαζί. Μέσα σ' αυτό τό αίσημα ντροπής κρύβεται ή ασύνειδη γνώση ότι ο άλλος σκοπός άπαιτεί αυτές τίς προϋποθέσεις».⁸

III.

Η άποκοπή ενός κομματιού από τό άριστοτελικό *corpus* και ή άπομονωμένη μελέτη του συνιστά κεντρικό σφάλμα στη δυνατότητα έρμηνεύσης και κατανόησης του: τό άριστοτελικό έργο συνιστά ένα όλο μέ κορυφή, και ταυτόχρονα προσδιορισμό όλων τών έπιμέρους, τή μεταφυσική. Κάθε έρμηνεύση πού άποκόπτεται από τήν όλότητα όδηγεϊται στην άδυναμία κατανόησης

3. M. Finley, *Οικονομία και Κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, τ. 1, Καρδαμίτσα, 1988, κεφ. 1.

4. M. Finley, *Οικονομία και Κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, τ. 2, Καρδαμίτσα, 1991, σελ. 142-144.

5. «Ο Άριστοτέλης όπως έχει ειπωθεί “ανάκλυψε” τήν οικονομία: αλλά ή οικονομία δέν τόν ένδιαφέρει ως τέτοια και δι' έαυτή. Στίς δύο κυριότερες περιπτώσεις στίς όποιες μιλάει γι' αυτήν (...) τήν έξετάζει μέσα στην προοπτική μιάς “έπιστήμης ή δυνάμεως” (έπιστήμης ή δύνασθε-ποιεί) πού τήν ξεπερνᾶ και τήν κυβερνᾶ από ψηλά τής πολιτικής». Καστοριάδης, *Τά σταυροδρόμια τού λαβυρίνθου*, Ύψιλον 1991, σελ. 328.

6. Π. Κονδύλης, *Ο Μάρξ και ή αρχαία Ελλάδα*, Στιγμή, 2001, σελ. 36.

7. K. Μάρξ, *Τό Κεφάλαιο*, τ. Α', Μόρφωση, 1963, σελ. 90.

8. Φ. Νίτσε, «Τό κράτος τών Έλλήνων» σέ *Κείμενα για τήν Ελλάδα*, Νησίδες, 2002, σελ. 63.

σης τῶν θεωρητικῶν της προϋποθέσεων. Ὁ Ἀριστοτέλης παρουσιάζεται ἔτσι, λανθασμένα, ἕνας πρακτικὸς ἄνθρωπος πού ἀπλά διαμορφώνει λύσεις μέ βάση τὰ ἐμπειρικά ζητήματα πού συναντᾷ. Ἀκριβῶς ἕνα τέτοιο λάθος θά πρέπει νά ἀποφύγουμε στήν περίπτωση τῶν σχετικῶν λίγων σελίδων πού ἀφιερώνονται στήν ἀνταλλαγή (στή μεταβλητική) καί τίς συνέπειές της στό πέμπτο κεφάλαιο τῶν *Ἠθικῶν* καί στό πρώτο τῶν *Πολιτικῶν*. Οἱ σελίδες αὐτές ἀποτελοῦν μέρος, μιά ἐφαρμογή ἴσως, τῆς ἀριστοτελικῆς μεταφυσικῆς περί διαλεκτικῆς τῆς ὕλης καί τῆς μορφῆς, περί κατηγοριῶν, τῆς προτεραιότητος τῆς οὐσίας καί περί σκοπῶν καί μέσων. Ἐπιπλέον τό ζήτημα τίθεται σαφῶς ἐντός ἐνός ἠθικοπρακτικοῦ, παρά ἐπιστημονικοῦ πλαισίου, εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τό περί οὗ ὁ λόγος ἀπόσπασμα στά *Ἠθικά* ἀφορᾷ τή δικαιοσύνη ἐν γένει.

Κατά τόν Ἀριστοτέλη, ἡ δικαιοσύνη διακρίνεται σέ δύο εἶδη: τήν ἀναλογική καί τήν ἀριθμητική. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ κατάληξη τῆς ἀνταλλαγῆς, αὐτό πού παίρνει ὁ καθένας ἀνάλογα μέ αὐτό πού προσφέρει, μοτίβο δίκαιης ἀνταλλαγῆς πού διενεργεῖται ὑπό ὄρου «δώρου» καί ἀποτυπώνεται στήν ἐννοια τοῦ ἀντιπεπονηθότου. Γιά νά πραγματοποιηθῆ προϋποθέτει τήν ὑπαρξη τεσσάρων ὄρων, τῶν δύο ὑποκειμένων τῆς ἀνταλλαγῆς καί τῶν δύο ἀντικειμένων πού θά ἀνταλλάξουν. Τό κύριο πρόβλημα ἐδῶ εἶναι ποιά θά εἶναι ἡ ἀξία πού θά θεσμίσει ἡ κοινωνία καί βάση τῆς ὁποίας θά κριθοῦν οἱ ἀνταλλαγές ὡς δίκαιες (οἱ δημοκρατικοί προκρίνουν τήν ἐλευθερία, οἱ ὀλιγαρχικοί τόν πλοῦτο, οἱ ἀριστοκρατικοί τήν καταγωγή) (*Ἠθικά* 1131a 10-30). Τό δεύτερο εἶδος δικαιοσύνης εἶναι αὐτή πού ἐξαλείφει –γι' αὐτό ὀνομάζεται καί διορθωτική– τίς ἀδικίες πού δημιουργεῖ τό δίκαιο τῆς ἀναλογίας, τῆς ἀγορᾶς θά λέγαμε σήμερα, καί ἀποκαθιστᾷ τήν ἰσότητα, γι' αὐτό καί ὑπεύθυνός του εἶναι ὁ δικαστής, τό κράτος θά λέγαμε σήμερα (1132a-1132b) – πρόκειται γιά τήν ἀναγκαιότητα παρέμβασης τοῦ κράτους στίς ἀνισότητες πού δημιουργεῖ ἡ ἀγορά, ὅπως ἀναγνώριζε, σέ ἀντίθεση μέ τούς σημερινούς μαθητές του, ὁ Ἄνταμ Σμίθ.

Τό κεντρικό ὅμως ζήτημα πού τίθεται γιά τήν πραγμάτωση τοῦ πρώτου εἶδους τῆς δικαιοσύνης, γιά τή λειτουργία δηλαδή τῆς ἀγορᾶς, εἶναι τό κριτήριο πού θά καταστήσει δυνατή τήν ἀναγωγή τῆς ποιοτικῆς ἐτερογένειας τῶν πραγμάτων σέ ποσοτική ὁμοιογένεια καί θά ἐπιτρέψει τήν ἀνταλλαγή τους. Εἶναι, ἐπομένως, ἕνα εὐρύτατο πρόβλημα συμμετρίας μέ σημαντικές γνωσιοθεωρητικές συνέπειες: τῆς ἀναγωγῆς τῶν διαφορετικῶν ποιότητων σέ ὁμοιογενεῖς ποσότητες, μιλώντας τή γλῶσσα τῆς κλασικῆς πολιτικῆς οικονομίας καί τοῦ Μάρξ, τῆς ἀναγωγῆς τῶν ἀξιών χρήσης σέ ἀνταλλακτικές ἀξίες.⁹ Ὁ Ἀριστοτέλης ἐρχεται ἀντιμέτωπος μ' ἕνα κοινωνικό φαινόμενο πού δοκιμάζει τὰ ὅρια τῆς μεταφυσικῆς του σ' αὐτόν οἱ ἐννοιες ποσότητας καί ποιότητας εἶναι κατηγορίες, στοιχεῖα ὑπολειμματικά καί παραμόνιμα, συγκροτητικά τοῦ κόσμου τῆς ἐμπειρίας, πού δέν μποροῦν νά ἀναχθοῦν τό ἕνα στό

ἄλλο (*Κατηγορία* 1b, 25). Πρέπει λοιπόν νά βρεῖ κάποιον τρίτο ὄρο βάσει τοῦ ὁποίου νά δικαιολογήσει τό ἤδη σημαντικά ἐκτεταμένο τήν ἐποχή του φαινόμενο τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν: «...διά νά διατηρηθῆ ἡ σχέσις μεταξύ ἐνός οἰκοδόμου καί ἐνός σκυτοτόμου, χρειάζεται ἀριθμὸς ὑποδημάτων ἴσος πρὸς μίαν οἰκίαν ἢ πρὸς μίαν ποσότητα τροφίμων. Ἄνευ τοῦ ὑπολογισμοῦ τούτου δέν δύναται νά ὑπάρξει συναλλαγή ἢ κοινωνία. Πλὴν ὅμως ὁ ὑπολογισμὸς δέν θά ἦτο δυνατόν νά πραγματοποιηθῆ, ἂν δέν ὑφίστατο μέσον τί, δυνάμενον νά καθορίσῃ τήν ἰσότητα μεταξύ ἀνόμοιων πραγμάτων» (*Ἠθικά* 1133a 28-30, μτφ. Δαλέσιος).

Ἡ ἀναζήτηση τοῦ τρίτου ὄρου ἀπὸ τόν Ἀριστοτέλη θά γίνει σέ δύο φάσεις:¹⁰ στήν πρώτη θά θεωρήσει τό χρεῖμα ὅτι εἶναι τό μέτρο πού καταμετρεῖ τά πάντα, τὰ καθιστᾷ συγκρίσιμα καί ἐπιτρέπει τίς συναλλαγές (1133a 24-26). Ἡ προσπάθεια αὐτή ἀποτυγχάνει μιάς καί τό χρεῖμα δέν εἶναι σέ καμία περίπτωση συγκροτητικό τῆς ἴδιας τῆς δυνατότητας τῆς συναλλαγῆς, ἀλλά ἀπλῶς μιά κοινωνική θέσμιση (γι' αὐτό ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης τό νόμισμα ὀνομάζεται ἔτσι, ἐπειδή εἶναι νόμος καί ὄχι φύσει) πού ἐρχεται νά ἀναγνωρίσει καί νά διευκολύνει τίς ἤδη διεξαγόμενες συναλλαγές, εἶναι ἀποτέλεσμα καί ὄχι αἰτία. Ἡ δεύτερη προσπάθεια εἶναι καί ἡ σημαντικότερη, ὁ Ἀριστοτέλης θά ἀναζητήσῃ τό σημεῖο ἀναγωγῆς σέ κάτι πού θά τό ὀνομάσει χρεῖα «Τοῦτο δέ ἐστὶ τῆ μὲν ἀλήθεια ἡ χρεῖα ἢ πάντα συνέχει» (1133a 31-32). Ἀπὸ κεῖ καί πέρα ἀνοίγεται ἕνα μεγάλο φάσμα ἐρμηνειῶν γιά τήν ἐννοια τῆς χρεῖας: Συνήθως ὑπάρχει ἡ τάση νά μεταφράζεται ὡς ἡ ἀνάγκη τῶν ἀνθρώπων, σέ κοινωνίες πού ἔχουν ξεπεράσει τή φάση τῆς αὐτοκατανάλωσης καί ἔχουν ἀναπτύξει ἐμπορικές δραστηριότητες, νά πραγματοποιήσουν ἀνταλλαγές προκειμένου νά ἐξασφαλίσουν τὰ ἀπαραίτητα ἀγαθὰ γιά τόν οἶκο. Ὑπάρχει μιά νεοκλασικὴ ἐρμηνεία πού μεταφράζει τή χρεῖα ὡς ζήτηση καί οἰκιοποιεῖται τόν Ἀριστοτέλη ὡς πρόδρομο τῆς σύγχρονης ὀριακῆς θεωρίας.¹¹ Μιά ἄλλη τάση πού ἐκφράζεται κυρίως ἀπὸ τόν Σουμπέτερ τείνει νά ἀπορρίπτει τή θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη ἐπειδή θέτει τήν ἀξία ὡς

9. «Τὰ πράγματα εἶναι ἀσύμμετρα ὡς οὐσίες ἢ ὡς ἀξίες χρήσης. Εἶναι σύμμετρα ὡς ἀνταλλακτικές ἀξίες, ὅποτε τό πρόβλημα εἶναι νά βρεθῆ τί εἶδος ποσότητα εἶναι ἡ ἀνταλλακτικὴ ἀξία», S. Meikle, *Ἡ Οἰκονομικὴ Σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη*, ὅ.π., σελ. 32.

10. Βλ. καί S. Meikle, ὅ.π., σελ. 39-45.

11. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ἡ θεωρία αὐτὴ συνιστᾷ τὴν βάση τῶν σύγχρονων οἰκονομικῶν, ἰδρυτὲς της θεωροῦνται ὁ Τζέβονς καί ὁ Μένγκερ καί φιλοσοφικό θεμέλιό της ὁ ὠφελιμισμὸς τοῦ Μπένθαμ (κατὰ τὴ γνώμη μας πρὸς μιά τέτοια ἐρμηνεία πλησιάζει καί ὁ Ross, *Ἀριστοτέλης*, ΜΙΕΤ, 1993, σελ. 301-303). Γιά τίς νεοκλασικὲς ἐρμηνείες βλ. καί Ν. Θεοχαράκης «Τὰ Ἠθικά Νικομάχεια στήν Πολιτικὴ Οἰκονομία: Τό πρόβλημα τῆς ἀξίας» σέ *Ἀξιολογικά*, τεῦχ. 15, Μάιος 2006, σελ. 68-69.

κάτι έγγενές στο έμπορεύμα και τόν κατηγορεί, όπως και τόν Μάρξ, για «Μεταφυσική», με τήν άρνητική σημασία πού έδινε στον όρο ο λογικός θετικισμός.¹² Κατά αυτή τήν άποψη ή άξία δέν ύφίσταται καθεαυτή και ή τιμή τών έμπορευμάτων διαμορφώνεται αποκλειστικά στή συσχέτισή τους στήν άγορά.¹³ Θέση μας, πού θά προσπαθήσουμε νά αναπτύξουμε στή συνέχεια, είναι ότι με τήν έννοια ανάγκη πού ύπονοεί ή χρεία, έννοούμε κάτι πολύ ευρύτερο, τήν ανάγκη τής ύλικής αναπαραγωγής τών ανθρώπων και τής συγκρότησης γι' αυτό τόν σκοπό κοινωνιών πού *οφείλουν* νά είναι συνεκτικές –κάτι σαφέστατα διακριτό από τόν οικονομισμό τής οικονομικής θεωρίας.

Σέ κάθε περίπτωση, έπανερχόμενοι στο άριστοτελικό κείμενο, ούτε με τήν έννοια τής χρείας θά θεωρήσει ο Άριστοτέλης ότι μπόρεσε νά εξηγήσει έπιστημονικά τή δυνατότητα ποσοτικοποίησης τών ποιοτήτων. Οι άνταλλαγές μπορούν τελικά νά διενεργούνται όχι έπειδή πράγματι βρέθηκε ο τρίτος όρος, αλλά για *πρακτικούς λόγους*, «ποτέ δέν αποδίδει στή χρεία ρόλο μέτρου, αλλά μόνο τó ρόλο του στοιχείου εκείνου πού “συνέχει τά πράγματα” στή μικρή κοινωνία τής άνταλλαγής του Α και Β, όσο και στή μεγάλη κοινωνία τής πόλεως».¹⁴ Ο Άριστοτέλης ήρθε άντιμέτωπος με ένα πρόβλημα πού άμφισβήτησε τά κατηγοριακά θεμέλια τής μεταφυσικής του και φάνηκε νά τό ξεπέρασε μετατρέποντάς το σ' ένα ήθικοπρακτικό αίτημα: τή συνοχή τής πόλεως.

Στρεφόμενοι τώρα στήν πραγμάτευση τών μορφικών μεταβολών τής άνταλλαγής πού διεξάγεται στο πρώτο κεφάλαιο τών *Πολιτικών* θά πρέπει καταρχάς νά ξεκαθαρίσουμε τó ζήτημα τής σύνδεσης τών δυό αναλύσεων, άφου και αυτό είναι άμφισβητούμενο και συχνά θεωρείται ότι δέν ύπάρχει καμία σύνδεση μεταξύ τους. Κατά τήν άποψη μας, άνεξαρτήτως άν ο Άριστοτέλης έγραψε πρώτα τά *Ηθικά* ή τά *Πολιτικά*, ύπάρχει μία τέτοια σύνδεση,¹⁵ θά μπορούσαμε μάλιστα νά πούμε ότι αυτή στά *Ηθικά* άποτελεί κατά κάποιον τρόπο τó θεωρητικό πλαίσιο αυτής τών *Πολιτικών*. Για νά αναζητηθούν οι έξελικτικές μορφές τής διαδικασίας τής άνταλλαγής, ειδικά μετά τήν εισαγωγή και του χρήματος, θά πρέπει νά διαθέτουμε ήδη μία γενική θεωρία τής άνταλλαγής όπως θά δούμε έχει άπόλυτη σχέση τó στοιχείο συνοχής πού τονίζει ο Άριστοτέλης στά *Ηθικά* με τόν τρόπο πού θά άντιμετωπίσει τίσ μορφές πού προωθούν και πολλαπλασιάζουν τήν ισχύ τής άνταλλακτικής άξίας έναντι τής χρηστικής.

Άξίζει επίσης νά σημειωθεί και πάλι ότι τó όλο ζήτημα έντάσσεται στήν προβληματική τής διοίκησης του οίκου (οικονομία) από τόν «άφέντη» πού προμηθεύεται από τήν τέχνη τής άπόκτησης (*χρηματιστική*) τά απαραίτητα αγαθά (*Πολιτικά* 1256α 10-13). Σέ μία πρώτη φάση ή έξασφάλιση αυτών τών αγαθών γίνεται, όταν ο καταμερισμός εργασίας είναι ακόμη πολύ στοιχειώδης ή και άνύπαρκτος, μέσω τής συνάντησης των ίδιων τών παραγωγών τους και τής άμεσότητας

άνταλλαγής έμπορευμάτων, όπως γίνεται σέ πολλά «βάρβαρα» έθνη, κάτι πού σήμερα θά τό ονομάζαμε άντιπραγματισμό – μία άνταλλαγή πού για τόν Άριστοτέλη είναι άπολύτως *κατά φύσιν* (με όρους συμβόλων πού θά εισάγει αργότερα ο Μάρξ είμαστε στή φάση Ε-Ε [*Έμπορεύμα-Έμπορεύμα*]). Έν συνέχεια με τήν αύξηση του μεγέθους τής πόλεως και τών έμπορικών συναλλαγών με άλλες γίνεται απαραίτητη ή εισαγωγή με νόμο του νομίματος, πού άποδεσμεύει τήν άνταλλαγή από τά συγκεκριμένα ύλικά δεσμά του αγαθού, τή μετατρέπει σέ συναλλαγή, και έπιτρέπει τήν άνάπτυξη έμπορικής δραστηριότητας. Άκόμη και τότε όμως τó χρήμα παραμένει απλώς τó μέσο για τήν επίτευξη του πραγματικού σκοπού πού είναι ή έξασφάλιση τών απαραίτητων για τήν επίτευξη τής αυτόρκειας γι' αυτό και ο Άριστοτέλης ούτε και αυτό τó είδος τό άντιλαμβάνεται ως *παρά φύσιν* (θά μπορούσαμε νά τήν ονομάσουμε *οικονομική χρηματιστική*, άποβλέπει στή διαχείριση του οίκου, Ε-Χ-Ε) (1257α 31-41).

Άπό τή στιγμή πού έχει γίνει όμως ή εισαγωγή του χρήματος δημιουργείται ή δυνατότητα για τή γένεση μιας μορφής άνταλλαγής πού θέτει τήν άπόκτηση χρήματος ως *αύτοσκοπό*, ξεφεύγει από οποιαδήποτε έπαφή με άξίες χρήσης και μετατρέπεται σέ κερδοσκοπικό έμπόριο πού μοναδικό του σκοπό άναγνωρίζει τήν

12. Ένδιαφέρον για τήν καθολική όμοφωνία τής μεταμαρξικής οικονομικής θεωρίας στήν άπόρριψη κάθε μη έμπειρικής, μη παρατηρήσιμης έννοιας, άρα και τής άξιας, ως μεταφυσικής, είναι ότι και οικονομολόγοι πού στέκονται κριτικά άπέναντι στή νεοκλασική θεωρία, άπορρίπτουν έξίσου τήν έννοια τής άνταλλακτικής άξιας ως μεταφυσική, χαρακτηριστική περίπτωση άποτελεί ή Τζόαν Ρόμπινσον (ή όποία γράφει έντός ενός πολεμικού έπιστημολογικού πλαισίου), Τζ. Ρόμπινσον, *Φιλοσοφία τής Οικονομίας*, Παπαζήσης, 1969, σελ. 29, 35 (άξίζει νά σημειωθεί πάντως ότι παρακάτω παρατηρεί ότι και ή έννοια τής χρησιμότητας στήν όποία βασίζεται ή νεοκλασική θεωρία είναι μία κατεξοχήν μεταφυσική έννοια, Τζ. Ρόμπινσον, ό.π., κεφ. 3).

13. Στήν πραγματικότητα πρόκειται για μία άποψη ήδη διατυπωμένη στο πλαίσιο τής κλασικής πολιτικής οικονομίας από τόν Bailey, τίσ άπόψεις του όποιου ο Μάρξ εξετάζει τόσο στίς *Θεωρίες τής Υπεραξίας*, όσο και στο *Κεφάλαιο*.

14. S. Meikle, *Η Οικονομική...*, ό.π., σελ. 53.

15. Τó στοιχείο τής άλληλεξάρτησης μεταξύ τών δυό αναλύσεων, καθώς και τής ένταξης τους στον συνολικό προβληματισμό του Άριστοτέλη τονίζει με έμφαση στο κείμενό του για τόν Άριστοτέλη ο Πολάνυι. Χαρακτηρίζει τίσ δυό αναλύσεις ως μία μνημειώδη ένότητα σκέψης πού άγγίζει τήν κοινωνία ως όλότητα, γι' αυτό και ή άριστοτελική πραγμάτευση του έμπορίου δέν μπορεί νά θεωρηθεί παρά μία έπεξεργασία έντός τής γενικής του θεωρίας περί ανθρώπινης κοινότητας, βλ. K. Polanyi, “Aristotle discovers the economy” σέ *Trade and Market in early empire*, Free Press, 1957, σελ. 79-80, 82.

ἐπαύξηση τοῦ χρήματος χωρίς φραγμό. Αυτό εἶναι τό χαρακτηριστικό αὐτῆς τῆς μορφῆς, κατά τόν Ἀριστοτέλη, ὅτι μετατρέπει τή διαδικασία ἀπόκτησης χρήματος σέ μιά ἐπιδίωξη χωρίς ὄριο καί τή διαχωρίζει ὀλοκληρωτικά ἀπό τήν ἔννοια τοῦ πλούτου, ἀφοῦ αὐτός ἀφορᾷ τήν κατοχή πραγμάτων, ἀξιών χρήσης (1257b πρόκειται γιά τήν *καπηλικήν*, μέ μαρξικούς συμβολικούς ὅρους X-E-X). Ὁ Ἀριστοτέλης θά χαρακτηρίσει αὐτοῦ τοῦ εἶδους τήν ἀνταλλαγή ὡς *παρά φύσιν* καί ὡς ἐπικίνδυνη γιά τή συνοχή τῆς πόλεως. Γιά νά καταλάβουμε τοὺς λόγους του θά πρέπει νά ἀνατρέξουμε σ' ἕνα λίγο προηγούμενο ἀπόσπασμα τῶν *Πολιτικῶν* (1257a 6-10): «Ὅταν ἀναφέρει ὅτι κάθε πράγμα ἔχει δύο δυνατές χρήσεις, μία πού γίνεται κατά τήν ἴδια του τή φύση (τό ρούχο πού τό φορᾷμε) καί μία πού δέν ταιριάζει στή φύση του ἀλλά ἀποσκοπεῖ σέ κάτι ἄλλο (τό ρούχο ὡς ἐμπορικό ἀντικαθρέφτισμα, στή μαρξική σχέση σχετικοῦ-ἰσοδύναμου, ἐνός ἄλλου ἐμπορεύματος λόγω ἀκριβῶς τῆς ἀνταλλακτικῆς του ἀξίας). Αὐτῆ τῆ μορφῆ θά κατατάξει ὁ Ἀριστοτέλης ὡς *παρά φύσιν* καί δείχνει νά τή θεωρεῖ ἐπικίνδυνη γιά τή διατήρηση τῆς κοινωνίας: ἐξαλείφει τόν πραγματικό σκοπό κάθε δραστηριότητας (τήν ὑγεία γιά τόν γιατρό, τή νίκη γιά τόν στρατηγό), καί τόν ὑποτάσσει ὡς μέσο τῆς ἀνταλλακτικῆς. Ὑπάρχει ὅμως καί μία περαιτέρω μορφή τῆς αὐτονόμησης τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας καί τῆς μετατροπῆς τῆς σέ αὐτοσκοπό, ἡ καθαρή τῆς μορφῆ, ὁ *τόκος*, σ' αὐτόν στηρίζεται ὀλόκληρο τό χρηματιστικό κεφαλαῖο, καθιστώντας πηγῆ κέρδους τό ἴδιο τό χρήμα –γι' αὐτό καί ὀνομάζεται *τόκος* εἶναι γέννημα *χρημάτων ἀπό χρήματα* (1258b εἶναι ἡ *ὀβολοστατική X-X*). Ὁ Ἀριστοτέλης θά καταδικάσει αὐτόν τόν τρόπο ἀπόκτησης χρήματος μέ τόν πιό σφοδρό τρόπο, γράφοντας ὅτι «εὐλογώτατα μισεῖται ἡ ὀβολοστατική» διότι εἶναι ἡ τέχνη τῆς ἀπόκτησης χρήματος «ἢ μάλιστα *παρά φύσιν*».

Φαίνεται, σέ τελευταία ἀνάλυση, νά ὑπάρχει μιά ἔντονη ἀμφιβολία στήν ἀριστοτελική πραγμάτευση, ὅσον ἀφορᾷ τό σημεῖο τῆς μετάβασης ἀπό τή φάση E-X-E, πού εἶναι ἀκόμη θεμιτή, στήν X-E-X πού καταδικάζεται ὡς *παρά φύσιν*. Ἐνῶ δηλαδή ἀναγνωρίζεται ἡ ἀνάγκη τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ χρήματος ἀπό τή στιγμή πού θά διευρυνθοῦν οἱ ἀνταλλαγές, ὑπάρχει κάποιος δισταγμός γιά τό ἄν ὑπάρχει ἐγγενῆς τάση στό ἴδιο τό χρήμα νά ἀποσυνδέει τήν ἐμπορική κίνηση ἀπό τήν ἀξία χρήσης καί νά τή μετατρέπει σέ αὐτοτροφοδοτούμενη, συνεχῶς διογκούμενη κερδοσκοπική δραστηριότητα πού κορυφώνεται στήν ὀβολοστατική. Ὁ Ἀριστοτέλης δέν δείχνει τελικά νά ἀποφασίζει, διστάζει, ὅπως ὅλοι μετά ἀπό αὐτόν, καί ἐμεῖς σήμερα, μεταξύ τῆς ἀναγκαιότητας καί τῶν δυνατοτήτων πού δημιουργεῖ τό διευρυμένο ἐμπόριο καί τῶν κοινωνικά διαλυτικῶν συνεπειῶν τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας.

IV.

Οἱ σελίδες πού ἀφοροῦν οἰκονομικά ζητήματα, παρό-

τι, ὅπως εἶπαμε, δέν συνιστοῦν οἰκονομική ἀνάλυση, στά *Ἠθικά* καί τά *Πολιτικά* καί ὁ ἔντονος ἠθικός προβληματισμός ὡς πρὸς τίς συνέπειες τῆς παρά φύσιν χρηματιστικῆς καί τοῦ τόκου, θά προσδιορίσουν τήν σκέψη πάνω στά οἰκονομικά ζητήματα γιά ὅλους τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες μέχρι τή νεωτερικότητα, οὐσιαστικά θά ἀποτελέσουν τήν οἰκονομική θεωρία τοῦ Μεσαίωνα: ἀναφέρουμε μόνον τήν ἠθική καταδίκη τῆς τοκογλυφίας ἀπό τόν Θωμᾶ τόν Ἀκινάτη. Ἡ καθολική κυριαρχία μᾶς μορφῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης τόν Μεσαίωνα θά ὀδηγήσει τό νεωτερικό πνεῦμα στήν ἀνάγκη νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τήν ἐπιρροή αὐτῆ ἀσκώντας του ἔντονη κριτική σ' ὅλα τά ἐπίπεδα τῆς φιλοσοφίας του: αὐτό τό αἶτημα, στήν περίπτωση τοῦ ἀγγλικοῦ διαφωτισμοῦ, θά συντονιστεῖ πλήρως μέ τό αἶτημα τοῦ ἐμπειρισμοῦ γιά κατάλυση τῆς ἔννοιας τῆς οὐσίας καί ἀποκλειστικῆ ἐπικέντρωση στίς παρατηρήσιμες ἐντυπώσεις τῆς ἐμπειρίας.¹⁶ Ὡς ἕνα παρακλάδι τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας τοῦ ἐμπειρισμοῦ θά γεννηθεῖ τόν 18ο αἰ. καί ἡ ἐπιστήμη τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας καί, ὅπως εἶναι ἐπόμενο, οἱ ἐκπρόσωποί τῆς θά ἀντιμετωπίσουν μέ αἴσθημα ἀδιαφορίας καί ἀπαξίωσης τίς οἰκονομικές ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλη.¹⁷

Ἐντέλει ὁ Μάρξ στό *Κεφάλαιο* θά ξαναφέρει στήν ἐπιφάνεια αὐτά τά ἀποσπάσματα, καί αὐτό νομίζουμε συνιστᾷ ἕνα γενικό διαφοροποιητικό στοιχεῖο ἀπό τοὺς οἰκονομολόγους μέ τοὺς ὁποίους ἐρχεται σέ ἀντιπαράθεση. Στόν Μάρξ τοῦ *Κεφαλαίου*, συναντῶνται δύο παραδόσεις σκέψης: ὁ βρετανικός ἐμπειρισμός, τῆς ἐμμονῆς στό παρατηρήσιμο, τῆς ἀναγωγῆς τῆς ὑποκειμενικότητας στήν ἔξη (Χιούμ) καί τῆς ἠθικῆς στήν *ὠφελιμότητα* (Μπένθαμ), πού ἐγκαταλείπει ὀλοκληρωτικά πίσω του τήν προηγούμενη σκέψη γιά νά ἀνταποκριθεῖ στίς ἀπαιτήσεις τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, καί ἡ ἠπειρωτική τῆς κριτικῆς τῆς ἀφελοῦς πίστεως στήν ἐλευθερία τῆς βούλησης (Σπινόζα), τῆς διατήρησης τοῦ ὑποκειμένου γιά τή συγκρότηση τῆς αἰτιότητας (Κάντ), τῆς διαμόρφωσης τῆς ταυτότητας ὡς μιά διαλεκτικῆ ἀλληλοσηματοδοτικῆ διαδικασία (Χέγκελ). Ὁ Μάρξ θά καταφέρει νά συνδυάσει αὐτές τίς δύο παραδόσεις στό *Κεφάλαιο*, μετασχηματίζοντας καί τίς δύο: ἀφενὸς θά ἀποκοπεῖ ὀριστικά ἀπό τόν γερμανικό ἰδεαλισμό, καί τά στοιχεῖα ὑπερβατισμοῦ πού ἐνέχει,

16. Π. Κονδύλης, *Ἡ κριτικὴ τῆς μεταφυσικῆς στή νεότερη σκέψη*, Γνώση, 1983, σελ. 320-342.

17. Ἀπό τήν κλασικὴ Πολιτικὴ Οἰκονομία μόνον ὁ Γκαλιάνι (ὁ ὁποῖος ἄλλωστε δέν ἦταν Βρετανός), θά ἀναφερθεῖ ὀνομαστικά στά χωρία τοῦ Ἀριστοτέλη, καί πάλι ὅμως θά τό κάνει γιά νά ἀσκήσει κριτικὴ σ' αὐτόν καί τοὺς ἀριστοτελιστές, βλ. Ν. Θεοχαράκης, «Τὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* στήν Πολιτικὴ Οἰκονομία: Τό πρόβλημα τῆς ἀξίας», ὅ.π., σελ. 86. Ἐπιπλέον ὁ Α. Σμίθ, παρότι γνωρίζει πολὺ καλά τά γραπτά τοῦ Ἀριστοτέλη, οἱ ἀναφορὲς του σ' αὐτόν ἔχουν μᾶλλον ἐγκυκλοπαιδικὸ χαρακτήρα, καί δέν μπαίνουν στή διαδικασία μᾶς ἐκτεταμένης ἀνάλυσής τους.

καταφέροντας να έγκοινωνήσει τό έγελο-καντιανό ύποκειμενο,¹⁸ έμβαθύνοντας στο επίπεδο της έμμενειας. Άφετέρου θά μπορέσει να αναδείξει μιά έπιστημονική μέθοδο πού θά του έπιτρέψει να δει πράγματα πού η άγγλική πολιτική οικονομία δέν μπορούσε, αναδεικνύοντας και τούς δικούς της τούς όρους συγκρότησης. Πρόκειται για μιά ριζικά άντιεμπειριστική μέθοδο πού άρχίζει από τό έμπειρικά συγκεκριμένο τό όποιο γίνεται άντιληπτό ως αναγκαστική άφετηρία αλλά και ως πρώτο έμπόδιο –πράγμα πού σημαίνει ότι τό πρώτο συγκεκριμένο είναι ήδη θεωρητικά έμποτισμένο από τήν ιδεολογία του κοινού νοϋ– σταδιακά άποξενώνεται από αυτό συγκροτώντας ένα έννοιολογικό πλαίσιο, και επανέρχεται στην έμπειρία καταφέροντας να φανερώσει, μέσω της νοητικής διαδικασίας, τούς προσδιορισμούς της.¹⁹

Η άναφορά στον Άριστοτέλη θά άποτελέσει για τόν Μάρξ αναγκαστικό σταθμό για τή διαμόρφωση του νοητικού πλαισίου μέ τό όποιο θά άσκήσει κριτική στην πολιτική οικονομία.²⁰ Μάλιστα είναι τό σημαντικότερο μέρος του *Κεφαλαίου* πού θά γίνει αυτή η άναδρομή, τό πρώτο τμήμα συνιστά τή «μεταφυσική» κατά κάποιον τρόπο του *Κεφαλαίου*, τό έννοιολογικό πλαίσιο, τό πεδίο των αφαιρέσεων, πού είναι τό άποτέλεσμα της έπεξεργασίας πού έκανε στην έμπειρική του ύλη, πού στην προκειμένη περίπτωση είναι οι ίδιες οι θεωρίες της Πολιτικής Οικονομίας. Στο «έμπόρευμα και χρήμα», από τήν πρώτη γραμμή, διαβάζουμε τή γλώσσα της Πολιτικής Οικονομίας για να διαπιστώσουμε ότι η λογική της ανατρέπεται έσωτερικά. Για να τό κάνει αυτό ο Μάρξ χρησιμοποιεί τήν έγελιανή λογική, πού θά του δώσει τήν ικανότητα να κατανοήσει τή δυνατότητα συνύπαρξης των αντιφατικών και συγκρουόμενων –πού όπως είδαμε είχε ήδη διαπισώσει ο Άριστοτέλης, βαθειά διαλεκτικός στη φιλοσοφία του– μορφών της άξίας χρήσης και της άνταλλακτικής άξίας, και τήν άνάλυση του Άριστοτέλη, για να φανερώσει τήν αναγκαιότητα του τρίτου όρου για τήν έξίσωση των έμπορευμάτων κατά τήν άνταλλαγή και τίς συνέπειες της αυτόνομησης της άνταλλακτικής άξίας. Μέ τίς έγελιανές προκείμενες του *Κεφαλαίου* φυσικά δέν μπορούμε να άσχοληθούμε έδω, θά προσπαθήσουμε όμως να δείξουμε πώς ο Μάρξ πατάει στον Άριστοτέλη για να μπορέσει να διαφοροποιηθεί τελικά απ' αυτόν τονίζοντας τή δικιά του ανακάλυψη –και της συνείδησης της έποχής στην όποία ζει– ως τό σημείο άναγωγής όλων των έτερογενών ποιοτήτων σε όμοιογενείς ποσότητες, της άφηρημένης έργασίας:

«Πρώτα-πρώτα ο Άριστοτέλης λέει ξεκάθαρα ότι η χρηματική μορφή είναι άπλως παραπέρα άνεπτυγμένη μορφή της άπλης μορφής της άξίας, δηλ. της έκφρασης της άξίας ενός έμπορεύματος μέ ένα οποιοδήποτε άλλο έμπόρευμα γιατί λέει:

“5 κρεβάτια = 1 σπίτι” (“Κλίναι πέντε άντί οικίας”)

“δέν διαφέρει” από:

5 κρεβάτια = τόσο χρήμα”

(Κλίναι πέντε άντί...όσου αί πέντε κλίναι)

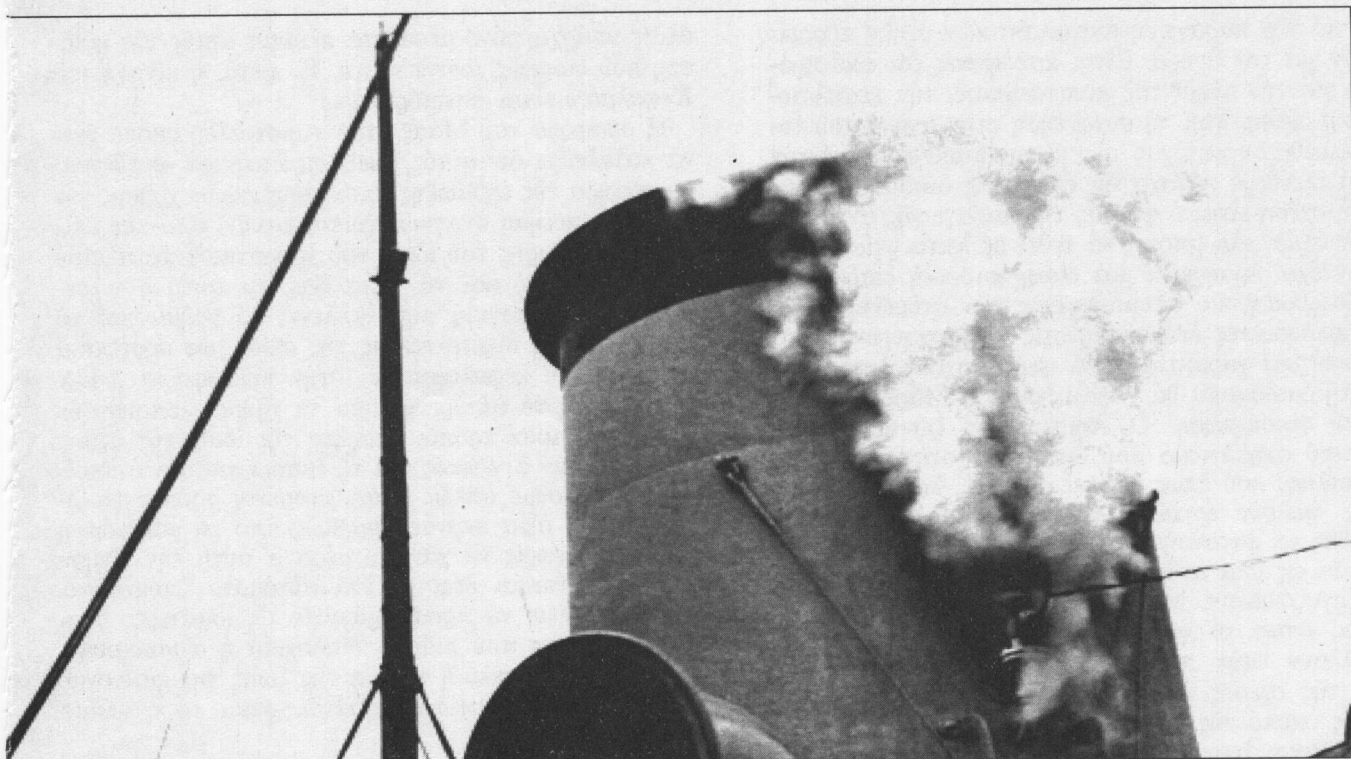
Βλέπει ακόμα ότι η άξιακή σχέση μέσα στην όποια περιέχεται αυτή η έκφραση της άξίας προϋποθέτει μέ τή σειρά της ότι τό σπίτι εξομοιώνεται ποιοτικά μέ τό κρεβάτι και ότι αυτά τά διαφορετικά αισθητώς πράγματα χωρίς μιά τέτοια όμοιότητα της ουσίας τους δέ θά μπορούσαν να συχετιστούν σαν σύμμετρα μεγέθη. “Η άνταλλαγή –λέει– δέν μπορεί να ύπάρχει χωρίς τήν ισότητα, ούτε η ισότητα χωρίς τή συμμετρία” (ούτε ισότης μή ούσης συμμετρίας). Έδω όμως σταματάει και εγκαταλείπει τήν παραπέρα άνάλυση της μορφής της άξίας. “Και είναι στ' άλήθεια άδύνατο να είναι σύμμετρα τόσο διαφορετικά πράγματα”, δηλ. να είναι ποιοτικά ίσα. Μιά τέτοια έξίσωση μπορεί να είναι μόνο κάτι τό ξένο προς τήν πραγματική φύση των πραγμάτων, δηλ. μόνο “έσχατο μέτρο για τήν κάλυψη πρακτικής άνάγκης”.

Έτσι ο Άριστοτέλης μās λέει μόνος του πού σκόνταψε κι άπέτυχε η παραπέρα άνάλυσή του, και συγκεκριμένα στην έλλειψη της έννοιας της άξίας. Τί είναι αυτό τό όμοιο, δηλαδή η κοινή ουσία πού παρασταίνει τό σπίτι για τό κρεβάτι

18. Μιά σπουδαία ύποσημείωση του *Κεφαλαίου* αναφέρει: «Από όρισμένη άποψη μέ τόν άνθρωπο γίνεται ό,τι και μέ τό έμπόρευμα. Μιά και δέν γεννιέται μαζί μέ έναν καθρέφτη, ούτε σαν φιλόσοφος της σχολής του Φίχτε: “Εγώ είμαι Έγώ”, ο άνθρωπος καθρεφτίζει τόν έαυτό του πάνω σ' έναν άλλο άνθρωπο», Κ. Μάρξ, *Τό Κεφάλαιο*, ό.π., σελ. 63. Η άφηρημένη έγελιανή άλληλεπίδραση μεταφράζεται στον Μάρξ στην έξαναγκαστική άλληλεπίδραση έντός της έμπορευματοκρατικής (κεφαλαιοκρατικής) σχέσης.

19. Η πλέον γνωστή έκφραση αυτής της μεθόδου βρίσκεται στο περίφημο ύποκεφάλαιο για τή μέθοδο της πολιτικής οικονομίας στα *Grundrisse*: «Τό συγκεκριμένο είναι συγκεκριμένο επειδή είναι συνόψιση πολλών προσδιορισμών, άρα ένότητα του πολλαπλού. Γι αυτό στη σκέψη εμφανίζεται σαν διαδικασία συνόψισης, σαν άποτέλεσμα, όχι σαν άφετηρία: παρόλο πού άποτελεί τήν πραγματική άφετηρία, άρα και τήν άφετηρία της άντίληψης και της παράστασης. Στην πρώτη πορεία η ολοκληρωμένη παράσταση εξαϊλώθηκε σε άφηρημένο προσδιορισμό: στη δεύτερη, οι άφηρημένοι προσδιορισμοί οδηγούν στην άναπαγωγή του συγκεκριμένου μέ τή σκέψη». Κ. Μάρξ, *Grundrisse*, τομ. Α', Στοχαστής, 1989, σελ. 66.

20. Ο Άλτουσερ, παρότι ήταν αυτός πού άνέδειξε μέ έμφαση τό ζήτημα της ιδιαιτερότητας της μαρξικής μεθόδου, φαίνεται σ' αυτό τό σημείο τουλάχιστον διασπαστικός: Άπό τή στιγμή δηλαδή πού κατατάσσει τήν άναφορά στον Άριστοτέλη άπλως ως ένα σημείο «ιστορικισμού» του ώριμου Μάρξ (Άλτουσερ, *Νά Διαβάσουμε τό Κεφάλαιο*, Έλληνικά Γράμματα, 2003, σελ. 348-350). Όπως προσαθοϋμε να δείξουμε, η άναδρομή στον Άριστοτέλη είναι έγγενές στοιχείο της μαρξικής μεθόδου και όχι έξωτερικό της ύπόλειμμα.

Άνδρέα Έμπερίκου, Άνδρος 1954

στήν έκφραση τής άξίας του κρεβατιού; Δέν μπορεί “στ’ άλήθεια νά υπάρχει” κάτι τέτοιο, λέει ο Άριστοτέλης. Γιατί;

Τό σπίτι παρασταίνει αυτό πού είναι πραγματικά όμοιο και στά δυό, στό κρεβάτι και στό σπίτι. Καί αυτό είναι: ή ανθρώπινη εργασία.

Τό γεγονός όμως ότι στή μορφή τών άξιων τών έμπορευμάτων όλες οι εργασίες εκφράζονται ως ίδια ανθρώπινη εργασία και έπομένως ως ισάξιες, δέν μπορούσε ο Άριστοτέλης νά τό μαντέψει από τήν ίδια τή μορφή τής άξίας, γιατί ή έλληνική κοινωνία στηριζόταν στήν εργασία τών δούλων και έπομένως είχε σάν φυσική της βάση τήν ανισότητα τών ανθρώπων και τών εργατικών τους δυνάμεων. Τό μυστικό τής έκφρασης τής άξίας, ή ισότητα και τό ισάξιο όλων τών εργασιών —έπειδή είναι και εφόσον είναι ανθρώπινη εργασία γενικά— έπειδή είναι ανθρώπινη εργασία γενικά μπορεί ν’ αποκρυπτογραφηθεί μόνο όταν ή έννοια τής ισότητας τών ανθρώπων αποκτήσκει πιά τή σταθερότητα λαϊκής πρόληψης. Αυτό όμως είναι δυνατό μόνο σέ μία κοινωνία, όπου ή μορφή του προϊόντος εργασίας, έπομένως και ή σχέση τών ανθρώπων μεταξύ τους ως κατόχων έμπορευμάτων είναι ή κυρίαρχη κοινωνική σχέση. Η μεγαλοφυΐα του Άριστοτέλη λάμπει στό γεγονός άκριβώς ότι ανακάλυψε μία σχέση ισότητας στήν έκφραση τής άξίας τών έμπορευμάτων. Μονάχα

οι ιστορικοί φραγμοί τής κοινωνίας πού ζούσε τόν έμπόδισαν νά βρει σέ τί συνίσταται “στ’ άλήθεια” αυτή ή σχέση ισότητας».²¹

Θεωρούμε ότι δυό είναι τά κύρια σημεία τής κριτικής του Μάρξ: πρώτον ο έντοπισμός τής έννοιας τής άφηρημένης εργασίας ως τό δυνατό μέτρο αναγωγής όλων τών έμπορευμάτων και δεύτερον ή διαπίστωση ότι ή συνειδητοποίηση αυτής τής έννοιας μπορεί νά γίνει μόνο από τήν ιστορική στιγμή πού οι κοινωνίες θά έχουν θεσμίσει ένα καθεστώς τυπικής ισότητας όλων τών ανθρώπων, ώστε και ή εργασία νά μπορέσει νά μετατραπεί σέ άφηρημένη ιδιότητα πού δέν συνδέεται μέ μία συγκεκριμένη τέχνη για τήν παραγωγή μιάς άξίας χρήσης. Εφόσον ο εργάτης στόν καπιταλισμό αποτελεί ύπαρκτή άφάιρηση, ή εργασία του έχει απαγκιστρωθεί από όλους τούς έπιμέρους προσδιορισμούς της και μπορεί νά αποτελέσει εργαλείο σέ μία παραγωγική διαδικασία πού δέν ενδιαφέρεται τόσο για τήν δημιουργία άξιων χρήσης —ένδιαφέρεται γι’ αυτήν μόνο στό βαθμό πού μπορεί νά προκαλέσει κάποιον νά αντιμετώπισει τό έμπόρευμα ως ανταλλακτική άξία²²—

21. Κ. Μάρξ, *Τό Κεφάλαιο*, ό.π., σελ. 71-72.

22. «Ως αντικείμενο προς ανταλλαγή, τό έμπόρευμα φέρεται στή φυσική του ύπόσταση τόν χαρακτήρα του χρήσιμου αντικειμένου. Ταυτόχρονα, όμως, ένσωματώνει στή μορ-

άλλά για την παραγωγή ανταλλακτικών αξιών προοριζόμενων για την αγορά. Είναι καταφανές ότι εδώ πρόκειται για την ουσία του καπιταλισμού, την κεφαλαιοκρατική σχέση, ήτοι τη συνάντηση στην αγορά του τυπικά ελεύθερου κατόχου των μέσων παραγωγής με τον τυπικά ελεύθερο κάτοχο της εργατικής δύναμης, ή ίδια αυτή η σχέση είναι ο φορέας της παραγωγής ανταλλακτικών αξιών και μπορεί να τεθεί σε λειτουργία μόνον εφόσον έχει προηγηθεί μία βίαιη ιστορική διαδικασία απαλλοτριώσεως και απομάκρυνσης των ανθρώπων από τις παραδοσιακές δεσμεύσεις στις κυριαρχούμενες από δουλοκτητικά χαρακτηριστικά φεουδαρχικές κοινωνίες: αυτή τη διαδικασία θα χαρακτηρίσει ο Μάρξ ως πρωταρχική συσώρευση. Ο Άριστοτέλης, ζώντας σε ένα κοινωνικό σχηματισμό που βασιζόταν στην παραγωγή των δούλων, που όπως γράφει ο Μάρξ, λογίζονται μόνο ως *όμιλούν εργαλείο* (*instrumentum vocale*), δεν μπορούσε να κατανοήσει μία έννοια καθαρής εργασίας ισχύουσα ως ίδια ανθρώπινη δραστηριότητα για όλους τους εργαζόμενους. Μόνο στον καπιταλισμό μία σειρά θεσμών, όπως το γενικά ισχύον ορθολογικό δίκαιο, συμβάλλουν στην προώθηση και την αναπαραγωγή αυτής της σχέσης και τοποθετούν την ανταλλακτική αξία ως σκοπό της οικονομικής δραστηριότητας.

Ο σημαντικότερος ίσως εξ αυτών των θεσμών είναι το χρήμα, με τις συνέπειες του οποίου θα ασχοληθεί ο Μάρξ μετά την ανάλυση όλων των μορφών συσχέτισης των εμπορευμάτων που καταλήγουν σε αυτό ως το γενικό ισοδύναμο. Το χρήμα είναι ένα αντικείμενο που η αξία χρήσης του είναι ακριβώς να μεταφράζει τις αξίες χρήσης των εμπορευμάτων σε ανταλλακτικές απούλοποιώντας τις: μία ρευστοποιητική συμβολοποίηση. Η κυκλοφορία των εμπορευμάτων μέσω του χρήματος γεννά τις διάφορες μορφές της ανταλλαγής, που ξεπερνούν τον απλό αντιπραγματισμό και επιτρέπουν στο χρήμα να μετατραπεί σε κεφάλαιο. Έδώ θα κάνει ο Μάρξ τη δεύτερη αναφορά του στον Άριστοτέλη: Έχοντας φτάσει στο σημείο μετάβασης από την ανταλλαγή E-X-E στην X-E-X συγκρίνει τις διαφορές στις σκοποθεσίες τους: Στην μορφή E-X-E ή πώληση του εμπορεύματος γίνεται μόνο για την ικανοποίηση μιας ανάγκης μέσω της κατανάλωσης ενός άλλου εμπορεύματος, το χρήμα είναι η στιγμιαία διαμεσολάβηση των δύο εμπορευμάτων. Στην μορφή X-E-X το χρήμα μπαίνει στην κυκλοφορία με σκοπό την απόκτηση ενός εμπορεύματος –της αφηρημένης εργασίας– που θα συνδυασθεί με τα μέσα παραγωγής και θα επιστρέψει στην κυκλοφορία όντας επαυξημένο με την *υπεραξία* (X-E-X'). Έτσι το χρήμα μετατρέπεται σε κεφάλαιο σε μία διαδικασία που πολλαπλασιάζεται εκθετικά: «Η άπλη εμπορευματική κυκλοφορία –η πώληση για την αγορά– χρησιμεύει σαν μέσο για ένα τελικό σκοπό που βρίσκεται έξω από την κυκλοφορία, για την ιδιοποίηση αξιών χρήσης, για την ικανοποίηση αναγκών. Αντίθετα, η κυκλοφορία του χρήματος ως κεφάλαιο αποτελεί αυτοσκοπό, γιατί η αξιοποίηση της

αξίας υπάρχει μόνο μέσα στα πλαίσια αυτής της κίνησης που διαρκώς ανανεώνεται. Γι' αυτό, η κίνηση του Κεφαλαίου είναι άπεριόριστη».²³

Η αναφορά του Μάρξ στον Άριστοτέλη σκοπό έχει να καταδείξει ότι αυτός έδειξε πρώτος τον αντιθετικό χαρακτήρα της επιδίωξης απόκτησης αξιών χρήσης για την ικανοποίηση αναγκών (*οικονομική*) από την επιδίωξη επαύξεσης του ίδιου του χρηματικού κεφαλαίου (*χρηματιστική*) και να καταλήξει ότι αυτή η τελευταία είναι η λογική που εμπλέκει το χρήμα και το εμπόρευμα ως συμπυκνώσεις της αξίας, ως συστατικά στοιχεία του κεφαλαίου: «...στην κυκλοφορία X-E-X και τα δύο, το εμπόρευμα και το χρήμα, λειτουργούν ως διαφορετικοί τρόποι ύπαρξης της ίδιας της αξίας, το χρήμα σαν ο γενικός και το εμπόρευμα σαν ο ιδιαίτερος, ως πούμε απλώς μεταμφιεσμένος τρόπος ύπαρξης της. Η αξία περνάει διαρκώς από τη μία μορφή στην άλλη χωρίς να χάνεται μέσα σε αυτή την κίνηση και μετατρέπεται έτσι σε ένα αυτόματο υποκείμενο. Αν θελήσουμε να προσδιορίσουμε τις ιδιαίτερες μορφές εμφάνισης που παίρνει διαδοχικά η αξιοποιούμενη αξία στην κυκλική κίνηση της ζωής της φτάνουμε στους όρισμούς: το κεφάλαιο είναι χρήμα, το κεφάλαιο είναι εμπόρευμα».²⁴

V.

Αν ο Μάρξ καταφέρει πράγματι να εντοπίσει στην έννοια της αφηρημένης εργασίας κάτι ως κοινή υπόσταση όλων των πραγμάτων και κατά πόσον μάλιστα αυτή έχει υπεριστορικό χαρακτήρα, ώστε να μπορέσει να εξηγήσει την αδυναμία του Άριστοτέλη να το δει, επειδή η δικιά του κοινωνία στηριζόταν στην εργασία των δούλων, είναι ένα ζήτημα προς διερεύνηση. Ο Μάρξ ίσως να υπερτιμάει το ιστορικό του παρόν και τελικά να καταφάσκει στις κατασκευές της πολιτικής οικονομίας που ο ίδιος ήθελε να ανατρέψει. Τέτοιο χαρακτήρα έχει η κριτική που του άσκει ο Καστοριάδης στο κείμενό του «Αξία, ισότητα, δικαιοσύνη και πολιτική: Από τον Μάρξ στον Άριστοτέλη και από τον Άριστοτέλη σε εμάς»: Ο Μάρξ, ενώ την κατηγορεί για δημιουργία ροβινσωνιάδων έξω από κάθε εμπειρικά συγκεκριμένο, είναι ο ίδιος εγγλωβισμένος στις φανταστικές έννοιες της κλασικής πολιτικής οικονομίας και τη μεταφυσική της, και οι δύο φτιάχνουν κατασκευές, όπως η έννοια της αφηρημένης εργασίας, που όταν γειώνονται στην πραγματικότητα χάνουν κάθε έρμη-νευτική δυνατότητα και εκπίπτουν σε αντιφάσεις.²⁵

φή του την παράσταση του μόνου ωφέλιμου χαρακτήρα που, ως εμπόρευμα, έχει για τον ιδιοκτήτη του: ότι προορίζεται να ανταλλαγεί». Θεοτοκός, Σταθάκης, *Δοκίμια για το Μάρξ, Πολίτης*, 1996, σελ. 71.

23. Κ. Μάρξ, *Τό Κεφάλαιο*, ό.π., σελ. 162-163.

24. Κ. Μάρξ, *Τό Κεφάλαιο*, ό.π., σελ. 165.

Υπό αυτή τή προοπτική, ή έρευνα του Άριστοτέλη φαίνεται πιο κοντά στην συνολική ανατροπή αυτής της νοοτροπίας αφού αυτή ενδιαφέρεται για τή συνοχή της πόλης, προτάσσει τήν πολιτική επί της οικονομίας.

«Αυτό που λέει στην προκειμένη περίπτωση ο Άριστοτέλης δεν έχει ανάγκη να εξηγηθεί με ένα "ιστορικό όροθέσιο" που τον εμπόδισε τάχα να δει κάτι που δεν ήταν τότε, δεν ήταν ποτέ και δεν θα είναι ποτέ παρόν: μία υπόσταση εργασίας, που πάνω της θα μπορούσε να θεμελιωθεί "τή αληθεία" μία συμμετρία των ανθρώπινων εργασιών" μία τέτοια συμμετρία (...) ισχύει μόνο ως φαντασική σημασία δρώσα εντός και διά της καπιταλιστικής κοινωνίας. Αυτή ή κοινωνική φαντασική σημασία, αυτό τό πηγμα τό πιο αντικειμενικά πραγματικό από κάθε "αντικειμενική πραγματικότητα", αυτό τό πραγματικό πλασματικό, και όλες οι σημασίες τίς όποιες συνοδεύει και στίς όποιες παραπέμπει, συνιστά μάλλον τό "ιστορικό όροθέσιο" που μας επιτρέπει να καταλάβουμε πως ο Μάρξ μπορεί να σκέφτεται τήν υπόσταση εργασίας, άλλοτε ως καθαρά φυσική-φυσιολογική και άλλοτε ως έντελως κοινωνική, άλλοτε ως διστορική και άλλοτε συνδεόμενη ειδικά με τήν καπιταλιστική φάση, άλλοτε ως εκδήλωση τής πραγματοποίησης του ανθρώπου υπό τήν καπιταλιστική εκμετάλλευση και άλλοτε ως τό θεμέλιο που θα επιτρέψει έναν "όρθολογικό ύπολογισμό" στή μελλοντική κοινωνία. Τέλος, ο Άριστοτέλης δεν έχει ανάγκη να τον δικαιολογήσει κανένας, διότι δεν κάνει τή θεωρία τής καπιταλιστικής οικονομίας —που μόνο μέσα σ' αυτήν ο καθαρός παραλογισμός: ή αύστηρή συμμετρία των ανθρώπινων εργασιών γίνεται θεμελιώδης αντικειμενική πραγματικότητα και μπορεί έτσι να πάρει τήν εμφάνιση, φαντασικά, μιάς αναμφισβήτητης αντικειμενικής αληθείας— και ακόμα διότι δεν κάνει μία θεωρία τής οικονομίας. Κάνει πολύ περισσότερα: διεξάγει μία πολιτική έρευνα, αναρωτιέται πάνω στα θεμέλια τής πόλεως και τής πολιτείας —τής θεσμομένης κοινότητας και τής σύστασης/θέσμισής της, που μόνο μέσα σ' αυτήν μπορεί να εμφανιστεί και να είναι μία "οικονομία"».²⁶

Ο Καστοριάδης επικεντρώνεται λοιπόν σε κάτι που απ' τήν αρχή υπήρξε για τήν Πολιτική Οικονομία αμφισβητούμενο πεδίο: σημασίες όπως ανταλλακτική αξία και αφηρημένη εργασία στην πραγματικότητα ποτέ δεν υπήρξαν ως τέτοιες, είναι έννοιες που διά τής βίας δομούνται μέσα στίς συνθήκες του καπιταλισμού. Ο Μάρξ δεν μπόρεσε να τό αντιληφθεί, θυσιάζοντας στο δικό του «ιστορικό όροθέσιο», νομίζοντας ότι ανακάλυψε αυτό μυστικό στο οποίο δίσταζε ο Άριστοτέλης στην ουσία αναπαράγει τίς κατασκευές των κλασικών οικονομολόγων. Η έρμηνεία όμως αυτή του Κα-

στοριάδη δείχνει να αντιμετωπίζει επιλεκτικά και να παρανοεί τή σκοποθεσία του Μάρξ.²⁷ Ο Μάρξ, όπως έλεγχθη, χρησιμοποιεί τους όρους τής Πολιτικής Οικονομίας για να τούς ανατρέψει έσωτερικά: σκοπός του είναι να αναδείξει τή σχέση τής χρηστικής με τήν ανταλλακτική αξία ως τή θεμελιακή αντίφαση του ίδιου του καπιταλισμού,²⁸ μία αντίφαση που δεν θα μπορούσε ποτέ να αναδειχθεί στην κοινωνία του Άριστοτέλη όχι γιατί είχε λυθεί αλλά γιατί δεν είχε τεθεί καν. Αν ο Μάρξ καταφέρει πράγματι να πετύχει κάτι τέτοιο ή αν τελικά εγκλωβίζεται και απορροφάται από τήν αφηρημένα τεχνοκρατική όρολογία τής άστικής πολιτικής οικονομίας, είναι ένα θέμα ακόμα ανοιχτό, σίγουρα υπάρχει μεγάλη δυσκολία, και για τον Μάρξ και για τή μαρξιστική παράδοση μετά από αυτόν, στην προσπάθεια σύνδεσης ενός πολιτικού προτάγματος που θα επιδιώκει τή συνοχή που απαιτούσε και ο Άριστοτέλης, με μία «έπιστημονική» ανάλυση του καπιταλισμού.

Στήν πραγματικότητα και ο Άριστοτέλης και ο Μάρξ και ο Καστοριάδης διαπλέκονται και συζητούν γύρω από τό μοναδικό μη ιστορικό *a priori*. Όπως τόνισαμε από τήν αρχή πρόκειται για τήν υλική αναπα-

25. Βλ. τήν κριτική στην έννοια τής εργασίας του Μάρξ (Κ. Καστοριάδης, *Τά Σταυροδρόμια του Λαβυρίνθου*, Ύψιλον, 1991, σελ. 310-326).

26. Κ. Καστοριάδης, *ό.π.*, σελ. 327.

27. Φυσικά διέπεται και ή ίδια αυτή ή ανάλυση από ένα ιστορικό όροθέσιο. Τή δεκαετία του '70 που γράφει ο Καστοριάδης έχουμε μία συσσώρευση ριζικών κριτικών στον Μάρξ, υπενθυμίζουμε ένδεικτικά: Μπωντριγιάρ, *Ο καθρέφτης τής παραγωγής*, Άλεξάνδρεια, 1990, Χάμπερμας, «Pour une reconstruction du matérialisme historique» σε *Après Marx*, Fayard, 1985. Στά κείμενα αυτά ο Μάρξ παρουσιάζεται ως «παραγωγιστής», ως ο ίδιος κατακυριευμένος από τό τεχνοκρατικό όραμα του καπιταλισμού, τήν ίδια περίπου εποχή δημιουργείται και τό οικολογικό κίνημα. Κατά τή γνώμη μας αυτές οι κριτικές, γεννημένες μέσα από τήν απογοήτευση τής αδυναμίας των εξεγέρσεων του '60 να επιτύχουν τήν ονομαστική τους αξία και του ολοκληρωτισμού του ανατολικού μπλόκ, θέτουν δυό ζητήματα πραγματικά και αδύνατον να άπωθηθούν για όποιον ενδιαφέρεται για τή μαρξιστική θεωρία: τό πρόβλημα των ιστορικών προσδιορισμών και όρίων του ίδιου του Μάρξ και τής αναγκαιότητας εμπλουτισμού του μαρξισμού με στοιχεία από άλλους προβληματισμούς.

28. Ο Καστοριάδης άσκει «κριτική στίς αντιθέσεις του Κεφαλαίου», χωρίς να διερωτάται «κατά πόσο αυτές δεν αποτελούν παρά τή θεωρητική διατύπωση των αντιθέσεων του ίδιου του κεφαλαίου ως κοινωνικής σχέσης», γι' αυτό και οι αντιφάσεις που παρουσιάζει «δεν όφείλονται στή θεωρητική άσυνέπεια του Μάρξ, όπως ύποστήριξε ο Κ. Καστοριάδης, αλλά στή συνεπή «άσυνέπεια» του ίδιου του κεφαλαίου και των νομών του», Στ. Τόμπαζος, «Η Άξια ως Ουσία: Η Πολιτική Οικονομία τής Έλλειψης Ισοροπίας» σε *Θέσεις*, τεύχ. 95, Άπρίλιος-Ίούνιος 2006, σελ. 87-88.

ραγωγή όπως συνδυάζεται με την ιδιαίτερη φύση του ανθρώπου να την εντάσσει μέσα σε ιδιαίτερες ιστορικές θεσμίσεις, που έχουν να κάνουν με συστήματα εξουσίας για την καθυπόταξη ενός τμήματος του πληθυσμού και την εξαγωγή από αυτό ενός πλεονάσματος.²⁹ Ο Αριστοτέλης, έρχόμενος αντιμέτωπος με την εξουσιαστική θέσμιση της εποχής του, τη φυσικοποιεί (ή θεωρία του για τους φύσει δούλους στο πρώτο κεφάλαιο των *Πολιτικών*), ο Καστοριάδης επιλέγει να μην τονίσει ότι το πολιτικό ιδεώδες του ιστορικού όντολογικού πλαισίου του Αριστοτέλη είναι μία στρεβλωμένη αναπαραγωγή που έχει την πολυτέλεια να εξορίζει απ' τή σκέψη του τή δυνατότητα της ανταλλακτικής αξίας και του εμπορίου επειδή οι δούλοι προετοιμάζουν τό πράγμα ως άμεση αξία χρήσης.³⁰ Στόν καπιταλισμό ή δυνατότητα αυτή έχει αρθεί προς μία γενική τυπική απελευθέρωση των ανθρώπων, γι αυτό και οι δρώντες εντός του δέν μπορούν να προϋποθέσουν κανέναν αυτόνομο παραγωγό χρηστικών αξιών. Χρειάζονται αντιθέτως μία συνεχή τεχνολογική βελτίωση της παραγωγής που να συνδυάζεται με την ύπαρξη ενός απρόσωπου συλλογικού υποκειμένου που παράγει την απαιτούμενη για την κεφαλαιακή διεύρυνση υπεραξία, την αφηρημένη εργασία. Φορέας αυτής της δυναμικής αναπαραγωγής είναι ή ανταλλακτική αξία, που έγγενως έπεκτείνεται, πραγματοποιώντας όλο και περισσότερα πεδία, έσωτερικοποιούμενη στή δράση των υποκειμένων, μετασχηματίζουσα –άλλα καταργώντας τα, άλλα ένδυναμώνοντας τα– τά έτσι και άλλως υπάρχοντα συστήματα εξουσίας, απελευθερώνοντας κάθε τοπική δέσμευση, επιταχύνοντας τή τεχνολογική εξέλιξη. Ο καπιταλισμός είναι από κάθε άποψη τό όριακό οικονομικό σύστημα για τόν μέχρι τώρα ιστορικό χρόνο, κάθε στιγμή που αναπαράγεται καθυστερεί τή δυνατότητα έκρηξης των έσωτερικών του δυνάμεων προς μία όλική παλινδρόμηση σ' έναν προϊστορικό χρόνο, τή βαρβαρότητα, ταυτόχρονα όμως, αναπαραγόμενος, αίρει και τή δυνατότητα πραγμάτωσης των αξιώσεων που ό ίδιος θέτει για μία κοινωνία που έχει διατρέξει όλες τις μορφές ανταλλαγής ως τις έσχατες συνέπειές τους, και τις έχει υπερβεί, φτάνοντας στην εξέλιξη του οικονομικού κινήτρου, όπως ζητάει ό Καστοριάδης στό τέλος του κειμένου του, τόν σοσιαλισμό.

29. Τό έργο του Φουκώ είναι ίσως αυτό που μās διευκολύνει περισσότερο από κάθε άλλο να έντοπίσουμε ποιό είναι αυτοί οι μηχανισμοί της εξουσιαστικής όντολογίας υπό τήν όποία διεξάγεται μέχρι τώρα ή ύλική αναπαραγωγή. Βλ. και τις έκδοθεισες παραδόσεις του για τή σχέση της βιοπολιτικής με τήν Πολιτική Οικονομία, *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France 1978-1979*, Gallimard-Seuil, 2004.

30. Η έξιδανίκευση του αρχαίας πολιτικής όργάνωσης είναι μία γενική κριτική παρατήρηση που μπορεί να γίνει για τό έργο του Καστοριάδη.

Σε πρώτη ανάγνωση

Γιώργος Σταθάκης

Ο ατελέσφορος Έκσυγχρονισμός
έκδ. Βιβλιόραμα, 2007

Κυκλοφόρησε ό Ατελέσφορος Έκσυγχρονισμός του Γιώργου Σταθάκη που περιέχει άρθρα του δημοσιευμένα στόν *Πολίτη* και στην *Αύγή* τήν τελευταία δεκαετία. Δέν μαγαγάτεψαν τά κείμενα αυτά. Όποιος τά διαβάξει έχει να ώφεληθει. Διαβάστε τα. Ός δείγμα γραφής και μόνο τό παρακάτω μικρό απόσπασμα από τήν «Εισαγωγή» του βιβλίου:

«Τό πρώτο πρόβλημα ήταν τό κόμμα, δηλαδή τό ίδιο τό ΠΑΣΟΚ. Αυτό είχε μετατραπεί σε κόμμα ταυτισμένο με τό κράτος και φυσικά ταυτισμένο με τή διαφθορά. Ο Σημίτης είχε ένα κόμμα τό όποιο δέν μπορούσε να έλέγξει και μία νεολαία που έφερε μία έντονη παράδοση ιδιότυπων άπολιτικών όμαδοποιήσεων που κατέληγαν σε παρομιώδεις ξυλοδαρμούς στα συνέδρια. Μπορούσε αυτό τό κόμμα να μετατραπεί σε πολιτικό υποκείμενο έξορθολογισμού και ανανέωσης των πολιτικών και κοινωνικών θεσμών, άκόμη και νεοφιλελεύθερης έμπνευσης; Ο Σημίτης γρήγορα έγκατέλειψε τήν προσπάθεια να έλέγξει τό κόμμα, αν και τυπικά κυριάρχησε. Άπλως τό έθεσε στό πλάι». [...]

«Τό φορολογικό σύστημα. Κάποτε ή Ελλάδα πρέπει να άποκτήσει ένα φορολογικό σύστημα συμβατό με τό καθιερωμένο στις άναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες. Μόνο που προϋποθέτει αξιόπιστη δημόσια διοίκηση. Τά ειπε ό Βαρβαρέσος 60 χρόνια πριν. Πρόσφατα, χώρες όπως ή Ισπανία και ή Πορτογαλία έχουν κάνει τεράστια βήματα στόν τομέα αυτό. Η φορολογική άσυλία των πλουσίων, ή πληρωμή άμεσων φόρων μόνο από τους μισθωτούς και ή κυριαρχία των έμμεσων φόρων παραμένει πρωτοφανές φαινόμενο για ευρωπαϊκή χώρα».

Περσία

Τέλος, στο βασίλειο των Σασανιδών στην Περσία, η ζωροαστρική ιδεολογία – σύμφωνα με την οποία όλες οι γνώσεις πηγάζουν από την Άβέστα, το ιερό βιβλίο του ζωροαστρισμού– οδηγεί το ενδιαφέρον των αυτοκρατόρων στην ελληνική γνώση ή οποία θριασκόταν στο ψηλότερο βαθμό ανάπτυξης. Μετά το κλείσιμο των σχολών από τον Ίουστινιανό, στην αυλή του Χοσρόη (Khosrow) γίνονται δεκτοί Έλληνες φιλόσοφοι. Κατ' έντολήν του Χοσρόη πραγματοποιήθηκαν μεταφράσεις από τα ελληνικά στα μέσα περσικά, σε πολλούς τομείς των επιστημών, κυρίως στην αστρολογία, τη γεωργία και τη φιλοσοφία.⁵ Ιδιαίτερα είχε εκτιμηθεί η ελληνική ιατρική. Νοτιοανατολικά της Βαγδάτης, στο Χουζιστάν (Khūzistān ή Σουσιανή), ιδρύεται η ιατρική ακαδημία του Ζουντεσαπούρ (Djundġshġr) τον 3ο αιώνα μ.Χ.

Πολλά από τα πνευματικά κέντρα των δυτικών διαμερισμάτων του σασανιδικού βασιλείου βρέθηκαν κάτω από την πνευματική επίρροή των νεστοριανών. Σ' αυτές τις περιοχές ή παρουσία του ανατολικού ελληνιστικού πολιτισμού γίνεται έντονα αισθητή.

Συγχρόνως στο Βυζάντιο ήδη από τον 4ο αιώνα δάσκαλοι και φοιτητές πηγαινούν από σχολείο σε σχολείο και διασχίζουν πρόθυμα όλη την Ανατολή: στη σχολή της Αντιόχειας, στη Νικομήδεια, στην Καισάρεια της Παλαιστίνης, στην Αλεξάνδρεια, στη Βηρυτό, στη Γάζα, στην Έδεσσα και στη Νίσιβη.

Συνεπώς, τα κύρια συστατικά στοιχεία του μουσουλμανικού πολιτισμού τους πρώτους αιώνες, θά παραμείνουν, σύμφωνα με την ίδια τη λογική της κατάκτησης, από τη μία τό συριακό στοιχείο ή ακριβέστερα τό συροαιγυπτιακό και από την άλλη τό ιρανικό. Και τά δύο υπήρξαν σε διαφορετικό βαθμό φορείς του ελληνισμού.⁶ Όταν τον 7ο αιώνα μ.Χ. ο πρώτος χαλίφης της δυναστείας των Ούμαγιαδών Μωαβία (Muawīya), μετέφερε την πρωτεύουσα του Ίσλάμ από την Μεδίνα (al-Madīna) στην Δαμασκό, οι Μουσουλμάνοι άρχισαν να απορροφούν ακόμη περισσότερο τά στοιχεία του έλληνοβυζαντινού πολιτισμού της Συρίας.⁷

Συμπερασματικά, τό Ίσλάμ αναπτύσσεται σ' ένα γεωγραφικό πλαίσιο με ιστορία και πολιτισμό, την πολιτισμική κληρονομιά του οποίου άφομοιώνει για λόγους πολιτικούς και θρησκευτικούς. Για τους μουσουλμάνους μόνο τέσσερις πολιτισμοί είχαν βαρύτητα: ο άραβικός, ο ελληνικός, ο περσικός και ο ινδικός και μόνο οκτώ λαοί μπορούν να θεωρηθούν κάτοχοι της επιστήμης: οι Άραβες, οι Έλληνες, οι Βυζαντινοί, οι Πέρσες, οι Ινδοί, οι Βαβυλώνιοι, οι Αιγύπτιοι και οι Έβραίοι.⁸

Νά σημειώσουμε ότι τό Ίσλάμ, όχι μόνο θρησκευτικά αλλά και ιστορικά, όσο και άν φαίνεται μονολιθικό, δέν είναι. Στην πραγματικότητα τό Ίσλάμ, όπως και όλες οι άλλες θρησκείες, εκφράζει τη συγκεκριμένη ιδεολογία μίας όρισμένης ιστορικής κοινωνίας. Πα-

ραδείγματος χάριν τό Ίσλάμ των Άββασιδών στη Βαγδάτη τό 830 μ.Χ., διαφέρει από τό Ίσλάμ των Ούμαγιαδών στο Κάιρο τό 1000 μ.Χ. Η ανάλυση της έπιστημονικής κίνησης στις ισλαμικές κοινωνίες μπορεί να έπιτευχθεί μόνο μέσω της έρευνας των κοινωνικών και πολιτικών παραγόντων της κάθε κατάστασης χωριστά. Άς αναλογιστούμε όταν μιλάμε αντίστοιχα για τά έπιστημονικά έπιτεύγματα της χριστιανικής Δύσης, πόσους αιώνες καλύπτουμε, πόσα έθνη και πολιτισμούς στους οποίους τό χριστιανικό δόγμα δέν ήταν τό πρωτεύον στοιχείο αυτής της προόδου, αλλά τό κοινό χαρακτηριστικό αυτών των λαών. Γι' αυτό ή ανάπτυξη πού ακολουθεί αναφέρεται στα έπιστημονικά έπιτεύγματα πού παρήχθησαν από τον 8ο ως τον 12ο αιώνα μ.Χ., στη γλώσσα του Κορανίου, την άραβική, στις περιοχές πού κυριαρχούσε ή ισλαμική θρησκεία. Τά μεγάλα κέντρα πολιτισμού καθώς και τά κέντρα ανάπτυξης των επιστημών, πού δημιουργήθηκαν στο Άνατολικό και τό Δυτικό Ίσλάμ ήταν ή Βαγδάτη, τό Κάιρο, ή Κόρδοβα και τό Τολέδο στην Ίσπανία και τό Παλέρμο στη Σικελία.

Βαγδάτη

Πρώτο κέντρο πολιτισμού –άλλά και της αφήγησής μας– είναι ή Βαγδάτη στην όποία τον 9ο αιώνα μ.Χ. οι Άββασίδες μεταφέρουν την πρωτεύουσα του κράτους από τη Δαμασκό. Ο χαλίφης Μαμούν (Ma'mūn), θά ύποστηρίξει τις μεταφράσεις των ελληνικών κειμένων δημιουργώντας ένα μεταφραστικό κέντρο στα θεμέλια του Μπάιτ άλ Χίκμα (Bayt al Hikma) του Περσικού Οίκου της Σοφίας δηλαδή, πού λειτουργούσε ήδη στη Βαγδάτη από τη δυναστεία των Σασανιδών. Οίκος της Σοφίας, είναι ή μετάφραση του σασανιδικού ονόματος της βιβλιοθήκης, όπως αναφέρει ο συγγραφέας Χάμζα άλ Ίσπαχάνι (ġamza al ġfahġnġ), ο οποίος περιγράφει ότι επρόκειτο για βασιλικές βιβλιοθήκες, ή βιβλιοθήκες πού συνδέονταν με την κρατική διοίκηση. Σ' αυτές φυλάσσονταν βιβλία, ιδιαίτερα βιβλία ποίησης πού κατέγραφαν τό μεγαλείο των Σασανιδών.⁹ Επί Μαμούν, ο Οίκος της Σοφίας μετατρέπεται σε κέντρο συζητήσεων και παραγωγής μεγάλου όγκου μεταφρασμένων έργων. Τό προσωπικό της βιβλιοθήκης άποτελείτο από μεταφραστές, αντιγραφείς και βιβλιοδέτες. Εκεί υπηρέτησαν γνωστοί μεταφρα-

5. Δ. Γούτας, *Η άρχαία ελληνική σκέψη στον άραβικό πολιτισμό*, Άθήνα, Περίπλους, 2002, σ. 36-37.

6. Lemerle, *Ο πρώτος Βυζαντινός Ούμανισμός*, ό.π., σ. 30.

7. Κ. Γιαννακόπουλος, *Μεσαιωνικός Δυτικός Πολιτισμός και οι κόσμοι του Βυζαντίου και του Ίσλάμ*, Θεσσαλονίκη, έκδοτικός οίκος Κυρομάνος, 1993, σ. 196.

8. G. Peyronnet, *L'ġslam et la civilisation islamique VII-XII siècle*, Paris, Armand Colin, 1992, σ. 285.

9. Δ. Γούτας, ό.π., σ. 77-78.

στές: ὁ νεοτοριανός Χουνάιν ιμπν Ἰσάκ (Hunayn ibn Ishaq) καὶ ὁ γιός του Ἰσάκ ιμπν Χουνάιν (Ishaq ibn Hunayn), ὁ Κώστα ιμπν Λούκα (Qusta ibn Luqa) καταγόμενος ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Ἡλιούπολη τῆς Συρίας, ἀλλὰ καὶ ὁ Φάντλ ἀλ Ναουμπάχτι (al-FaAl b. AbD Sahl al-NawbakhtD) εἰδικὸς στὴν περσικὴ γλῶσσα καὶ πολλοὶ ἀκόμα χριστιανοὶ καὶ μουσουλμάνοι μεταφραστές. Τὶς μεταφράσεις διηύθηνε μὴ ἀναγεννησιακὴ μορφή τοῦ Ἰσλάμ, ἕνας πανεπιστήμονας ἐγκυκλοπαιδιστής, ὁ φιλόσοφος ἀλ Κίντι (al Kindi). Τὸ κίνημα τῶν ἑλληνο-αραβικῶν μεταφράσεων, πού ἔλαβε χώρα στὴ Βαγδάτη, σύμφωνα μὲ τὸν καθηγητὴ Γούτα, συνιστᾷ μὴ κοσμοϊστορικὴ –ἀπὸ κάθε ἄποψη– φάση στὴ ροὴ τῆς ἀνθρώπινης ιστορίας. Εἶναι ἐξίσου σημαντικὸ ἱστορικὸ γεγονός καὶ ἀνήκει στὴν ἴδια κατηγορία μὲ τὴν Ἄθηνά τοῦ Περικλῆ, τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση ἢ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐπανάσταση τοῦ 16ου αἰώνα.

Τὰ αἴτια αὐτῆς τῆς κίνησης ἦταν πολιτικά: Οἱ Ἀββασίδες, ἡγεμόνες τῆς Βαγδάτης ὑποστήριξαν τίς θεολογικὲς ἀπόψεις τῶν Μουτάζιλα (Mu'tazila). Μουτάζιλα εἶναι τὸ ὄνομα μιᾶς θρησκευτικῆς κίνησης πού δημιουργήθηκε στὴ Βασόρα (Bassorah a Basra) τοῦ Ἰράκ στὸν 8ο αἰώνα μ.Χ. Αὐτοὶ ἐπιχείρησαν μὴ ἀνάμειξη τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ ἰσλαμικῶν δογμάτων, ἔθεσαν βασικά θεολογικά προβλήματα ὅπως τὴν ἐκ τοῦ μηδενός δημιουργία καὶ τὴν ἐλευθερία τῆς βούλησης τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ Μουτάζιλα θέλησαν νὰ στηρίξουν τὴν ἀλήθεια τοῦ Ἰσλάμ στὰ ἑλληνικά κείμενα κυρίως στὴ λογικὴ ἐπιστῆμη τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Αὐτὸ ἀποτέλεσε τὸ πολιτικὸ κίνητρο τῆς μεταφραστικῆς κίνησης τῆς Βαγδάτης. Τὰ ὑλικά θεμέλια αὐτῆς τῆς μεταφραστικῆς ἐκρηξῆς ἦταν: α) ἡ πολιτικὴ ἐνότητα πού ἐπιβλήθηκε στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή ἀπὸ τὴν ἰσλαμικὴ κατάκτηση, β) ἡ γενικὴ ἐπικράτηση τῆς ἀραβικῆς γλώσσας σ' ὅλο τὸν μουσουλμανικὸ κόσμο, γ) ἡ οικονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἰσλαμικῆς αὐτοκρατορίας. Ὅπως ἡ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία παλαιότερα μετέτρεψε τὴ Μεσόγειο θάλασσα σὲ «mare posticum», ἔτσι τώρα οἱ Ἀραβες μὲ τίς κατακτήσεις τους ἔγιναν κυρίαρχοι τῆς Μεσογείου καὶ τοῦ ἐμπορίου, δ) ἡ ἐμφάνιση χαρτιοῦ πού παραγόταν στὴν Κίνα ἤδη ἀπὸ τὸν 8ο μ.Χ. αἰώνα. Τὸ ἀρχαιότερο χρονολογημένο ἀραβικὸ χειρόγραφο σὲ χαρτί εἶναι τοῦ 866 μ.Χ.¹⁰ Τέλος ἡ ἐπαφὴ μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς προμήθευσε τοὺς Ἀραβες ὄχι μόνον χειρόγραφα ἀλλὰ καὶ ἐμπειροὺς μεταφραστές καὶ ἐπιστήμονες, οἱ ὁποῖοι ὑπηρετήσαν στὴν αὐτὴ τῶν χαλίφηδων, πολλές φορές ὡς ἀπεσταλμένοι τοῦ ἴδιου τοῦ αὐτοκράτορα.

Ἀπὸ τὴν Ἀσία μεταφερόμαστε τώρα στὴ Βόρειο Ἀφρικὴ ὅπου στὰ τέλη τοῦ 10ου μ.Χ. αἰώνα, τὴν ἐξουσία καταλαμβάνουν οἱ Φατιμίδες οἱ ὁποῖοι ὑποστηρίζουν τοὺς Ἰσμαηλίτες, παρακλάδι τῶν Σιτῶν καὶ μεταφέρουν τὸ διοικητικὸ κέντρο τῆς δυναστείας τους στὸ Κάιρο. Καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴ Βαγδάτη, ἀναπτύσσονται οἱ ἑλληνικὲς ἐπιστῆμες καὶ δημιουργοῦνται βιβλιοθήκες καὶ μεταφραστικὰ κέντρα. Τὸ μεγαλύτερο ἀπ' αὐτὰ τὰ κέντρα εἶναι ὁ Οἶκος τῆς Σοφίας (dār al

Hikma), τὸν ὁποῖο ἰδρύει ὁ χαλίφης Χακίμ (al-HakDm bi-Amr AllAh) τὸ 1005 μ.Χ. καὶ στὸν ὁποῖο τοποθετεῖ τὰ ἀντίτυπα τῆς βιβλιοθήκης του. Στεγάζεται στὸ βορειοδυτικὸ μέρος τοῦ παλατιοῦ, περιλαμβάνει βιβλιοθήκη καὶ ἀναγνωστήριο καὶ γίνεται τόπος συνάντησης ἐπιστημόνων: θεολόγων, νομικῶν, γραμματικῶν, ἰατρῶν, ἀστρονόμων, κατόχων τῆς λογικῆς ἐπιστῆμης καὶ τῶν μαθηματικῶν. Τὸ 1045 μ.Χ. ἐκδίδεται ἕνας κατάλογος τῆς βιβλιοθήκης στὸν ὁποῖο ἀναγράφονται 6.500 τόμοι ἀστρονομίας, ἀρχιτεκτονικῆς καὶ φιλοσοφίας.

Θὰ ἦταν παράλειψη νὰ μὴ ἀναφέρω τὴν ἴδρυση ἀπὸ τοὺς Φατιμίδες καὶ τῆς ξακουστῆς, μέχρι τίς μέρες μας, σχολῆς ἀλ Ἄζχαρ (al Azhar) δίπλα στὸ ὄμιονμο τζαμί στὴν ὁποία διδασκῶνταν τὸ σιῦτικο δόγμα παράλληλα μὲ τὸ δίκαιο, τὴν ἀραβικὴ γραμματικὴ καὶ τὴν ἱστορία. Ἡ ἐκπαίδευση ἦταν δημόσια. Ἀλλὰ καὶ σ' ὅλο τὸ Ἰσλάμ δημιουργοῦνται μορφωτικὰ κέντρα τὰ ἱεροδιδασκαλεῖα, οἱ μαντράσα. Αὐτὰ ἦταν ἰδρύματα ἀνώτερης ἐκπαίδευσης κυρίως στὸ ἰσλαμικὸ δίκαιο. Ἡ μαντράσα εἶναι ἡ ἐξέλιξη τῆς ἐκπαίδευσης πού γινόταν στὰ τζαμιά, στὰ ὁποῖα διδάσκονταν τὰ ἱερά κείμενα, ἡ ἀποστήθιση τοῦ Κορανίου καὶ τῶν χαντίθ. Ἀργότερα ἰδρύονται τὰ χάν, φοιτητικὲς ἐστίες, δίπλα στὰ τζαμιά γιὰ νὰ μένουν οἱ ξένοι φοιτητές. Ἡ μαντράσα εἶναι ἡ ἐξέλιξη αὐτοῦ τοῦ συνδυασμοῦ. Ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὰ τζαμιά εἶναι κυρίως ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ὄχι ἐκπαιδευτικὴ. Ὑπάρχει ὁμως καὶ μὴ διοικητικὴ διαφορὰ: ἐνῶ ὁ χαλίφης εἶχε πλήρη ἐλεγχὸ στὶς μαντράσα, δὲν συνέβαινε τὸ ἴδιο μὲ ὀρισμένα τζαμιά τὰ ὁποῖα διοικοῦνταν ἀπὸ τὸν ἱμάμη. Μαντράσα φτιάχτηκαν σὲ ὅλο τὸ ἀνατολικὸ Ἰσλάμ, ἀπὸ τὴ Βαγδάτη μέχρι τὴν Ἱερουσαλήμ. Ἐκτός ἀπὸ τίς θεολογικὲς καὶ τίς νομικὲς σπουδὲς πού ἔχουν ἀμεση σύνδεση μὲ τὰ ἱερά κείμενα στὸ Ἰσλάμ, πολλές μαντράσα εἰδικεύονταν σὲ ὀρισμένες ἐπιστῆμες, κυρίως στὴν ἀραβικὴ γλῶσσα καὶ τὴν ἰατρικὴ. Ἡ Σαμαρκάνδη (Samarband), μουσουλμανικὸ πνευματικὸ κέντρο τῆς κεντρικῆς Ἀσίας μέχρι τὸν 15ο μ.Χ. αἰώνα, ἔχει μείνει ξακουστὴ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ παιδεία πού παρείχε ἡ μαντράσα της.

Καὶ ἐνῶ οἱ ἐπιστῆμες τοῦ Ἰσλάμ καλλιεργοῦνται στὶς μαντράσα, ἡ ἑλληνικὴ παράδοση, ἡ φιλοσοφία καὶ οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες ἀναπτύσσονται ἐκτός ἀπὸ τοὺς Οἶκους τῆς Σοφίας –στοὺς Οἶκους τῶν Ἐπιστημῶν, Ντάρ ἀλ Ἰλμ (Dār al Ilm). Οἱ Οἶκοι τῶν Ἐπιστημῶν εἶναι ὀνομασία πού δόθηκε σὲ βιβλιοθήκες καὶ ἐπιστημονικὰ ἰδρύματα πού δημιουργήθηκαν στὸ Ἀνατολικὸ Ἰσλάμ τὸν 9ο καὶ 10ο μ.Χ. αἰώνα, ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς χαλίφηδες ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἰδιώτες. Ὁ Ἀββασίδης χαλίφης ἀλ Μουατάμιντ (al-Mu'tamid) ἔχτισε μὴ τέτοια ἀκαδημία στὸ Καρκάρ (Carcar) κοντὰ στὴ Βαγδάτη, ἀνοιχτὸ σὲ φοιτητὲς ἀπ' ὅλες τίς ἐθνικότητες καὶ τίς θρησκείες. Αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν χαλιφῶν γιὰ τίς ἐπιστῆμες καὶ ἡ ἴδρυση βιβλιοθηκῶν καὶ ἀκαδημιῶν

10. Lemerle, ὁ.π., σ. 102.

σηματοδοτεί ότι η έρευνα προωθείται από την εξουσία και ενθαρρύνει ιδιωτικές πρωτοβουλίες. Εύποροι πολίτες συμβάλλουν στην κατασκευή βιβλιοθηκών τις οποίες επισκέπτονταν όσοι αναζητούσαν τη γνώση σε όλα τα επιστημονικά πεδία και από όλες τις χώρες του κόσμου. Ίνστιτούτα επιστημών και βιβλιοθήκες ιδρύονται στη Μοσούλη (al Mawsil), στο Σιράζ (Chiraz), στη Βασόρα (Bassorah a Basra), Ράμ Χορμούζ (Ram-Hormouz), στη Ράγα (Ray) και το Καρκάρ. Η πλέον ξακουστή απ' αυτές τις βιβλιοθήκες βρισκόταν στη Βαγδάτη και περιελάμβανε περισσότερα από 10.000 βιβλία σε όλα τα επιστημονικά πεδία. Κήκε από τους Σελτζούκους το 1055 μ.Χ. Τέλος στο Φουστάτ (Fustad), έξω από το Κάιρο, ιδρύεται ένα σουνίτικο ινστιτούτο.

Επίσης ιδρύονται αστροσκοπεία τα οποία συνδέονται κατ' αρχήν με τους Οίκους της Σοφίας και αργότερα αναπτύσσονται σ' όλη την επικράτεια του Ισλάμ. Η ινδική παράδοση επηρέασε καθοριστικά το ενδιαφέρον των μουσουλμάνων για την αστρονομία και τα μαθηματικά. Για την ανάπτυξη της αστρονομίας δημιουργούνται ενόργανα αστροσκοπεία τα οποία χρησιμοποιούνται από τους ηγεμόνες. Οι Άραβες θέλουν να προσδιορίσουν τις αστρονομικές παραμέτρους με νέες παρατηρήσεις και να βρουν νέες μαθηματικές λύσεις για την αναπαράσταση της κίνησης των ουράνιων σωμάτων. Επινοήθηκαν νέα όργανα, αστρολάβος, κρικωτές σφαιρές, κατασκευάστηκαν πίνακες, χάρτες και αστρονομικοί κατάλογοι.

Στό ίδρυμα της Βαγδάτης αλλά και της Δαμασκού έχουν εγκατασταθεί αστροσκοπεία στα οποία μουσουλμάνοι μελετητές, έπνοουν νέους πίνακες για να διορθώσουν τους παλαιότερους του Πτολεμαίου. Ο χαλίφης άλ Χακίμ ιδρύει στο όρος Μουκάταμ (al MuḩaŌam), κοντά στο Κάιρο, αστροσκοπείο στο οποίο ο Ίμπν Γιούνις (Aīmad b. Yūnus al-Nadaŕ) κατασκεύασε τους Χακίμικούς πίνακες του Ήλιου, της Σελήνης και των πέντε πλανητών, που αποκαλούνταν έτσι προς τιμήν του χαλίφη.

Άλλα όνομαστά αστροσκοπεία είναι στο Ντάιρ Μουράν (Dayr Muḩrān) στους λόφους της Δαμασκού, όπου χρησιμοποιούνται μεγάλα όργανα για τη μέτρηση του ήλιοστασίου, στη Ράκκα (al Rakka) στις όχθες του Εύφρατη έκανε τις παρατηρήσεις του ο άλ Μπατάνι (al BaŌa'inŕ 'Alŕ b. Abŕ Ōamza), ο έπονομαζόμενος «Πτολεμαίος των Άράβων», στο Σιράζ και τη Μάραγα (Maragha) ο Πέρσης άσ-Σούφι ('Abd al-Raīman al-Nūŕ) διακρίνει το νεφέλωμα της Ανδρομέδας και στην Κόρδοβα ο άλ Ζαρκάλι (al-Zarḩal?) δημοσιεύει πλανητικούς πίνακες που έμειναν γνωστοί ως οι «πίνακες του Τολέδο».¹¹

Στά τέλη του 8ου μ.Χ. αιώνα, με έντολή του χαλίφη Μαμούν, ο Άλφαράμπι μετέφρασε στα αραβικά μια ινδική διατριβή για την αστρονομία ή οποία περιείχε τα έννεα αριθμητικά ψηφία που οι Άραβες αποκαλούσαν ινδικά, αλλά οι Ευρωπαίοι τα όνομασαν αρα-

βικά επειδή τα γνώρισαν από τους Άραβες της Ισπανίας. Ωστόσο η προσφορά των Άράβων στη μαθηματική επιστήμη δέν σταματάει στη μεταφορά του δεκαδικού συστήματος στην Δύση. Καί σ' αυτόν τον τομέα η καινοτομία της σκέψης οδηγεί στη δημιουργία της τριγωνομετρίας και της άλγεβρας. Στην τριγωνομετρία οι Άραβες έφηραν τό ήμίτονο και την εφαπτομένη.

Ο Μουχάμαντ ίμπν Μούσα άλ-Καράζμ (al-Khwārazmī Abū Ōja'far Muīammad b. MŪsā), κορυφαίος μαθηματικός της εποχής του, ο οποίος εργαζόταν στον Οίκο της Σοφίας στη Βαγδάτη, προσέθεσε στους έννεα ινδικούς αριθμούς τό μηδέν ως αριθμό¹² και έγραψε πραγματεία με τον τίτλο, *άλ-μουχτάσαρ φι χισάμπ άλ-τζαμπρ ούά' λ-μουκάμπαλα* (al-MukhtaŌar fi Ōisāb al-djabr wa'l-muḩābala) που φτάνει ως τις δευτεροβάθμιες εξισώσεις. Στοιχεία αυτής της πραγματείας μεταφράστηκαν τον 12ο αιώνα από τον Ροβέρτο του Τσέστερ ως *Liber algebras et almucabala*. Μ' αυτό τον τρόπο εισήχθη στην Ευρώπη η επιστήμη και η όρολογία της Άλγεβρας που ήταν ως τότε άγνωστη.

Η ιατρική επιστήμη αναπτύχθηκε στον αραβο-ισλαμικό κόσμο και έθεσε τά θεμέλια της σύγχρονης ιατρικής. Στηρίχτηκε στα έλληνικά κείμενα κυρίως του Γαληνού, στην ινδική και την περσική παράδοση. Άσκειτο και διδασκόταν σε οργανωμένα νοσοκομεία, τά όνομαζόμενα *bimaristan* (που είναι περσικός όρος) τά όποια ήταν συνδεδεμένα με ειδικά φαρμακεία. Σ' αυτά εκτός από την άσκηση της ιατρικής (στους άσθενείς) άνεπτυσσόταν η θεωρητική γνώση, γινόταν έρευνα και γράφονταν συγγράμματα. Έτσι η εκπαίδευση της ιατρικής στηριζόταν σε ένα μεθοδολογικό σύστημα, τό όποιο χρηματοδοτούσε τό κράτος και είχε δύο σκέλη: ένα θεωρητικό και ένα πρακτικό. Ήδη στις αρχές του 10ου αιώνα, στην επικράτεια του Ισλάμ, οι γιατροί έπρεπε να δίνουν εξετάσεις επάρκειας για την άσκηση του επαγγέλματός τους.

Τό πρώτο «μπιμαριστάν» (*bimaristan*) δημιουργήθηκε στη Βαγδάτη, από τον χαλίφη Χαρούν άλ Ρασίντ (Hārun al-Rashīd) -γνωστός από τις χίλιες και μία νύχτες- τό όποιο, όπως ήδη αναφέρθηκε, στηρίχθηκε στα πρότυπα του Ζουντισαπούρ. Άργότερα ο γιός του, χαλίφης Μαμούν κάλεσε τον Γεώργιο μέν Γκαμπριέλ (Georgios b. Gabriŕyl) ως διευθυντή του νοσοκομείου, ο οποίος μετέφρασε πολλά έλληνικά έργα.¹³ Τέτοια νοσοκομεία δημιουργήθηκαν σε όλες τις μεγάλες πόλεις του Ισλάμ: στην Δαμασκό, στη Φέζ, στο Μαρακές, στη Μεσοποταμία, στη Τυνησία... Στά μπιμαριστάν εκτός

11. Jean-Claude Pecker, «Τό πέρασμα της Άστρονομίας από τό Ισλάμ», *Ουτοπία*, 58 (2004), σ. 21-34.

12. Τό μηδέν υπήρχε στους Ίνδους ως κενός χώρος για να χωρίζει τους αριθμούς μεταξύ τους. Δέν ήταν αριθμός, δέν συμμετείχε στις πράξεις.

13. *Encyclopaedia of Islam*, τ. 5, σ. 1125: J. Pedersen-G. Makdisi, «madrassa».

ἀπό τὴν ἰατρικὴν, διδάσκονται ἐπίσης μουσικὴ, μαθηματικά, ἀστρονομία, γεωμετρία καὶ ἄλλα μαθήματα μετὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀραβικῆς παιδείας ὅτι ὁ μορφωμένος ἄνθρωπος δὲν εἶναι αὐτός πού εἰδικεύεται σὲ ἓνα πεδίο, ἀλλὰ αὐτός πού ἔχει πολὺπλευρὴ γνῶση. Ἀπὸ τὴν παραγωγὴν ἰατρικῶν συγγραμμάτων αὐτὰ πού ἐπηρεάσαν τὴ Δύση εἶναι τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἀμπού Μπάκο Μουχάμαντ ἂλ Ράζη (Abū Bakr Muḥammad al-Rāzī)¹⁴ πού ἐγίνε γνωστὸ στὴ Δύση ὡς *Continens*. Εἶναι μίᾶ ἰατρικὴ ἐγκυκλοπαίδεια πού χρησιμοποιεῖται στὴν Εὐρώπην, ἀκόμα καὶ τὸν 16ο αἰώνα. Στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα μεταφράστηκε στὰ λατινικά τὸ *Βιβλίον τῶν μυστικῶν τοῦ Ράζη* πού ἐγίνε τὸ πῶς ἐγκριτο ἐγχειρίδιο χημείας. Ἀλλὰ ἡ πῶς λαμπρὴ σύνοψη ἰατρικῆς γνῶσης ἦταν ὁ *Κανόνας τῆς ἰατρικῆς* τοῦ Ἀδικέννα (980-1037), *CanṢn fi' l tibb* ὁ ὁποῖος καταγράφει σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ὅλη τὴν ἰατρικὴν γνῶσιν τῆς ἐποχῆς του καὶ εἶναι τὸ ἐγκυρότερο ἰατρικὸν σύγγραμμα γιὰ αἰῶνες.

Ἀπὸ τὰ διάφορα κέντρα ἐκπαίδευσης, ἔρευνας καὶ ἀνάπτυξης τῶν ἐπιστημῶν στὸ Ἰσλάμ τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς, θὰ μεταφερθοῦμε στὸ παρακλάδι τοῦ Ἰσλάμ πού ἀναπτύχθηκε στὴν Εὐρώπην, δηλαδὴ, στὴν Ἰσπανία, τὴ Σικελία καὶ τὴ Σαρδηνία. Στὰ εὐρωπαϊκὰ ἑδάφη τὸ Ἰσλάμ, τὸν 10ο αἰώνα, φτάνει στὴν κορυφωσὴ τῆς πολιτικῆς οικονομικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἀκμῆς του. Στὴν πολυπολιτισμικὴ Ἰσπανία – ἂν καὶ οἱ πληθυσμοὶ διατήρησαν τίς δικῆς τους γλῶσσες – τὰ ἀραβικά ἦταν ἡ οἰκουμενικὴ γλῶσσα τῆς ἐπιστήμης, τῆς κυβερνητικῆς καὶ τῆς ἐμπορικῆς ἐλίτ.

Ἀλλὰ καὶ στὸ Παλέριο τῆς Σικελίας, πού στὶς ἀρχῆς τοῦ 10ου αἰώνα τὴν οικονομικὴ ἀνάπτυξη ἀκολουθεῖ ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας, συνυπάρχουν διάφοροι λαοί: Ἀραβες, Βέρβεροι, Ἰουδαῖοι, Ἕλληνες, Σλάβοι, Πέρσες, Τοῦρκοι καὶ Λομβαρδοί.

Ἡ Κόρδοβα εἶναι ἡ πρωτεύουσα τῆς Ἀνδαλουσίας, ὅπως ὀνομάζεται ἡ ἀραβικὴ Ἰσπανία. Ὁ χαλίφης Ἀμπντ ἂλ-Ραχμάν (Abd al Rahman) θέλοντας νὰ δείξει ὅτι ἡ Κόρδοβα δὲν ὑστερεῖ σὲ τίποτα ἀπὸ τὴν Βαγδάτη τῶν Ἀββασιδῶν, προσέφερε φιλοξενία σὲ ἔρευνητές, ἀνεξαρτήτως θρησκείας ἢ καταγωγῆς καὶ δημιούργησε τὴν πνευματικὴν κίνηση καὶ τὸ ἐκπαιδευτικὸν σύστημα πού τὴν ἔκαναν περίβλεπτη. Ἰδρυσε βιβλιοθήκες, τζαμιά, νοσοκομεῖα καὶ ἐρευνητικὰ ἰδρύματα στὰ ὅποια συνέρεαν ἐπιστήμονες ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Ὁ χαλίφης Χακάμ ὁ 2ος (Hakām) ἰδρυσε μίᾶ πλούσια βιβλιοθήκη τὴν ὁποία ἐπάνδρωσε μετὰ μεγάλο ἀριθμὸ ἀντιγραφῶν γιὰ τὴν ἐκδοσὴ βιβλίων ὅλων τῶν ἐπιστημῶν. Ἐκτός ἀπὸ τὴν Κόρδοβα, οἱ ὀνομαστότερες βιβλιοθήκες τῆς ἀραβικῆς Ἰσπανίας βρισκονται στὴ Σεβίλλη (Ishbīlya), τὸ Τολέδο (Ἰουλαὶουλα), τὴ Βαλένσια (Balansiya) καὶ τὴ Σαραγόσα (SarabusŌa).¹⁵

Στὴν Ἀνδαλουσία εἶναι κυρίαρχο τὸ ἐβραϊκὸ στοιχεῖο. Πολλοὶ Ἰουδαῖοι σχεδὸν ἀφομοιώθηκαν ἀπὸ τὸν ἀραβικὸν τρόπο ζωῆς διατηρῶντας ὡστόσο τὴν θρησκείαν τους. Στὰ τέλη τοῦ 10ου αἰώνα ἰδρύεται μίᾶ ἐβραϊκὴ ἀκαδημία στὴν Κόρδοβα καὶ γρήγορα γίνεται τὸ πνευ-

ματικὸν κέντρο τῶν Ἰσπανίων τῆς Ἰσπανίας μετὰ σχολῆς στὸ Τολέδο, τὴν Γρανάδα καὶ τὴν Βαρκελώνην. Σ αὐτῆς σχολῆς διδάσκονται κυρίως φιλοσοφία, ἰατρικὴ, μαθηματικά, τὸ Τάλμουδ, καὶ γλῶσσες (ἐκτός ἀπὸ τὰ ἐβραϊκά), τὰ ἀραβικά, τὰ καστιλιάνικα καὶ λιγότερο τὰ ἑλληνικά καὶ τὰ λατινικά. Ἐδῶ, θέλω νὰ σημειώσω ὅτι ὁ ἰουδαϊκὸς πολιτισμὸς στὴν Ἰσπανία θεωρεῖται «ἀραβο-ἐβραϊκός» καὶ ὄχι ἰουδαίο-χριστιανικός, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Ἰσραηλινὸς ἱστορικὸς τοῦ πολιτισμοῦ Τζίλ Ἀνιτζάρ. Ὁ διαχωρισμὸς τῶν Ἰσπανίων ἀπὸ τοὺς Ἀραβες συντελέστηκε ἀκριβῶς τὸ 1492 μ.Χ., μετὰ τὴν ἀπόλεια τῆς Ἀνδαλουσίας.¹⁶

Τὸ Τολέδο εἶναι μίᾶ πόλις πού ἰδρύθηκε ἀπὸ τοὺς Οὐμαγιάδες μετὰ τὴν κατάληψη τοῦ χαλιφάτου τῆς Κόρδοβα καὶ ὑπῆρξε ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ 1012 μ.Χ. ἕως τὸ 1085 μ.Χ., ὅποτε κατελήφθη ἀπὸ τὸν βασιλεῖα τῆς Καστίλλης. Αὐτὴ ἡ πόλις θὰ παίξει πρωταγωνιστικὸν ρόλο στὴ διάδοσιν τοῦ ἀραβικοῦ πολιτισμοῦ στὴ Δύση.

Σ αὐτῆς πόλις τῆς Ἰσπανίας θὰ ἔρθουν σὲ οὐσιαστικὴ ἐπαφὴ οἱ Δυτικοὶ μετὰ τὸν ἀραβικὸν ἰσλαμικὸν πολιτισμὸν καὶ ἀπὸ ἐκεῖ θὰ διαχυθεῖ ὁ τελευταῖος στὴ Δύση. Μετὰ τὴν ἐπανακατάκτησιν τοῦ μουσουλμανικοῦ Τολέδου ἀπὸ τοὺς Ἰσπανοὺς χριστιανούς (Reconquista), ἐθεμελιώθηκε μίᾶ ἰσπανικὴ χριστιανικὴ σχολὴ μεταφραστῶν καὶ σ' αὐτὴν τὴν πνευματικὴν πόλις συνέρευσαν πολλοὶ δυτικοὶ λατινοὶ λόγιοι. Κατὰ τὸν 12ο καὶ 13ο μ.Χ. αἰῶνα ἰδιαίτερα οἱ Ἰσπανοὶ Ἰουδαῖοι μετέφρασαν ἀραβικά συγγράμματα γιὰ Χριστιανούς ἡγεμόνες, εἰδικότερα γιὰ τὸν βασιλεῖα τῆς Καστίλλης Ἀλφόνσο. Ὅχι σπάνια, οἱ μεταφραστῆς, συνεργάζονταν μετὰ Λατίνους λογίους πού ἔρχονταν στὴν Ἰσπανία ἀναζητῶντας ἑλληνικὴν καὶ ἀραβικὴν γνῶσιν. Σπουδαιότεροι ἀπ' αὐτούς ἦταν ὁ Ἀδελάρδος τῆς Μπάθ καὶ ὁ Γεράρδος τῆς Κρεμόνας.¹⁷ Τώρα οἱ μεσάζοντες στὶς μεταφράσεις εἶναι οἱ Ἰσπανοὶ καὶ τὰ κείμενα ἀραβικά. Οἱ Ἰσπανοὶ μεταφράζουν στὴν Ἰσπανικὴν καὶ οἱ Δυτικοὶ τὰ μεταφέρουν στὴ λατινικὴν. Ἡ ἐν λόγω μεταφραστικὴ δραστηριότητα ἔπαιξε σημαντικὸν ρόλο σὲ μίᾶ πολὺ σπουδαία φάσιν τῆς ἀλληλεπίδρασης τοῦ ἀραβικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἀποτελέσθη οὐσιώδης πρόοδος στὴ διεύρυνσιν καὶ ὀρίμανσιν τοῦ μεσαιωνικοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἰσπανοὶ σοφοὶ ὅπως ὁ Ἰωάννης ὁ Ἰσπανός, στὸ Τολέδο τὸν 12ο αἰῶνα, εἶναι αὐτοὶ πού πέτυχαν τὴν πρώτην συμπαγὴν μεταφράσιν τῆς ἀριστοτελικῆς ἐπιστήμης στὴ Δύση.¹⁸

Ἔτσι, ἡ μαυριτανικὴ πρωτεύουσα τοῦ Τολέδου ἐγίνε

14. D. Nicholas, *Ἡ ἐξέλιξις τοῦ Μεσαιωνικοῦ κόσμου*, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1999, σ. 178.

15. G. Peyronnet, ὁ.π., σ. 283.

16. Μαχμούτ Μουντάνι, *Καλὸς μουσουλμάνος, κακὸς μουσουλμάνος*, μτφρ. Ἰ. Παπαδημιῶς, Ἀθήνα, Μελένη, σ. 57.

17. Κ. Γιαννακόπουλος, ὁ.π., σ. 457.

18. Alain de Libera, *La Philosophie Medievale*, 3ème édition, Paris, Que sais-je? 1992, σ. 20.

τό κέντρο τῆς μεταφορᾶς αὐτῶν τῶν μεταφράσεων, πού συχνά μεταγράφονται ἀπό τὴν ἀραβικὴ στὴ λατινικὴ καὶ ὄχι μόνο ἀπὸ Ἑβραίους. Τό μεταφραστικὸ κίνημα στὴν Ἰσπανία ἦταν ἐξαρχῆς διεθνές: Ὁ Πλάτων ὁ Τιβουρτινός προερχόταν ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ὁ Ροβέρτος τοῦ Τσέστερ ἦταν ἀπὸ τὴν Ἀγγλία καὶ ὁ Ἑρμάννος Σκλάβος ἦταν ἀπὸ τὴν Καρίνθια τῆς Αὐστρίας.

Τὸν 12ο αἰώνα ἡ Ἰσπανία ἦταν ἀποκλειστικὰ προσανατολισμένη πρὸς τὴν ἀραβικὴ ἐπιστῆμη. Ἡ ἐπαφὴ τῶν Δυτικῶν μὲ τίς ἐπιστῆμες πού ἀνέπτυξαν οἱ Ἄραβες δημιουργεῖ τὴν ἀνάγκη ἐκμάθησης τῆς ἀραβικῆς γλώσσας. Ὁ πολυμαθὴς Ραϊμόνδος Λούλος ἀπὸ τὴν Πάλμα τῆς Μαγιόρκα, στὴν Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Βιέννης τὸ 1311 μ.Χ. ἐπέισε τοὺς συγκεντρωμένους κληρικούς νὰ συγκροτήσουν σχολές ἀνατολικῶν σπουδῶν στὰ πανεπιστήμια τοῦ Παρισιοῦ, τῆς Ὁξφόρδης, τῆς Μπολόνια καὶ τῆς Σαλαμάνκα ὅπου θὰ διδασκόταν ἡ ἀραβικὴ γλώσσα μαζί μὲ τὴν ἱστορία, τὴ θεολογία καὶ τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἰσλάμ.¹⁹

Στὴν Ἰταλία ὁ Κάρολος τοῦ Ἀνζού ἴδρυσε μίαν αὐλικὴ βιβλιοθήκη στὴ Νεάπολη στὴν ὁποία συνεχίστηκε ἡ μεταφραστικὴ δραστηριότητα. Μὲ τὴν ὑποστήριξή του μεταφράστηκαν ἀποκλειστικὰ ἱατρικὰ κείμενα ἀπὸ τὰ ἀραβικά.

Τὸ Σαλέρνο, ἤδη τὸν 10ο αἰώνα, φημιζόταν γιὰ τίς ἱατρικὲς του σπουδές. Καθὼς γειτνίαζε μὲ τὴ μουσουλμανικὴ Σικελία, εἶχε πρόσβαση σὲ πληροφορίες πού δὲν ἦταν διαθέσιμες σὲ ἄλλες περιοχὲς χριστιανικῆς Δύσης. Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Ἀφρικανός, κορυφαῖος φυσικός, ἔφτασε στὴν Ἰταλία ὡς πρόσφυγας, μετέφρασε τὰ πιὸ σημαντικὰ ἀραβικά ἱατρικὰ κείμενα στὰ λατινικά καὶ δίδαξε στὸ ἀβαεῖο τοῦ Μόντε Κασσίνο, κοντὰ στὸ Σαλέρνο.²⁰

Τὰ πολυάριθμα παραδείγματα τῶν ἰσλαμικῶν μορφωτικῶν ἐπιτευγμάτων καὶ ἡ ἀλληλέργεια τοῦ ἰσλαμικοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὸν βυζαντινὸ καὶ τὸν λατινικὸ μαρτυροῦν τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο ἔφθασε ὁ ἀραβικὸς πολιτισμὸς, καὶ καταρίπτουν τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ βασικὸς ρόλος τῶν ἀράβων ἐπιστημόνων ἦταν νὰ διατηρήσουν τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἐπιστῆμη καὶ νὰ τὴν μεταφέρουν στὴν ἀναγεννησιακὴ Εὐρώπη. Σ' αὐτὴν τὴν πορεία ὁ ἰσλαμικὸς, ὁ βυζαντινὸς καὶ ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς ἀλληλοεπιδροῦσαν καὶ ἀλληλογονιμοποιούνταν σὲ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμὸ. Τό μεγαλύτερο ὄφελος, ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω πρόοδο κατὰ τὸν Μεσαίωνα, καρπώθηκε ἡ καθυστερημένη ὡς τότε λατινικὴ Δύση.

Ἐν κατακλείδι, ἂν ἡ Δύση μελετήσῃ, αὐτὸ πού ἀντιμετωπίζει ὡς ἕτερον, τὸν ἀραβικὸ κόσμο, θὰ συνειδητοποιήσῃ πόσες παραδοξότητες κρύβονται πίσω ἀπὸ τὰ αὐτονόητα σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα ἀντιλαμβάνεται τὸν ἑαυτὸ τῆς.

19. R. Fletcher, *Σταυρός καὶ Ἡμισέληνος*, μτφρ. Α. Ἀργυρή, Ἀθήνα, Ἐνάλιος, 2006, σ. 184.

20. D. Nicholas, ὁ.π., σ. 501.

ΕΛΛΗ ΣΚΟΠΕΤΕΑ: Το «Πρότυπο Βασίλειο» καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα

Το κορυφαῖο σύγγραμμα τῆς Ἑλλῆς Σκοπετέα πού ἐξετάζει τὸ ἱστορικὸ υπόβαθρο τοῦ εθνικισμοῦ ὅπως διαμορφώθηκε στὴν Ελλάδα καὶ τὴ Σερβία τὸν 19ο καὶ τὸν 20ῶ αἰώνα.

Ἐνα προφητικὸ βιβλίο πού παραμένει σύγχρονο καὶ ἀναλύει τίς αἰτίες τῶν σημερινῶν ἐξελίξεων στὴν βαλκανικὴ χερσόνησο.

Ἐκδόσεις Πολύτυπο

Κεντρικὴ διάθεση:
Δημοχάρους 60, Ἀθήνα
τηλ.: 210-72.32.819

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΣΜΟΣ

«Ἡ ἀπαγωγή τῆς Τασοῦλας»

τοῦ Νάσου Βαγενᾶ

Στό 41ο τεῦχος τοῦ Πλανόδιου (Δεκέμβριος 2006) ὁ Κώστας Κουτσορέλης δημοσίευσε ἕνα δοκίμιο του μέ τίτλο «Λογοτεχνία καί χυδαῖος βιογραφισμός», μέ τό ὅποιο πραγματεύεται ἕνα σοβαρό λογοτεχνικό καί ἠθικό θέμα: τίς περιπτώσεις ἐκεῖνες κατά τίς ὁποῖες «ἀντικείμενο» ἑνός [λογοτεχνικοῦ] βιβλίου γίνεται ἡ πραγματική ζωή ζωντανῶν ἀνθρώπων» καί «ὁ βίος τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν ἐκτίθεται κατά τρόπο ἀφόρητα προσβλητικό καί παραμορφωτικό γιά τοὺς ἴδιους». Ὁ Κουτσορέλης κάνει διάκριση αὐτοῦ τοῦ βιογραφισμοῦ, τόν ὅποιο χαρακτηρίζει «χυδαῖο», ἀπό τόν βιογραφισμό ἐκεῖνο πού «ὑπῆρξε ἀνεκαθεν μέσο δραστικό τῆς λογοτεχνίας συχνά ἀναντικατάστατο». Ἡ οὐσιώδης διαφορά τους, γράφει, «ἔχει νά κάνει μέ τίς προθέσεις τοῦ ἐκάστοτε συγγραφέα ἀπέναντι στοὺς ἀνθρώπους τῶν ὁποίων τόν βίο ἐπιλέγει νά ἀναδιηγηθεῖ». Ὁ Κ.Κ. πιστεύει –καί σωστά– ὅτι «καί στή λογοτεχνία πρέπει νά θεωρήσουμε ὅτι ἰσχύει κατ' ἀρχήν τό αὐτονόητο. Ὅτι», δηλαδή:

«Κανείς δέν ἔχει τό δικαίωμα νά θίγει τήν τιμή καί τήν ἀξιοπρέπεια ἑνός ἄλλου, παρουσιάζοντας καί ἐρμηνεύοντας τίς ἰδιωτικές του πράξεις κατά τρόπο μειωτικό, χωρίς σπουδαῖο λόγο. Οἱ λογοτεχνικές ἢ εἰσοδηματικές φιλοδοξίες ἑνός συγγραφέα σέ καμμιά περίπτωση δέν συνιστοῦν τέτοιο λόγο, καί δέν μποροῦν ἀπό μόνες τους νά δικαιολογήσουν τήν ἐπώδυνη ἐκθεση τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς ἑνός ἀνθρώπου. Μιά τέτοια ἐκθεση μπορεῖ νά ἐπιτραπεῖ μόνο κατά τό μέτρο πού καθιστᾶ κατανοητή τήν δημόσια πολιτεία τοῦ συγκεκριμένου ἀνθρώπου, μέ τήν γενικότερη ἔννοια τοῦ ὅρου «δημόσια». Στόν Τσίρκα καί στόν Κλάους Μάνν, λ.χ., τό μέλημα τῆς πολιτικῆς κριτικῆς πού ὑποβαστάζει τά μυθιστορημάτά τους εἶναι αὐτόδηλο. Τό Ἀνθρωπάκι τοῦ Τσίρκα, πολύ περισσότερο ἀπό προσωπογραφία ἑνός ἀναγνωρίσιμου κομματικοῦ στελέχους, εἶναι μιά λογοτεχνική συμπύκνωση, μιά ιδεοτυπική μορφή ἀπό αὐτές πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά κα-

τανοήσουμε καλύτερα τό αὐταρχικό οἰκοδόμημα πού ὑπῆρξε ἐπί δεκαετίες ἡ ἐλληνική κομμουνιστική ἀριστερά. Ὁ Μεφίστο τοῦ Κλάους Μάνν, μυθιστορηματικός χαρακτήρας πού παραπέμπει στόν βίο καί τήν πολιτεία τοῦ ἠθοποιοῦ καί σκηνοθέτη Γκούσταφ Γκρόντγκενς κατά τή διάρκεια τοῦ Τρίτου Ράιχ, εἶναι ἕνας ἀκόμη τέτοιος ἥρωας. Ὁ Μάνν μᾶς ξεναγεῖ στή ζωή ἑνός θεατρανθρώπου πού ὁ ὀππορτουניσμός του δέν γνωρίζει ὄρια, καί συγχρόνως στά ἄδυτα τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ κράτους.

Τέτοια βιβλία δέν γράφονται ποτέ δωρεάν. Ἡ κριτική λογοτεχνία δάλλει ἐξ ὀρισμοῦ κατά ἰσχυρῶν, ἀλλά οἱ ἰσχυροί εἶναι σέ θέση νά ἀμύνονται, ἐνίοτε καί νά ἐκδικιοῦνται. Ἔτσι, ὅπως ξέρουμε, ὁ Τσίρκας θά ἐξωθηθεῖ στήν πολιτική ἀπομόνωση, ὁ Κλάους Μάνν στήν αὐτοκτονία. Ἀντίθετα μέ ἐκείνους, οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ σημερινοῦ βιογραφισμοῦ θέτουν στό στόχαστρό τους τοὺς ἀσθενεῖς. Ἀνθρώπους δηλαδή πού εἴτε δέν ἀπασχόλησαν ποτέ τή δημοσιότητα, εἴτε ἔπασσαν κάποτε ἀθέλητα θύμα τῆς, καί προσπαθοῦν ἔκτοτε νά τῆς ξεφύγουν ὅσο γίνεται πιό ἀξιόπρεπῶς. Μιά τέτοια λογοτεχνία, ἐννοεῖται, δέν ἔχει σέ τίποτα νά κάνει μέ κριτική ἢ πολιτική».

Πιστεύω ὅτι κανείς σοβαρός ἄνθρωπος δέν θά μποροῦσε νά διαφωνήσει μέ τά ὅσα παραπάνω γράφει ὁ Κ.Κ. Καί παρότι ὁ ἴδιος χαρακτηρίζει, ὅπως εἶδαμε, τίς ἀπόψεις αὐτές αὐτονόητες, ἡ ἐπισήμανσή τους σέ μιά ἐποχή ὅπου anything goes καί ὅπου ἀνθεῖ ὁ χυδαῖος βιογραφισμός (μέ ἀποτελέσμα ἂν θέτει κάποιος θέματα ἠθικῆς νά θεωρεῖται ἐξ ὀρισμοῦ συντηρητικός) δείχνει τόλμη καί παρηγοσία.

Ὡστόσο τό «Λογοτεχνία καί χυδαῖος βιογραφισμός», περιέχει μιάν ἀστοχία, ἡ ὁποία δέν μπορεῖ παρά νά ἐκπλήττει κάποιον –ὅπως ἐγώ– πού θεωρεῖ τά δοκίμια τοῦ Κ.Κ. παρεμβάσεις καιρίες, εὐστοχες καί τεκμηριωμένες (εὐστοχες ἐπειδή εἶναι τεκμηριωμένες). Ἡ ἀστοχία θρίσκεται στό ἕνα ἀπό τά δύο παραδείγματα

χυδαίου βιογραφισμού (Μάξιμ Μπίλλερ, *Ersa*· Ρέας Γαλανάκη, *Άμίλητα, βαθιά νερά*), πού ο Κ.Κ. παραθέτει κατ' αντιδιαστολήν προς τόν σωστό βιογραφισμό τών *Άκυβέρνητων πολιτειών* του Τοίρκα και του *Μεφίστο* του Κλάους Μάνν. Δέν γνωρίζω τό μυθιστόρημα του Μπίλλερ, ή υπόθεση του όποιου, όπως τήν περιγράφει ο Κ.Κ. «άφορα στή σχέση ενός συγγραφέα, στο πρόσωπο του όποιου άναγνωρίζεται ο ίδιος ο Μπίλλερ, μέ μία νεαρή γυναίκα τουρκικής καταγωγής, και τή μητέρα της»: πρόσωπα ύπαρκτά, «οί δύο γυναίκες ζήτησαν και πέτυχαν τή δικαστική άπαγόρευση του μυθιστορήματος», καθώς και τήν καταβολή από τόν συγγραφέα χρηματικής άποζημίωσης στά θύματά του – άπόφαση τήν όποία, όπως και ο Κ.Κ., θά πρέπει νά θεωρήσουμε δίκαιη, άφου ένας δικαστής γνωρίζει καλύτερα από κάθε άλλον τί άποτελεί συκοφαντηση ή προσβολή του προσώπου κάποιου. Έχοντας όμως διαβάσει τό *Άμίλητα, βαθιά νερά* μπορώ νά διαβεβαιώσω ότι τό μυθιστόρημα αυτό δέν ανήκει στην κατηγορία τών βιβλίων του χυδαίου βιογραφισμού και ότι ή συναρίθμησή του μέ τό μυθιστόρημα του Μπίλλερ είναι λανθασμένη.

Προσπαθώντας νά εξηγήσω τούς λόγους αυτής της άστοχίας του Κ.Κ., ο όποιος, όπως δείχνουν τά δοκίμιά του, είναι ένας προσεκτικός άναγνώστης, καταλήγω σέ ένα και μόνο συμπέρασμα: ότι ο Κ.Κ. δέν έχει διαβάσει τό μυθιστόρημα της Γαλανάκη, ότι δέν γνωρίζει τήν ιστορία της «Άπαγωγής της Τασούλας», και ότι βασίζει τήν κρίση του για τό βιβλίο στην αντίδραση της κ. Τασούλας Πετρακογιώργη, της ήρωίδας του βιβλίου, και στην άπάντηση της Γαλανάκη σέ αυτήν τήν αντίδραση. Άρκοϋν όμως οί διαμαρτυρίες του ανθρώπου πού έχει γίνει ήρωας ενός βιβλίου, για νά χαρακτηριστεί αυτό τό βιβλίο έκφραση χυδαίου βιογραφισμού; Είναι ο άνθρωπος αυτός ο μόνος άρμόδιος για νά κρίνει αν ή άπεικόνισή του σέ ένα βιβλίο είναι προσβλητική; Ασφαλώς όχι. Διότι αν ήταν έτσι, όλες οί δίκες για προσβολή του προσώπου θά κατέληγαν σέ άποφάσεις καταδικαστικές, όπως ή άπόφαση του γερμανικού δικαστηρίου πού δικαίωσε τίς μηνύτριες. Όμως στην περίπτωση του μυθιστορήματος της Γαλανάκη δέν ύπάρχει τέτοια άπόφαση πολύ περισσότερο, δέν ύπάρχει καν μήνυση. Θά πρέπει νά τό σημειώσουμε αυτό, γιατί αισθάνεται κανείς μίαν άνακολουθία στις ενεργειες της κ. Πετρακογιώργη. "Όποιος έχει διαβάσει τή δήλωση διαμαρτυρίας πού δημοσίευσε στις έφημερίδες (βλ. *όλόκληρη τή δήλωση στην Έλευθεροτυπία* της 27ης Μαρτίου 2006), θά άναρωτηθει, γιατί άφου νιώθει ότι ή προσωπικότητά της έχει τόσο «βάνασα» και «μέ άπίστευτη άσέβεια» προσβληθει, δέν έχει καταφύγει στην δικαιοσύνη;

Τό μυθιστόρημα της Γαλανάκη δέν ανήκει στην κατηγορία του χυδαίου βιογραφισμού, όπως τήν περιγράφει ο Κ.Κ., γιατί δέν περιέχει κανένα από τά συστατικά στοιχεία του είδους. Η πραγματική ζωή της ήρωίδας δέν εκτίθεται κατά τρόπο «προσβλητικό» οί

«ιδιωτικές της πράξεις» δέν παρουσιάζονται «κατά τρόπο μειωτικό» και αν ο βίος της παρουσιάζεται κατά τρόπο «παραμορφωτικό για τήν ίδια», αυτό συμβαίνει, όπως θά δοϋμε παρακάτω, γιατί ή ίδια προβάλλει μία παραμορφωμένη εικόνα του βίου της. Άκόμη: ή ήρωίδα του βιβλίου δέν είναι πρόσωπο «άσθενές» διαθέτει κύρος, άφου είναι πρόσωπο δημόσιο ήδη από τήν εποχή της άπαγωγής της: για τήν υπόθεση, πού διαδραματίστηκε στην Κρήτη τό 1950-51, πού παρά λίγο νά όδηγήσει σέ νέο –σέ κρητικό– εμφύλιο πόλεμο τήν μετεμφυλιακή Ελλάδα (προκάλεσε τήν άρση έννέα άρθρων του Συντάγματος, στρατιωτικές κινητοποιήσεις, έπιβολή στρατιωτικού νόμου στην Κρήτη, προληπτική λογοκρισία στον Τύπο, κήρυξη του Ψηλορείτη σέ νεκρή ζώνη, τήν παρέμβαση του άρχιεπισκόπου και του πρωθυπουργού), και πού, υπερβαίνοντας άμέσως τήν ιδιωτική περιοχή, πέρασε όχι μόνο στο δημόσιο πεδίο αλλά και στην περιοχή του θρύλου, έχουν συντεθει και γραφεί –έκτός από τήν πρωτοφανή, και σέ παγκόσμια κλίμακα, δημοσιογραφική κάλυψη της– δημοτικά τραγούδια, λαϊκά στιχουργήματα και λαϊκά ρομάντζα, καθώς και αναλύσεις σέ κοινωνιολογικά βιβλία. "Ότι ή ήρωίδα του βιβλίου δέν είναι «άνώνυμος, άνυπεράσπιστος πολίτης, πού δέν έχει τά μέσα νά κάνει τή φωνή του νά άκουστεί», φαίνεται, έκτός από τό γεγονός ότι ή μακροσκελής δήλωση διαμαρτυρίας της δημοσιεύτηκε στις έφημερίδες και προκάλεσε μεγάλο θόρυβο, και από τόν αριθμό τών ανθρώπων πού έσπευσαν προς ύπεράσπισή της (τά επικριτικά του βιβλίου της Γαλανάκη κείμενα δέν είναι λίγα). Η ήρωίδα δέν εμπίπτει στην κατά Κ.Κ. κατηγορία τών θυμάτων του χυδαίου βιογραφισμού, όχι μόνο επειδή «άπαπες κάποτε άθέλητα θύμα της» (ή άπαγωγή της, όπως θά δειχτεί παρακάτω, δέν ήταν άκούσια, και ή ίδια γνώριζε ότι, εξαιτίας της αντιπαλότητας της οικογένειάς της μέ τήν οικογένεια του άπαγωγέα, έπρόκειτο νά προκαλέσει τή δημοσιότητα), αλλά και επειδή κάθε άλλο παρά «προσπάθησε έκτοτε νά της ξεφύγει [της δημοσιότητας] όσο γίνεται πιο άξιοπρεπώς».

«Ο χυδαίος βιογραφισμός της τρέχουσας λογοτεχνίας», σημειώνει σωστά ο Κ.Κ., «είναι από τή φύση του άδιάφευτος. Όταν του ύποδεικνύονται οί άθλιότητές του, αυτός ξέρει νά επικαλείται τήν ποιητική άδεια». "Όστόσο τό *Άμίλητα, βαθιά νερά* δέν ανήκει σέ αυτό τό είδος της τρέχουσας λογοτεχνίας, γιατί ή Γαλανάκη ανταπαντώντας στις εναντίον της επικρίσεις δέν επικαλείται τήν ποιητική άδεια αλλά τίς άποδείξεις «της συγγραφικής [της] έρευνας» πού περιέχονται στο βιβλίο. Στην άπάντησή της στην δήλωση της κ. Πετρακογιώργη, δηλώνει (βλ. *Έλευθεροτυπία*, 26 Μαρτίου 2006) ότι όλα τά κρίσιμα σημεία της ιστορίας του βιβλίου της είναι «τεκμηριωμένα» και ότι οί πληροφορίες της, «γραπτές ή προφορικές», είναι «διασταυρωμένες πολλές φορές». Τά τεκμήρια αυτά θά μπορούσαν εύκολα νά έπαληθευτούν (ή νά διαψευστούν) από τή

μελέτη του αρχείου του άπαγωγέα, του Κώστα Κεφαλογιάννη ή Κουντόκωστα, τά στοιχεία του οποίου, έρχόμενα για πρώτη φορά στη δημοσιότητα από τη Γαλανάκη, αποτελούν την ειδολογία διαφορά από την επίσημη έκδοχή της άπαγωγής.

«Ο συγγραφέας που αντιπαιούμενος τό όνομα και την προσωπικότητα των άκούσιων ήρώων του», παρατηρεί όρθά ό Κ.Κ., «φτάνει στό σημείο νά έρμηνεύει κατά τρόπο ευτελιστικό για τους ίδιους τίς πράξεις και τίς προθέσεις τους, δέν άσκει τό δικαίωμα της έλευθερίας του λόγου, αλλά τό καταχράται». «Ότι ή Γαλανάκη, όπως είπα, δέν έρμηνεύει τίς πράξεις και τίς προθέσεις της ήρωίδας της κατά τρόπο ευτελιστικό φαίνεται και από τίς επί του θέματος έπισημάνσεις της κριτικής. Παραθέτω τίς απόψεις σοβαρών κριτικών: «Δέν μπορώ παρά νά έπιστρέψω στην τεράστια προσπάθεια, την όποία έχει καταβάλει ή Γαλανάκη, προκειμένου νά μή θιγοῦν, έν οὐδεμία περιπτώσει, οι δύο οικογένειες» (Β. Χατζηβασιλείου, *Έλευθεροτυπία*, 14-4-2006) «Μέ έκφραστική άδρότητα [...] και ταυτόχρονα τιμώντας υπέρμετρα ζώντες και τεθνεώτες, ή συγγραφέας απλώνει όσα γνωρίζει σέ δώδεκα κεφάλαια» (Μ. Θεοδοσοπούλου, *Τό Βήμα*, 9-4-2006) «Η συγγραφέας δείχνει κατανόηση για τη [σημερινή] παραμνησία της ήρωίδας» σέ ό,τι άφορά τό κεντρικό σημείο της ιστορίας (Δ. Κούρτοβικ, *Τά Νέα*, 10-6-2006) «Τό βιβλίο καθόλου δέν προσβάλλει τη βασική ήρωίδα – τό αντίθετο, ή Γαλανάκη επιμένει νά δείχνει συχνά τη συμπάθειά της στην Τασούλα, νά τη δικαιολογεί, νά την καταλαβαίνει» (Α. Χρυσοστομίδης, *Η Αύγή*, 20-4-2006). Πολλώ μάλλον ή Τασούλα δέν είναι «άκούσια» ήρωίδα του *Άμίλητα, βαθιά νερά*.

Θά πρέπει νά σταθοῦμε ιδιαίτερα σέ αυτό τό σημείο, γιατί συνδέεται άμεσα μέ τό θέμα (και τό είδος) της διαμαρτυρίας της κ. Πετρακογιώργη. Η όποία, όπως δείχνει ή δήλωσή της, δέν διαμαρτυρήθηκε επειδή έγινε άκούσια ήρωίδα μυθιστορήματος της Γαλανάκη. Η κ. Πετρακογιώργη όχι μόνο δέν άπευχόταν την έξιστόρηση της άπαγωγής αλλά και συνεργάστηκε μέ τη συγγραφέα παρέχοντας διά συγγενούς της ύλικό για τη συγγραφή του βιβλίου, και συναντήθηκε μέ αυτήν (βλ. τό τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου και τό «Επίμετρό» του) όπως συνεργάστηκε και για τη συγγραφή του βιβλίου *Η άπαγωγή της Τασούλας* του Τάσου Κ. Κοντογιαννίδη, πού εκδόθηκε τό 2005, λίγους μήνες πριν από την έκδοση του βιβλίου της Γαλανάκη. Σέ ιδιαίτερη –δίκην έπιλόγου– «Σημείωση» του βιβλίου του, τό όποιο έχει όλα τά χαρακτηριστικά ενός λαϊκού μυθιστορήματος (ό τίτλος του συνοδεύεται από τόν υπότιτλο: «Τό έκρηκτικό ρομάντζο του Κώστα Κεφαλογιάννη μέ την Τασούλα Πετρακογιώργη, πού έφερε την Κρήτη στό πρόθυρα του έμφυλίου πολέμου»), ό Κοντογιαννίδης γράφει: «Εύχαριστώ θερμώς την ήρωίδα του βιβλίου μου Τασούλα Άδαμίδου Πετρακογιώργη και τόν ίπλότη της, Σοφοκλή Άδαμίδα [ό δεύτερος σύζυγος της Τασούλας] για τίς φωτογραφίες πού

μου προσέφεραν και τίς πληροφορίες πού μου έδωσαν» (τό βιβλίο έχει στό έξώφυλλο φωτογραφία της Τασούλας μέ τόν Κουντόκωστα και περιέχει και πολλές άλλες φωτογραφίες, ανάμεσα στις όποιες και μερικές –τίς όποιες έδωσε ή ήρωίδα στον συγγραφέα– δημοσιευόμενες για πρώτη φορά). Η κ. Πετρακογιώργη έγινε ήρωίδα και ενός έτερου λαϊκού μυθιστορήματος, του –όμότιτλου μέ τό βιβλίο του Κοντογιαννίδη και μέ παρόμοια φωτογραφία έξωφύλλου– *Η άπαγωγή της Τασούλας* του Γιώργη Μεσογειακού (1989), τό όποιο, όπως και τό βιβλίο του Κοντογιαννίδη, δέν αισθάνθηκε ότι ευτελίζει και κακοποιεί την προσωπική της ζωή όπως δέν αισθάνθηκε ότι ευτέλιζε την προσωπική της ζωή ή εμφάνισή της, τό 1980, ως ήρωίδα της ιστορίας της άπαγωγής της, στην μεγάλη ακροαματικότητα τηλεοπτική έκπομπή του Φρέντυ Γερμανού, ή όποία είχε τόν χαρακτηριστικό τίτλο «Πρώτη σελίδα».

Έκείνο τό όποιο στά *Άμίλητα, βαθιά νερά* έξοργισε την κ. Πετρακογιώργη είναι τό ότι ή Γαλανάκη χαρακτηρίζει την άπαγωγή μέ όρους διαφορετικούς από τους δικούς της και από εκείνους των βιβλίων του Μεσογειακού και του Κοντογιαννίδη, τά όποια άπεικονίζουν την έπίσημη έκδοχή της ότι ή Γαλανάκη περιγράφει την άπαγωγή ως έκούσια και όχι ως άκούσια: ως σκηνοθετημένη έτσι από τους δύο νέους, ώστε νά άποκρυσθεί τό γεγονός, τό όποιο θά εξέθετε ανεπανόρθωτα την Τασούλα στό μάτια του πατέρα της, ότι ή κοπέλα είχε συναισθηματική σχέση μέ τόν Κουντόκωστα πριν από την άπαγωγή – μέ αυτόν τόν τρόπο πίστευαν ότι θά μπορούσαν νά φέρον τόν Πετρακογιώργη πρό τετελεσμένου γεγονότος και, σύμφωνα μέ τά κρητικά έθιμα της εποχής, νά εκμαιεύσουν τη συγκατάθεσή του για τόν γάμο τους.

Για την ακρίβεια, ή Γαλανάκη στό βιβλίο της μιλάει για δύο Τασούλες: για την «Τασούλα της άπαγωγής» και για την «μετά την έπιστροφή [στό πατρικό της σπίτι έπειτα από τη διάλυση του γάμου της μέ τόν Κουντόκωστα] Τασούλα», ή όποία είναι «μιά έντελώς άλλη γυναίκα, παρόλο πού εξακολουθεί νά είναι τό ίδιο πρόσωπο». Η δεύτερη Τασούλα, γράφει ή Γαλανάκη, εμφανίζεται μέ την έπιστολή (– «συνέντευξη») της πού έδωσε στον Τύπο, την 8η Ιανουαρίου 1952, μετά την έπιστροφή της στην πατρική έστία, κατά την συνάντησή της μέ τους δημοσιογράφους. Μέ την έπιστολή αυτή, πού δημοσιεύτηκε στις έφημερίδες, ή Τασούλα δηλώνει «μιά για πάντα ότι»:

«Μέ τόν άπαγωγέα μου οὐδεμίαν σχέση είχαν ποτέ πρό της άπαγωγής μου, άπήχθην καθ' όν τρόπον άπήχθην και έδέχθην νά παραμείνω μαζί του θυσιαζόμενη για νά προλάβω την αίματοχυσία πού μου παρουσίαζαν πάντα μπροστά μου, ύστερα από την έκτασιν πού είχε πάρει ή υπόθεσις. Οὐδέποτε ήγάπησα τόν άπαγωγέα μου, ούτε ήτο δυνατόν νά τόν αγαπήσω. Έγνώ-

ριζα ότι δεν ήτο δυνατόν νά ζήσω μαζί του, ακόμη και αν μου επεβάλλετο και παρά των γονέων μου, και ζητούσα πάντα την κατάλληλον ευκαιρίαν για νά επανέλθω εις τους προσφιλείς γονείς μου».

Τά στοιχεία της έρευνας της Γαλανάκη, όπως παρουσιάζονται στο βιβλίο της –ή αλληλογραφία της Τασούλας μέ τον Κουντόκωστα και ή ανέκδοτη αυτόβιογραφία του Κουντόκωστα, πού βρίσκονται στο αρχείο του, τά άρθρα των έφημερίδων, οί καταθέσεις των μαρτύρων, τά πρακτικά της δίκης του Κουντόκωστα κ.ά.– διαψεύδουν μέ τρόπο αδιάσειστο τό περιεχόμενο αυτής της έπιστολής. Αποδεικνύουν ότι υπήρχε συναισθηματική σχέση πριν από την άπαγωγή, ότι ή άπαγωγή είχε συμφωνηθεί νά παρουσιαστεί ως άκουσία (έτσι ώστε ή Τασούλα νά πει στους γονείς της ότι άγάπησε τον Κουντόκωστα έπειδή, κατά την άπαγωγή, της φέρθηκε «ίπποτικά» και γιατί εκτίμησε τον χαρακτήρα του), ότι ή Τασούλα ήθελε τον γάμο για νά ζήσει μέ τον Κουντόκωστα και προσπαθούσε μέ κάθε τρόπο νά πάρει την συγκατάθεση του πατέρα της, ή σκιά του οποίου όμως πάνω της ήταν τόσο βαρειά, ώστε τελικά νά υπερισχύσει και νά την επαναφέρει στην πατρική έστία. Τά στοιχεία της έρευνας της Γαλανάκη άποδεικνύουν, ακόμη, ότι ο Κουντόκωστας, για νά μήν εκτεθεί ή Τασούλα, τήρησε καταλεπτώς («ίπποτικά») και κατά τή διάρκεια της δίκης τή συμφωνία «σιωπής» για την πριν από την άπαγωγή σχέση τους και για τό έκούσιο της άπαγωγής, μέ αποτέλεσμα νά καταδικαστεί σέ φυλάκιση δύο ετών για παράνομη όπλοφορία και σύσταση συμμορίας προς άπαγωγήν (τό άδίκημα της άκουσίας άπαγωγής διαγράφηκε μετά τον γάμο των δύο νέων), καταδίκη την όποια μπορούσε νά άποφύγει, αν άποδεικνυε –όπως μπορούσε– ότι ή άπαγωγή ήταν έκουσία.

Εκείνη πού παραβίασε τή συμφωνία ήταν, όπως άποδεικνύεται από την έρευνα της Γαλανάκη, ή Τασούλα: όχι τόσο μέ την έπιστολή της («συνέντευξη») της 8ης Ιανουαρίου 1952 προς τον Τύπο, μέ την όποια δήλωνε ότι δεν άγάπησε ποτέ τον Κουντόκωστα – είναι προφανής ή πίεση πού δέχτηκε από τον πατέρα της για νά κάνει τή δήλωση, για την όποια ή Γαλανάκη, διαβάζοντάς την μέσα από τά (κρητικά) κοινωνικά συμφραζόμενα της έποχής, δείχνει την πρόπουσα κατανόηση. Αυτό πού ξενίζει όποιον διαβάξει τά ντοκουμέντα πού παραθέτει ή Γαλανάκη, και πού δεν μπορεί παρά νά τον κάνει νά αισθανθεί την παρασπονδία, είναι ή επανάληψη από την Τασούλα των θέσεών της του Ιανουαρίου του 1952 κατά την εμφάνισή της στην έκπομπή του Φρέντυ Γερμανού τό 1980, έτος κατά τό όποιο ή Τασούλα, ώριμη γυναίκα πιά, εκτός πατρικής έπηρεας (ο πατέρας της είχε πεθάνει τό 1972) μπορούσε νά περιγράψει την υπόθεση όπως είχε διαδραματιστεί: νά ανατρέψει την εικόνα του Κουντόκωστα (ή όποια τον συνόδευε ακόμη, κυρίως στην

Κρήτη) ως βίαιου άπαγωγέα και νά τιμήσει δημοσίως, άφοβα, έστω και εκ των ύστερων, τό αισθημά της προς αυτόν, τό όποιο είχε άπαρνηθεί μέ τή δήλωσή της του 1952. Αλλά ακόμη και αν τό 1980 δεν είχε τό σθένος –για διάφορους, νέους τώρα, λόγους: είχε δική της οικογένεια, από δεύτερο γάμο– νά διαψεύσει τή δήλωσή της του 1952 ή νά εξηγήσει τίς συνθήκες υπό τίς όποιες την έκανε, θά μπορούσε τουλάχιστον νά σιωπήσει, όπως εξακολουθούσε νά σιωπά τριάντα χρόνια μετά την άπαγωγή, τιμώντας την υπόσχεσή του, ο Κουντόκωστας –σιωπή για την όποια τον Φεβρουάριο του 1951, μετά τή δίκη του, ή Τασούλα τον ευχαριστούσε σέ ένα από τά γράμματα άγάπης πού του έστελνε στή φυλακή («και ιδιαίτέρως σέ ευχαριστώ πού δεν είπες τίποτε για τά προηγούμενα, και τώρα σ' αγαπώ ακόμη πιο πολύ απ' ό,τι σέ αγαπούσα»).

Η Τασούλα θά μπορούσε νά μήν είχε έμφανιστεί στην έκπομπή του Φρέντυ Γερμανού. Όστόσο εμφανίστηκε και επανέλαβε τά όσα είχε πει μέ τή δήλωσή της του 1952. Και πάλι ο Κουντόκωστας, πού είχε προσκληθεί και αυτός στην έκπομπή αλλά άρνήθηκε την πρόσκληση, παρέμεινε σιωπηλός, επαφιέμενος για μίαν ακριβή έξιτορήση των γεγονότων της υπόθεσης στην έρευνα και την κρίση των σοβαρών μελλοντικών χρονικογράφων της. Η Τασούλα μίλησε ακόμη μιά φορά, την Πρωτοχρονιά του 2000 (ο Κουντόκωστας πέθανε τό 1988), σέ μιά έφημερίδα του Ηρακλείου επαναλαμβάνοντας τά ίδια: «Μήν πιστεύετε», δήλωσε, «αυτά πού γράφαν τότε οί έφημερίδες, παρουσιάζοντάς την σαν μιά ρομαντική ειδυλλιακή ιστορία. Τό έκαναν για νά πουλήσουν φύλλα, γιατί αν έγγραφαν τίς δραματικές διαστάσεις της υπόθεσης, δεν θά ενδιαφερόταν κανείς».

Οί δραματικές διαστάσεις της υπόθεσης ήταν, όπως διαπιστώνει κανείς από τή μελέτη των στοιχείων στα όποια βασίζει τό βιβλίο της ή Γαλανάκη, άφένος ο (υποτιθέμενος) φόβος της Τασούλας ότι, αν δεχόταν τίς εκκλήσεις του πατέρα της νά έπιστρέψει στο σπίτι, θά επακολουθούσε αίματοχυσία, και άφετέρου ή άπόφασή της νά «θυσιαστεί» (ρήμα-επιχείρημά της προς τον πατέρα της και τους συγγενείς της) για τό γενικό καλό. Η Τασούλα δηλαδή δικαιολογούσε την έμμονη άπόφασή της νά μείνει μέ τον Κουντόκωστα, αλλά και τά αισθήματα πού τή συνέδεαν μέ αυτόν, ως αποτέλεσμα μιάς ψυχολογικής πίεσης από μίαν έκρυθμη κατάσταση πού άπειλούσε νά αίματοκυλήσει την Κρήτη. Δεν μπορεί νά γνωρίζει κανείς τί ακριβώς αισθανόταν ή είκοσάχρονη, μεγαλωμένη σέ μιά αυστηρά πατριαρχική οικογένεια της Κρήτης, κοπέλα. Εκείνο πού είναι άδιαμφισβήτητο είναι ότι, αν επέστρεφε, δεν έπρόκειτο νά επακολουθήσει καμία αίματοχυσία (άπό ποιόν άραγε; ο πατέρας της θά ήταν ευχαριστημένος μέ την έκβαση της ιστορίας, και της επαναλάμβανε ότι όλα θά τελείωναν ήσυχα: ο Κουντόκωστας επανειλημμένα, και ένώπιον μαρτύρων, της δήλωνε ότι αν δεν ήθελε έπειτα απ' όλα όσα είχαν συμβεί νά μείνει μαζί του, μπορούσε άφοβα νά έπιστρέψει στον πατέρα

της· οι αξιωματικοί της χωροφυλακής τή διαβεβαίωναν ότι τίποτε απ' όσα έλεγε ότι φοβόταν δέν θά μπορούσε να συμβεί).

Τί θά έπρεπε λοιπόν να κάνει ένας συγγραφέας πού, έχοντας αποφασίσει να γράψει ένα βιβλίο για μίαν υπόθεση πού συγκλόνισε τό πανελλήνιο, ή όποία έμπιπτει στό πεδίο του σωστού βιογραφισμοϋ όπως τόν ορίζει ο Κ.Κ., και έχοντας έρευνήσει όλα τά υπάρχοντα στοιχεία της, ανακαλύπτει ότι ή ιστορία δέν διαδραματίστηκε όπως ακριβώς παρουσιάζεται με τήν επίσημη έκδοχή της, τήν κωδικοποιημένη από τά -εϋλογούμενα από τήν ήρωίδα- δύο υπάρχοντα μυθιστορηματικά χρονικά; Θά έπρεπε να σιωπήσει και να μή γράψει τό βιβλίο; Θά έπρεπε να τό γράψει συντασσόμενη με τήν επίσημη έκδοχή για να μή θίξει τήν τιμή της ήρωίδας; Ή θά έπρεπε να έξιτορήσει τήν υπόθεση -υπόθεση σημαντική της κοινωνικής ιστορίας της Κρήτης των μέσων του περασμένου αιώνα- σύμφωνα με τά στοιχεία της δικής του έρευνας, ώστε να ρίξει φως σε σκοτεινά και απόκρυφα σημεία της ιστορίας; Σύμφωνα με τή λογική της ήθικης έπιχειρηματολογίας του Κ.Κ. ο συγγραφέας θά έπρεπε να επιλέξει τό τρίτο.

Και αυτό έκανε ή Γαλανάκη, φροντίζοντας να πραγματοποιεί τήν υπόθεση με όσο τό δυνατόν μεγαλύτερη λεπτότητα, ώστε να μή σπλωθεί ή εικόνα της Τασούλας: κατανοώντας τόν άφορητο -τόν καιρό της άπαγωγής- ψυχολογικό διχασμό της ανάμεσα στον Κουντόκωστα και τόν πατέρα της (και μέσα από τό βίωμα της δικής της ανάλογης έμπειρίας, ή όποία περιγράφεται στό βιβλίο της: ο πρώτος γάμος της Γαλανάκη, δεκαεφτά χρόνια μετά τήν άπαγωγή της Τασούλας, ήταν αποτέλεσμα εκούσιας -στήν ίδια ηλικία με τήν Τασούλα και στήν ίδια πόλη- άπαγωγής) προσπαθώντας, ακόμη, να κατανοήσει τή συμπεριφορά και της «μετά τήν επιστροφή» Τασούλας, χαρακτηρίζοντας τις αιτίες της «άπολύτως σεβαστές» και αναγνωρίζοντας «τό άπόλυτο δικαίωμα της κ. Πετρακογιώργη να πιστεύει τή δική της έκδοχή, τό δικό της άρραγές οικοδόμημα, έστω και αν δέν θεμελιωνόταν στα υπάρχοντα τεκμήρια», έστω και αν ή μνήμη της είχε άπωθήσει στή λήθη ακόμη και τις σωζόμενες στό αρχείο Κουντόκωστα έρωτικές έπιστολές πού ή Τασούλα έστειλε στή φυλακή, τις όποιες ή Γαλανάκη υπενθύμισε στήν κ. Πετρακογιώργη -πού, παρά τήν υπενθύμιση, εξακολουθούσε να μίην τις θυμάται- κατά τή συνάντησή τους τήν εποχή πού έγραφε τό βιβλίο.

Ένα τελευταίο έρώτημα ήθικης τάξεως, πού θά μπορούσε να τεθεί: Είχε ή Γαλανάκη τό δικαίωμα να χρησιμοποιήσει τά χωρία πού παρέθεσε στό βιβλίο της από αυτές τις ιδιωτικές έπιστολές; Ή άπάντηση θά πρέπει να είναι, πιστεύω, καταφατική. Δέν έχω νομικές γνώσεις, αλλά ή λογική μου λέει -και οι νομικές διατάξεις κωδικοποιήσεις λογικών έπιχειρημάτων είναι- ότι σε μιά δημόσια υπόθεση, όπως εξέλιχθηκε ή ιστορία της άπαγωγής της Τασούλας, ή άποκάλυψη προσωπικών δεδομένων των ήρώων της (πού έχουν γίνει

δημόσια πρόσωπα) επιτρέπεται όταν πρόκειται να υπηρετηθεί ή ακριβής γνώση των συμβάντων και τό υπέρτερο άγαθό της ιστορικής αλήθειας και της ορθής ενημέρωσης των πολιτών· πολλών μάλλον όταν έχουν περάσει περισσότερα από πενήντα χρόνια από τά συμβάντα (τό άπόρητο των στοιχείων των κρατικών αρχείων κυμαίνεται σε κάθε χώρα από τριάντα έως πενήντα χρόνια) και όταν τά στοιχεία πού περιέχονται στα δημοσιεύματα χωρία των έπιστολών (δύο χωρία, δώδεκα συνολικά άράδων, από δύο -από τις είκοσι σωζόμενες στό αρχείο Κουντόκωστα- έπιστολές της Τασούλας) είναι γνωστά ή τεκμαρτά από δημόσιες δηλώσεις της ήρωίδας. Τό πρώτο χωρίο μάλιστα, στό όποιο ή Τασούλα μιλάει για τόν έρωτά της για τόν Κουντόκωστα και για τήν άπελπισμένη άπόφασή της να εξαφανιστεί από προσώπου γής, οδηγεί σε έξυψωση της από τή Γαλανάκη, ή όποία τήν χαρακτηρίζει «τραγικό γυναικείο σύμβολο, πού μαρτύρησε ανάμεσα στην άνταρσία του έρωτα και στό καθήκον της θυγατρικής ύπακοής». Τό δεύτερο χωρίο, από τό όποιο άποδεικνύεται ο πριν από τήν άπαγωγή άισθηματικός δεσμός των δύο νέων, άποτελεί επιβεβαίωση μιάς συναγόμενης βεβαιότητας τήν όποία, όπως δείχνουν οι έφημερίδες της εποχής, αισθάνονταν οι περισσότεροι: ότι ή άπαγωγή ήταν συμφωνημένη και παρουσιάζόταν ως άκούσια εξαίτια των τοπικών ήθων της εποχής. Άλλωστε λογικά δέν έστειλε ή ξαφνική «συμπάθεια» της ήρωίδας προς τόν Κουντόκωστα (έτσι χαρακτηρίζει ή Τασούλα σε αρκετές δημόσιες δηλώσεις της, τά αισθήματά της για τόν «βίαιο» άπαγωγέα της σε άλλες τά περιέγραφε με πολύ θερμότερα λόγια)· όπως δέν έστειλε και ή έπιμονή της να μείνει -όσο έμεινε- με αυτόν, παρά τήν άφορητή πίεση της οικογένειάς της.

Πολλών μάλλον, ακόμη, ή δημοσίευση των χωρίων των εν λόγω έπιστολών δέν μπορεί να άντίκειται στό νομικό και τό ήθικό δίκαιο, επειδή θά πρέπει -κυρίως- να υπολογιστεί ότι ή πράξη αυτή έγινε, όπως είπαμε, και προς προστασία της μνήμης τεθνεώτος και προς άποκατάσταση της αξιοπρέπειάς του, αναφαίρετα δικαιώματα του κληρονόμου του Κουντόκωστα, του γιου του, με τήν άδεια του όποιου ή Γαλανάκη μελέτησε τό αρχείο του (ή χρήση του αρχείου δέν έμποδιζόταν από κάποια άπαγόρευση του Κουντόκωστα άπεναντίας, ή συγκρότησή του και ή διατήρησή του υποδηλώνει, αν δέν δηλώνει, μίαν έπιθυμία του να χρησιμοποιηθεί, ώστε να άκουστεί κάποτε δημοσίως και ή δική του άποψη για τήν όλη ιστορία).

Ή Άρετούσα ποτέ δέν παραδέχτηκε στον πατέρα της ότι αγάπησε τόν Έρωτόκριτο, παρατηρεί, σωστά, ή Γαλανάκη. Τό ίδιο και ή Τασούλα, ή όποία μάλιστα άρνήθηκε τόν Κουντόκωστα δημοσίως. Μιά ιστορία προσωπικών σχέσεων στή μέγγενη των κοινωνικών συμφραζόμενων τους έπαναλαμβανόταν στήν Κρήτη μετά τρισήμισον αιώνες. Και συνεχίζεται ως σήμερα με τις βίαιες άντιδράσεις πολλών Κρητικών και τις έπικρίσεις ορισμένων κριτικών για τό βιβλίο της Γαλανάκη, τις

όποιες ο Κ.Κ. δέν φαίνεται νά γνωρίζει. Γιατί τί άλλο παρά συνέχεια τής παλαιᾶς ιστορίας –ή ὅποια ἀποδεικνύεται ἔτσι ὄχι πεπαιωμένη– εἶναι οἱ ἐπιθέσεις τους ἐναντίον τής Γαλανάκη, πού τόλμησε νά φέρει στό φῶς ἀνατρεπτικές πτυχές μιᾶς ὑπόθεσης, ἡ ὅποια, πενήντα ἕξι χρόνια μετά τήν ὑποτιθέμενη λήξη τής, ἐξακολουθεῖ νά διχάζει, μέ ἀσίγαστο –τουλάχιστον ἀπό τήν πλευρά τῶν ὑποστηρικτῶν τής οἰκογένειας Πετρακογιώργη– πάθος, τήν κοινωνία τής Κρήτης; Εἶναι φανερό ὅτι τό πέρασμα ἀπό τά ἀγροτικά, ἀκόμη, ἤθη μιᾶς ἡμαστικῆς κοινωνίας στά ἤθη μιᾶς ἀστικῆς, τήν ἐναρξη τοῦ ὁποίου σηματοδοτοῦσε ἡ ἱστορία τής ἀπαγωγῆς τής Τασούλας, στήν εὐρωπαϊκή Κρήτη δέν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἕως σήμερα, καί ὅτι οἱ ὑπαγορευσεις τῶν ἀγραφῶν νόμων σέ συνδυασμό μέ τούς γραπτούς, τίς ὅποιες μέ τόση ἐνάργεια ἀπεικονίζει τό βιβλίον τής Γαλανάκη, συνεχίζονται ἀκόμη.

Συνοψίζω ἐπιστρέφοντας στό δοκίμιο τοῦ Κ.Κ. Τό λάθος τοῦ συγγραφέα του νά χαρακτηρίσει τό *Ἀμίλητα*, *βαθιά νερά* παράδειγμα μυθιστορήματος τοῦ χυδαίου βιογραφισμοῦ μειώνει τήν ποιότητα τοῦ κειμένου του. Ὡστόσο δέν ὑπονομεύει τίς ὀρθές ἀπόψεις του γιά τό θέμα τής ἠθικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ λογοτέχνη. Διότι τό θέμα τοῦ δοκίμιου τοῦ Κ.Κ., ἂν τό διάβασα σωστά, δέν εἶναι τό θέμα τῶν σχέσεων τής λογοτεχνίας μέ τήν ἠθική, ὅπως θά μπορούσε νά νομίσει κανεῖς, ἀλλά τό θέμα τῶν σχέσεων τοῦ λογοτέχνη μέ τήν ἠθική, πού δέν εἶναι τό ἴδιο πράγμα. Στό ἐρώτημα –τό ὅποιο ὁ Κ.Κ. δέν θέτει ἀλλά, ἔμμεσα, ὑποβάλλει– ἂν ἕνα μυθιστόρημα τοῦ χυδαίου βιογραφισμοῦ μπορεῖ νά εἶναι σπουδαῖο καλλιτεχνικό ἔργο, ὁ Κ.Κ. πιστεύω ὅτι θά ἀπαντοῦσε –καί ὀρθῶς– θετικά. Ὅμως στό ἐρώτημα ἂν ὁ συγγραφέας ἐνός ἀριστουργηματικοῦ (ἢ καί μέτριου ἢ καί κακοῦ) μυθιστορήματος χυδαίου βιογραφισμοῦ εἶχε τό ἠθικό δικαίωμα νά γράψει ἕνα τέτοιο μυθιστόρημα, ἡ ἀπάντησή τοῦ Κ.Κ. εἶναι ὄχι. Εἶναι λοιπόν ἡ διατύπωση καί ὑποβολή αὐτῶν τῶν ἐρωτημάτων ἀπό τόν Κ.Κ. ἐκεῖνο πού καθιστᾶ, παρά τό λάθος του, τό δοκίμιό του καιριο, καί μάλιστα σέ μίαν ἐποχή πού στόν τόπο μας ἐρωτήματα σάν κι αὐτά θεωροῦνται ἀκόμη, στόν κύκλο τῶν διανοουμένων, ἀδιάφορα ἢ ξεπερασμένα (στό ἐξωτερικό τό θέμα ἠθική καί λογοτεχνία, πού τό εἶχε ἐξεορίσει ἡ μεταμοντέρνα θεωρητικολογία, ἔχει τόν τελευταῖο καιρό ἐπαναδιατυπωθεῖ καί ἔχει προκαλέσει γόνιμες συζητήσεις – ἀναφέρω ἐνδεικτικά τά ὀνόματα τῶν Habermas, Todorov καί Nussbaum).

Ἀπέφυγα ὡς τώρα νά ἀναφερθῶ στή λογοτεχνική ἀξία τοῦ βιβλίου τής Γαλανάκη, γιατί ἡ καλλιτεχνική ἀξιολόγησή του εἶναι, ὅπως εἶπα, ἀσχετῆ μέ τό ἂν βιογραφεῖ χυδαῖα ἢ ὄχι τήν ἥρωίδα του. Ἄσχετη ὑπό ὄρους καί μακροπρόθεσμα, σπεύδω νά διευκρινίσω. Διότι ἂν τό *Ἀμίλητα*, *βαθιά νερά* ἦταν πράγματι ἕνα μυθιστόρημα χυδαίου βιογραφισμοῦ, αὐτό θά ἦταν μέν κάτι πού, ὅσο καί ἂν προσπαθούσαμε, ὅσο ἐστὲν καί ἂν ἡμασταν (ἢ αἰσθητιστική ἀξιολόγησή δέν εἶναι, πι-

στεύω, ἡ οὐσιωδέστερη κριτική ἐκτίμησή), δέν θά μπορούσαμε νά μὴν τό λάβουμε καθόλου ὑπόψη μας στή λογοτεχνική ἀξιολόγησή του ὅμως θά ἦταν κάτι πού γιά νά τό λάβουμε ὑπόψη μας θά ἔπρεπε νά τό γνωρίζουμε.

Αὐτό πού θέλω νά πῶ εἶναι ὅτι γιά νά χαρακτηρίσουμε ἕνα λογοτεχνικό ἔργο τοῦ χυδαίου βιογραφισμοῦ θά πρέπει νά γνωρίζουμε ὅτι βιογραφεῖ χυδαῖα ἕνα ἄνθρωπο, εἴτε αὐτός βρῖσκεται στή ζωὴ εἴτε ὄχι (θά ἐπεξέτεινα τά ὄρια τής βιογραφικῆς χυδαιότητος, ὅπως τήν ὀρίζει ὁ Κ.Κ. –«ἡ πραγματικὴ ζωὴ ζωντανῶν ἀνθρώπων»– γιά νά περιλάβω καί τήν πραγματικὴ ζωὴ ἀποθανόντων ἀνθρώπων). Ἄν δέν τό γνωρίζουμε (ἂν δέν ἔτυχε νά τό γνωρίζουμε), ἡ κρίση μας γιά τό ἔργο θά εἶναι ἡ συνήθης ἀξιολογική μας κρίση. Ἀκόμη: ὁ χυδαῖος βιογραφισμός δέν εἶναι κάτι τό ἀδιαβάθητο: δέν ἀναφέρομαι τόσο στό μέγεθος τής βιογραφικῆς παραμόρφωσης ἐνός ἀνθρώπου, ὅσο στή συνάρτηση τής ὁποίας βιογραφικῆς παραμόρφωσης μέ τόν χρόνο. Ἄν ἕνα μυθιστόρημα τοῦ χυδαίου βιογραφισμοῦ δημοσιευόταν ἀμέσως μετά τόν θάνατο τοῦ ἥρωά του, θά τό διαβάσαμε ὡς βιογραφικά λιγότερο χυδαῖο ἀπ' ὅ,τι ἂν εἶχε ἐκδοθεῖ ζῶντος τοῦ ἥρωα. Καί ἀσφαλῶς ἡ χυδαιότητα τοῦ βιογραφισμοῦ του θά ἐλαττωνόταν βαθιαῖα, ἂν τό μυθιστόρημα αὐτό γραφόταν τριάντα, ἕξιντα ἢ ἑκατὸ χρόνια μετά τόν θάνατο τοῦ ἥρωα. Κανείς δέν διαβάσει σήμερα τήν ὠδή «Εἰς τόν προδότην» τοῦ Κάλβου ὡς ποίημα χυδαίου βιογραφισμοῦ (ἐκτός ἴσως ἀπό τούς ἀπογόνους –ἂν ὑπάρχουν– τοῦ Βαρνακιώτη), ἐπειδὴ ἔχει ἱστοριογραφικῶς ἀποδειχθεῖ ὅτι ὁ Βαρνακιώτης δέν ἦταν προδότης.

Ὡστόσο ἐπειδὴ πιστεύω, ὅπως ὁ Κ.Κ., ὅτι ἡ λογοτεχνία δέν εἶναι κάτι τό ἐντελῶς διαφορετικό ἀπό τή ζωὴ, αἰσθάνομαι ὅτι ἕνα ἀπό τά στοιχεῖα τής καλλιτεχνικῆς ἀξίας τοῦ *Ἀμίλητα*, *βαθιά νερά* εἶναι, σήμερα, ὁ σωστός βιογραφισμός του. Εἶναι σήμερα, γιατί τό στοιχεῖο αὐτό ὅσο θά περνάει ὁ καιρὸς θά γίνεται, γιά τούς λόγους πού ἀνέφερα, ὅλο καί λιγότερο σχετικό μέ τήν καλλιτεχνική ἀποτίμησή τοῦ βιβλίου, τό ὅποιο εἶναι, πιστεύω, τό καλύτερο μυθιστόρημα τής Γαλανάκη.

Ἡ Γαλανάκη χαρακτηρίζει τό βιβλίον τής «μυθιστορηματικό χρονικό» –ἐπιτυχῆς ἀπόδοσὴ στά ἑλληνικά τοῦ ὄρου non-fiction novel (μὴ μυθοπλασιακὸ μυθιστόρημα), τοῦ μυθιστορηματικοῦ δηλαδή εἶδους πού στηρίζεται σέ πραγματικά γεγονότα, καί τό ὅποιο ξεκινᾶει μέ τόν Truman Capote καί ἀναπτύσσεται μέ τούς Norman Mailer, Tom Wolfe καί στήν Ἑλλάδα μέ τόν Βασίλειο Βασιλικό. Ὡστόσο ἡ κατασκευὴ τοῦ μυθιστορήματος τής Γαλανάκη εἶναι συνθετικότερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ μὴ μυθοπλασιακοῦ μυθιστορήματος κατὰ τό ὅτι ἡ συγγραφέας του ὄχι μόνο ταυτίζεται πλήρως μέ τόν ἀφηγητή, ἀλλά καί ἐμπλέκεται στήν ἀφήγησή τῶν γεγονότων τόσο (ἐμπλοκὴ πού θά πρέπει νά ὀφείλεται στή δική της ἀνάλογη ἐμπειρία), ὥστε νά ἀποτελεῖ ἕνα

από τούς ήρωες του μυθιστορήματος. Επιπλέον, ανάγοντας σε δομικό στοιχείο της αφήγησης την επίκληση της προσοχής του αναγνώστη, εισάγει και τον αναγνώστη στην αφήγηση ως μάρτυρα ή κριτή της έμπλοκής της με την υπόθεση, καθιστώντας τον κοινωνό και ως έναν βαθμό συμμετοχο σε αυτή την έμπλοκή.

Η έμπλοκή αυτή, ωστόσο, δεν εμποδίζει τη Γαλανάκη να κινησει τον αφηγηματικό φακό της πολυπρισματικά μέσα στον χώρο και τον χρόνο με ποικίλες παρεκβάσεις και αναδρομές, που όχι μόνο δεν γίνονται αισθητές ως φυγόκεντρες κινήσεις αλλά έλκουν προς τον πυρήνα της υπόθεσης ένα πλήθος στοιχείων εκ πρώτης όψης ελάχιστα συνδεδεμένων με αυτόν, υπαίνοντας έτσι οργανικά σε έναν πυκνό αλλά έναργής αφηγηματικό ιστό την απεικόνιση των ιστορικών και κοινωνικοπολιτικών συμφοραζομένων του. Μέ τον τρόπο αυτό το *Αμίλητα, βαθιά νερά*, εκτός από μυθιστόρημα, αναπτύσσεται και ως μία ανθρωπολογική μελέτη της κρητικής κοινωνίας της εποχής – πιστεύω ότι το βιβλίο θα πρέπει να χρησιμοποιείται στις νομικές, αλλά και στις κοινωνιολογικές, σχολές ως μία διεισδυτική καταγραφή μιας χαρακτηριστικής περίπτωσης διαπλοκής του άγραφου με τον γραπτό νόμο καταγραφή που δεν ύπονομεύει τη μυθιστορηματική ύφή του πεζογραφήματος, γιατί το πραγματικό υλικό του είναι τόσο έντονα μυθιστορηματικό, ώστε η λογοτεχνική πραγματέυσή του να μὴν απαιτεί τη συνδρομή της φαντασίας. Η όποια στο *Αμίλητα, βαθιά νερά* πραγματοποιεί τις πλέον ουσιαστικές «πτήσεις» της κυρίως με την επεξεργασία και τη δόμηση του πολύπλοκου και δύσχρηστου αφηγηματικού υλικού. Λέω κυρίως, γιατί τό επιτυχές «πλάσιμο» των χαρακτήρων των ηρώων, που είναι ένας από τούς παράγοντες της γοητείας αυτού του βιβλίου, δεν απαιτούσε κινητοποίηση της φαντασίας της Γαλανάκη ανάλογη με εκείνη των παλαιότερου ιστορικού χρόνου μυθιστορημάτων της, τό αφηγηματικό υλικό των οποίων έπρεπε σε σημαντικό βαθμό να τό επινοήσει ή ίδια. Οι ήρωες του *Αμίλητα, βαθιά νερά* δεν χρειαζόταν να ξεφύγουν από τό πλαίσιο των πραγματολογικών δεδομένων της ιστορίας τους για να κινηθούν μυθιστορηματικά. Διότι τά γεγονότα της ιστορίας τους, αντί να εμποδίζουν την ανάπτυξη του μυθιστορηματικού τους χαρακτήρα, τούς έδιναν μυθιστορηματική πνοή.

Αλλά εκείνο που δικαιώνει περισσότερο τη μυθιστορηματική ύφή του βιβλίου είναι ο ρυθμός και ο τόπος της αφήγησης, που απορρέουν όχι μόνο από τη ματορική δόμηση του αφηγηματικού υλικού, αλλά και από μία γλωσσική έκφορα που έχει άφομοιώσει δραστικά και έχει μεταβολίσει με μία διάθεση ποιητική όλα τά ζωτικά για μία γερή λογοτεχνική σύνθεση στοιχεία του με μία διάθεση έσωτερική που, καθώς υπαγορεύεται από μάν έντονα διωμένη ιστορία, είναι απαλλαγμένη από κάθε στοιχείο ποιητικής έξωστρέφειας.

ΕΝ ΠΑΡΟΔΩ

Άγαπυτέ Γειάνη...

Ο ευαίσθητος συμπυκνωτής των έπιταγών του κυρίαρχου λόγου Πρετεντέρης γράφει στο *Βήμα* της 10ης Μαρτίου:

«Η Ελλάδα έχει 330.000 φοιτητές, άλλους 200.000 στην ιδιωτική εκπαίδευση και συνολικά περίπου 1.500.000 νέους. Όσοι κι αν είναι λοιπόν οι κουνκουλοφόροι, οι άντιεξουσιαστές, οι καταληψίες, οι νέοι του Συνασπισμού και οι διαδηλωτές, με τό ζόρι φθάνουν στο 5% της ελληνικής νεολαίας. Από πού προκύπτει ότι εκπροσωπούν κάτι περισσότερο από τούς έαυτούς τους;».

Τό παραπάνω θυμίζει καταπληκτικά κάτι που έγραφε στον Μπόστ ο Κόστας (Καραμανλής), στή μεταξύ τους «Άλληλογραφεία», άμέσως μετά τις εκλογές του 1963:

«Άγαπυτέ Μπόστ,

Όπος θά έπληροφορήθης, η έντολή έδόθη άντιυταγματικώς εις τό κόμμα της μνοψηφίας. Είμεθα τώρα ύποχρεωμένοι να διοικούμεθα επί μίαν τετραετίαν από τό 42,18%. Εγώ, ως άληθής Δημοκρατικός ήγέτης, έδήλωσα ότι θά δεχθώ οιονδήποτε άποτέλεσμα, άλλ' όχι πλέον κι έτσι. Εάν όλοι ήσαν του Κέντρου, δέν θά με ήνώχλει. Άλλά από τό 42,18% τό 11% έξ άφτών είναι άποδεδειγμένον ότι ήσαν δικόι μας οι όποιοι έφυγον από την ΕΡΕ. Έπομένως μένει καθαρόν 31,18%. Από άφτούς πρέπει να αφαιρέσης και 1,18% άμφιταλανταβομένους, οι όποιοι άσφαλώς ίσως να έψηφίζαν έμάς. Μένει λοιπόν 30%. Άλλά και τό 30% δέν είναι καθαρόν, διότι πρέπει να αφαιρεθούν τουλάχιστον ένα 12% άριστερών. Τί μένει λοιπόν; 18%. Δέν πρέπει τώρα να αφαιρέσομεν και ένα 3% γυνεκών αι όποια ελάχιστα ενδιαφέρονται διά την πολιτική; [...] Τί άπομένει; Ένα 13%. Έξ άφτών, τό 6,5% άνήκει εις τόν Βενιζέλον και τό άλλο εις τόν Παπανδρέου. Άλλά εκ της μερίδος του δέν πρέπει να αφαιρεθί και 1% του Μπαλατζί και 1% τό όλιγώτερον του Τσιριμώκου; Και ίσως δέν έφερει και 1% εις τό κόμμα ο Μητσούκης; Άρα με 3,5% πώς καλείται ο Παπανδρέου διά να σχηματίση Κηβέρνησιν; Έπιτρέπεται κράτος 8.500.000 να παραδοθί εις άρχηγόν κόμματος 85.000 ανθρώπων; Άλλά εν τοιάφτη περιπτώσει, άπορώ γιατί να μὴν άναθέσομεν την υπόθεσιν εις τόν κ. Μαρκεζίνην που έχει 3,74% και ύπερισχύει όφθαλμοφανώς [...] Ίδού λοιπόν διατή τό 42,18% είναι μειοψηφία και τό 39% πλειοψηφία, όπος ανακοινόσαμε και εις τό Ραδιόφωνον. Πάς καλής πίστεως και με όλίγην λογικήν θά συμφωνήση.

Σέ φίλό, Κόστας»

Μένης Μποσταντζόγλου

Για την άντιγραφή, Γειάνης Μπαλαμπαυδής

ΑΛΑΝΕΣ ΚΑΙ ΟΡΙΑ

ἢ
ὁ δύσκολος ἔρως
τῆς μεταδίδωσης

τῆς Ἀδριανῆς Δημακοπούλου

Στὸν Pierre Vidal-Naquet,
στὴ μνήμη του

Απαθώντας τὴν ὁμωνυμία μου μετὰ τὴ δύστροπη γαγιά του, μετὰ ἀπὸ δεκαετίες γνωριμίας με ῥωτοῦσε: Ἐντέλει, πῶς σέ λένε;

Ἵποπτευόταν, ὑποθέτω, ὅτι μοῦ εἶχε μείνει κάτι σάν μέρδεμα ἢ σάν κουσουρι ἀπὸ τὰ ἔθιμα τῆς σύντομης ἀλλὰ σημαδιακῆς παρανομίας τῶν χρόνων ἐκείνων. Ἀπὸ τὴ μεριά μου, εὐθικτη, τὰ ἔχανα κι ἔκανα πῶς δὲν καταλαβαίνω, ἀντὶ ἐτοιμολογὰ νὰ τοῦ παραθέσω στὴ σειρά –μμιούμενη τὴν πολυμαθείά του– ὅλα τὰ ὁμηρικὰ διώνυμα πού μποροῦσε νὰ βάλει ὁ νοῦς μου: τὸν Σκάμανδρο φέρ' εἰπεῖν, πού οἱ θεοὶ τὸν φώναζαν Ξάνθο· τὸν Ἄρναϊο, πού ἦταν Ἄρναϊος γιὰ τὴ μάνα του καὶ Ἴρος γιὰ ὅλους τοὺς ἄλλους· τὴν Ἰνώ, πού, ἀφότου πήδηξε στὴ θάλασσα καὶ πνίγηκε, τὴν εἶπαν Λευκοθέα· τὸν Σκαμάνδριο τοῦ Ἐκτορα καὶ τῆς Ἀνδρομάχης, πού οἱ Τρῶες τὸν ὀνόμασαν Ἀστυάνακτα, τιμώντας τὸ γονιό του· τὴν Κλεοπάτρα, πού, ὅταν τὴν ἄρπαξε ὁ Ἀπόλλωνας, οἱ δικοὶ τῆς ἀπὸ λύπη τῆς ἔδωσαν δεύτερο ὄνομα καὶ τὴν εἶπαν Ἀλκυνόνη κυρίως ὁμως θὰ πρεπε νὰ μὴν ξεχάσω νὰ ἀναφερθῶ σ' ἐκεῖνο τὸ νυκτόβιο, τὸ ἀρπακτικό ὄρνεο πού μαζί με ὄνομα ἄλλαξε καὶ γένος: γιὰ τοὺς θνητούς ἦταν ὁ κύμινδης, ἐνῶ γιὰ τοὺς ἀθανάτους ἢ χαλκίς.

Τὸν τελευταῖο λοιπὸν καιρό, συχνάζω καὶ πάλι σὲ ἀκαδημαϊκοὺς χώρους. Ὁ δικός τους ἔφερε τὸ ὄνομα «Κέντρο Λοῦι Ζερνέ», ἄλλοτε γνωστός στοῦ ἐξωτερικοῦ ὡς «Σχολὴ τοῦ Παρισιοῦ». Διὰ τῆς κανονιστικῆς διαδοχῆς, ὅπως εἶναι φυσικό, ὁ χῶρος ἔχει περιέλθει στοὺς ἐπιγόνους. Ἐλάχιστοι ἀπ' αὐτοὺς ἀναγνωρίζουν στὴ διάπλαση τοῦ λόγου τους κάποια συνέχεια, «νιότητα» ἢ ὀφειλή πρὸς τοὺς ἰδρυτὲς καὶ τοὺς προκατόχους. Χωρὶς κανένα φροῦδικό ἔρεισμα, ἢ πατροκτονία καὶ στοὺς ἑλληνιστὲς εἶναι πλέον καθ' ὅλα θεμιτὴ. Ἀπὸ τὸ *Τοτέμ καὶ Ταμπού* μέχρι σήμερα, τὸ θετικό τῆς εἶναι ὅτι ὠθεῖ πρὸς τὴν κοινωνικὴ προαγωγή. Ἀκούω καὶ μαθαίνω. Τοὺς παρομοιάζω μετὰ ἀλεξανδρινούς σχο-

λιαστὲς, συσσώρευση γνώσεων καὶ λεπτολογία. Τὸ διάλεμμα τελείωσε, ὀλοταχῶς ἐπιστροφή πρὸς τὴν πεπατημένη. Ὡστόσο τούτη ἡ ἐπιστροφή ἐπιτελεῖται καὶ μετὰ κάποιο ἐκσυγχρονιστικό πνεῦμα: στίς μέρες μας, ἀναιροῦμε αὐτὰ πού λέγαμε χθὲς μετὰ τὴν ταχύτητα πού ἀποχωρίζομαστε τοὺς ὑπολογιστὲς ξεπερασμένης «γενηιάς»· ὡσάν ἡ διάρκεια τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν ἐρμηνευτικῶν ἰδεῶν νὰ ὑπόκειται στοὺς ἴδιους νόμους μετὰ αὐτοὺς τῆς ἀγορᾶς καὶ τῶν ἀδιάπτωτων ἐφαρμογῶν τῆς νέας τεχνολογίας στὰ καταναλωτικά προϊόντα. Πότε-πότε δυσανασχετῶ, ἀλλὰ ὅλα μοῦ μιλᾶνε καὶ με ἐνθουσιάζουν. Εἶναι, βλέπεις, τὸ ἀντικείμενο πού προέχει.

Δὲν ξέρω πῶς τὸν διάβαζαν, θὰ ἦταν ἴσως καὶ τότε ἐξονυχιστικὰ ἐπιμελεῖς ὅπως καὶ τώρα. Ἴσως πάλι νὰ μὴν εἶδαν ποτέ πῶς τὸ ἰδεολογικό μάγκωμα, αὐτὴ ἡ θεράπεινα δυσκαμψία πού ἐμπεριέχει κάθε ζῆλος νεοφῶτιστου στὸν κυρίαρχο -ισμὸ τῆς ἐποχῆς, μπορεῖ κάποτε νὰ μᾶς ἀφορᾶ προσωπικά. «Ἰδεολογία», ἔλεγε μιά ἀπὸ τίς πιὸ γόνιμες πολιτικά ἀρχαιογνώστριες, «εἶναι κυριολεκτικά ὅ,τι ἡ λέξη ὀρίζει: ἡ λογικὴ μιᾶς ἰδέας». Καὶ ἡ «λογικὴ» –τῆς Ἄρεντ εἶναι κι αὐτὸ– ὅταν ὡς ρεῦμα ἢ ὡς κίνημα ἐφαρμόζεται σὲ ἰδέες, «δὲν μιλᾶ γιὰ τίποτα καὶ δὲν ἀπευθύνεται σὲ κανέναν».

Ὅρισμένοι ἐπίγονοι λοιπὸν, πολλαπλὰ χωροθετικοί, τὸν βρίσκουν ὑπερβολικά στρουκτουραλιστὴ. Ὅχι καὶ τόσο, ἀντισκεφτομαί: τὸ «ὄρος εἰμί τῆς ἀγορᾶς»,¹ πα-

1. Βλέπε τὴν ὠραία συνέντευξη τοῦ Βιντάλ-Νακέ στὴν Ἑλενα Πατρικίου, *Καθημερινή* (24.07.05): «[...] Θυμᾶμαι τὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '50 [...] Τότε κάθησα στὴν πέτρα πού ἔγραφε "ὄρος εἰμί τῆς ἀγορᾶς", σ' αὐτὸ τὸ "ὄριο" πού μόλις εἶχαν φέρει στοῦ φῶς οἱ ἀνασκαφές. Τὴ φωτογραφία τῆς τὴν βάλαμε στοῦ βιβλίου γιὰ τὸν Κλεισθένη πού γράψαμε μετὰ τὸν Πιέρ Λεδέκ, γιατί ἡ ἰδέα ὅτι ὁ χῶρος πρέπει νὰ ὀργανωθεῖ γιὰ νὰ μετα-

ρόλο πού τό άποποιήθηκε έν ζωή, σίγουρα θά τό δε-
χόταν ως επίγραμμα στόν τάφο του ή ως μνημόσυνο
στίγμα.

Ό λόγος αυτή τή φορά στό σεμινάριο ήταν γιά τά
όρια και τά σύνορα τών αρχαίων πόλεων, γιά τά κέ-
ντρα, τίς περιφέρειες και τίς έσχατιές γιά τήν εύφυή
προβολή, πού είχε κάνει ό Βιντάλ στό νοερό χώρο τής
πόλης, εκείνων τών γνωστών αντίθετικών ζευγών του
δομομοϋ: άγριο-πολιτισμένο, άνοικειο-οίκειο, μαϋρο-
άσπρο, ώμό-ψημένο, γυναίκα-άνδρας, δούλος-ελεύθερος,
φιλος-όπλίτης κ.λπ. Ήταν επίσης και γιά τό άνάμεσό-
τους, γιά τά μεθόρια περάσματα, συχνά τής παρένδυ-
σης, γιά τίς περιφνημες διαβατικές τελετές τής έφη-
θείας. Τό υπό κρίση και βελτίωση έργο, έφαλτήριο γιά
νέους όρίζοντες, ήταν ό *Μαϋρος Κυνηγός*.

Ό μαϋρος κυνηγός. Τήν τελευταία φορά πού ειδω-
θήκαμε, λίγο μετά από τό μακελειό στό σχολείο του
Μπεσλάν, μέ τό «χαίρετε», μου έδειξε ένα μικρό πί-
νακα.

- Τί βλέπεις; μέ ρωτάει.

Ή ζωγραφιά, στύλ ναΐφ, ήταν σκοτεινούτοικη. Σού-
ρουπο, σέ κατηφορικό, καταπράσινο λιβάδι, και ψηλά
στόν όρίζοντα, πάνω σέ λόφο, ένας άνεμόμυλος τύπου
Όλλανδίας. Χθαμαλά, κάπως σέ πρώτο πλάνο, μιά σι-
λουέτα μέ γκριζογάλανη αρχαιοπρεπή φουσιτίσα. Άν
θυμάμαι καλά, κρατούσε στά χέρια τής ένα τόξο.

- Ή Άρτεμης, ψιθυρίζω διαστακτικά.

- Mais encore? μέ ξαναρωτάει και συμπληρώνει σχε-
δόν μέ καμάρι, χωρίς νά περιμένει άλλη απάντηση:
Είμαι ό μαϋρος κυνηγός!

Του τόν έφτιαξε κάποιος νεαρός από τήν Όσετία!

Δέν ζήτησα βέβαια περαιτέρω διευκρινίσεις, εάν ό
καλλιτέχνης ήταν από τή Βόρεια ή από τή Νότια
Όσετία, διότι τό πρώτο πού σκέφτηκα μέσα μου,
άνταγωνιστικά και μέ μεγάλη δόση ματαιοδοξίας, ήταν
πώς γιά τόν μύθο τόν δικό μου μου έχουν ζωγραφίσει
από καιρό πολύ ωραιότερες εικόνες.

Τό θέμα λοιπόν, ως προς τήν αντίληψη του χώρου,
δέν είναι τόσο απλό όσο νομίζαμε. Βγάζουμε κι άνοι-
γουμε τούς χάρτες. Ό πραγματισμός πού διέπει τούτη
τήν κίνηση, ανακλαστικά σχεδόν, άνακαλεί στή μνήμη
μου τίς άλλεπάλληλες προσπάθειες χαρτογράφησης του
όμηρικού έπους. Τούς πήρε πάνω από μισό αιώνα στους
αρχαιοδίφες γιά νά πάψουν νά άναζητούν και νά το-
ποθετούν επί χάρτου τούς σταθμούς τής περιπλάνησης
του Όδυσσέα.

Και βέβαια τά πράγματα δέν είναι τόσο απλά. Οι
διαδρομές του Βιντάλ δέν ήταν πολύπλοκες σάν του
Στάλκερ. Κανείς δέν θά μπορούσε νά ισχυριστεί ποτέ
ότι τόν είδε νά δένει άσπρη κορδέλα στό βαρίδι του,
παξιμάδι βίδας, νά τό πετάει στήν τύχη μακριά, στά
ψηλά άγρια χόρτα, και νά τό ακολουθεί σάν οδηγό μέ-
σα στή νεκρή ζώνη. Και όμως... άνάμεσα στους έπιφα-
νείς άγγλοσάξονες πανεπιστημακούς, υπήρξε κάποιος
πού γιά τόν *Κλεισθένη τόν Αθηναίο* και τήν ίδρυση
τής άθηναϊκής δημοκρατίας είχε πει: «Όλα αυτά είναι

γνωστά. Ό κ. Βιντάλ-Νακέ μās κάνει περιπάτους. Δέν
μās μαθαίνει τίποτα γιά τόν Κλεισθένη»?

Σούρουπο πάλι, κι έτυχε νά διασχίζω μόνη μου μιά
«νεκρή ζώνη». Έκοβε τήν πόλη στά δύο. Έρημιά και
έγκατάλειψη, αλλά τίποτα τό άντικειμενικά επικίνδυ-
νο. Τό έπίφοβο είναι ότι κάποια στιγμή κατά τή διάρ-
κεια τής διαδρομής μέ άκουσα νά λέω: Μή φοβάσαι,
δέν είναι προς θάνατο. Θά έννοούσα, υποθέτω, ότι
από τήν άλλη μεριά θά ξανασυναντήσω ανθρώπους.

Στό πείσμα τών καιρών και τής άρσης τών εύρω-
παϊκών συνόρων, μέχρι τό τέλος έξακολουθούσε κι έλε-
γε: Ποτέ τό πέρασμα συνόρων, όποιωνδήποτε συνό-
ρων, δέν μου ήταν άδιάφορο. Άκατανόητη στίς μέρες
μας ψυχική φόρτιση, όπου γιατροί, δικηγόροι, φαρμα-
κοποιοί, κτηνίατροι, πρροσβέστες -άκόμη και τά άψυ-
χα όπως οι τηλεοράσεις- δηλώνουν «χωρίς σύνορα»
και σπεύδουν -έτσι βγάζουν τό ψωμί τους- υπερκινη-
τικοί, συμπονετικοί κι ελεύθεροι νά συνδράμουν τήν
πάσχουσα και έγκλειστη άνθρωπότητα.

Όμως ή δική του γραμμή τών συνόρων είχε και κά-
τι από κουτσό, αίσθημα μειξασφαλές, χαριεν και βολ-
ταιρικό: μέ τό ένα πόδι αποδώ και μέ τό άλλο απο-
κει. Όπως ό Βολταίρος, όταν κατέφυγε στό Fernay,
στήν έλβετική πλευρά τών συνόρων μέ τή Γαλλία, ή ό-
πως ό Όρέστης στους «τέρμονας» τής γής του Άρ-
γους, γιά νά προετοιμάσει τήν έπιστροφή και τή μη-
τροκτονία. Στό γαλλικό κουτσό, μόνο σέ ένα κουτάκι,
αυτό πού τό όνομάζουν «ούρανό» και τό σχεδιάζουν
έπάνω, μακριά, έχουν δικαίωμα τά παιδιά νά πατούν
και μέ τά δύο πόδια. Ήταν βαθύτατα κίουδαιο-εθني-
κός», όπως θά έλεγε ό Έντγκαρ Μορέν. «Εθνικός»,
όχι μόνον ως παράγωγο του «έθνους», αλλά και μέ
τήν έννοια πού οι μονοθεϊστές, έβραιοι και χριστιανοί,
έδωσαν στή λέξη. Θυμάμαι, στή δεκαετία του '80, όταν
δέν κουνιόταν φύλλο γιά τήν άπανταχόθεν προσφυγιά,
τίς προκηρύξεις ενός γκρουπούσκουλου πού έφερε, σάν
πυροτέχνημα λαμπρό, τό όνομα «Δικαίωμα στή φυγή».

Γιά τούς παραβατικούς, ακηδεμόνευτους άνηλικούς,
δράστες κακών ή έγκληματικών πράξεων, υπάρχει στά
γαλλικά μιά έκφραση πού κατά κάποιον τρόπο αίτιο-
λογεί τήν άπειλητική γιά τό κοινωνικό σύνολο μονα-
ξιά τους: είναι παιδιά «άφημένα ή παραδομένα στόν
έαυτό τους», livrés à soi-même. Θά πρέπει νά είναι
πολύ επικίνδυνος αυτός ό άγουρος έαυτός, εάν πρέπει

τραπεί σέ πολιτικό χώρο είναι χαρακτηριστική τής επανά-
στασης του Κλεισθένη...». Και λίγο παρακάτω: «Ε.Π.: Πα-
ρακολουθώντας τή δημόσια στάση σας έχει κανείς τήν
έντύπωση πώς ή πραγματική φιλοδοξία σας ήταν νά γίνε-
τε ένα «όριο τής Άγοράς»... Β-Ν: «Όριο» είναι ίσως πο-
λύ, αλλά άνήρ τής Άγοράς, σίγουρα».

2. Μεταφέρω από μνήμης αυτή τήν πληροφορία, πού
τήν άνέφερε ό Oswyn Muiray στήν ήμερίδα πού οργανώ-
θηκε στό Παρίσι, στήν Έθνική Βιβλιοθήκη (10.11.06), προς
τιμή του Βιντάλ-Νακέ.

νά τόν αντιμετώπισεις μοναχός, δίχως τόν κηδεμόνα σου! Έκτος από τήν εγκατάλειψη, πού υποθέτω ότι μάς εξαγριώνει σέ όλες τίς ηλικίες, ή έκφραση έμπεριέχει απόηχους βίας ιταλικού νεορεαλισμού και ψήγματα τής ιδέας πού έκανε κάποιους ενήλικες, έξ αρχαιότατων χρόνων μέχρι σήμερα, νά νοούν τή γονική συντροφία ως άγωγή πρós εξημέρωση τής άγριας φύσης πού σέ κάθε παιδί ή έφηβο έλλοχεύει.

Τώρα πού μπήκε ό χειμώνας, άκούω στό ραδιόφωνο νά χρησιμοποιούν τήν ίδια έκφραση και γιά τούς άστεγους ενήλικους. Τούς ονομάζουν «οί χωρίς καταφύγιο», les sans abri, όταν δέν χρησιμοποιούν άλλους, διοικητικούς ευφημισμούς. Είναι κι αυτοί «παραδομένοι στόν έαυτό τους». Φαίνεται ότι οι μεγαλουπόλεις τής Δύσης βομβαρδίζονται συνεχώς ή παγώνουν σαν τά ψηλά βουνά, αφού δέν χρειάζονται «σπίτια» αλλά «καταφύγια» γιά όσους δέν κατάφεραν μεγαλώνοντας νά δραπετεύσουν από τόν έαυτό τους.

Όταν λοιπόν ήμουν παιδί, καταμεσίς τών πόλεων υπήρχαν κάτι «εσχατιές» όπου παίζαμε άκηδεμόνευτα, «παραδομένα στόν έαυτό μας». Χώρες του άχωρήτου, άνοικονόμητες κι άνοικοδόμητες άνοιχτωσιές, γεμάτες άγριόχορτα, σκουπίδια και μπάζα, οι κοινώς λεγόμενες άλάνες. Αίαν στά τούρκικα σημαίνει «πέρασμα μέσα από δάσος». Δέν πρέπει νά νομίζει κανείς ότι ή παρόρμηση πρós άμαρτίαν προκαλείται μόνον από εγκόσμια έρεθίσματα. Και γιά τούς άναχωρητές, οι έρημιές, ή έρημος ή τό δάσος, ήταν οι κατ' έξοχήν τόποι τών πειρασμών. Μέ τό νου τους μπαϊράμι έκαναν κι αυτοί. Ίδού ό μεγαλύτερος πειρασμός.

Όταν λοιπόν βαριόμουν νά παριστάνω στό διαμέρισμα «τά άδελφάκια πού χάθηκαν στό δάσος», κατέβαινα κι έπαιζα στήν άλانا. Γιά τούς μικρούς παγαπιστές τής σημερινον δέν υπάρχει διαβατικό τελετουργικό, πλίν όμως τά κατορθώματα στίς άλάνες μέ τή βία κι έμφυλη τόλμη τους όμοιάζουν πολύ μέ τελετές «τής πρώτης φοράς». Από τότε, θαρρώ, άρχισα νά θυμάμαι καθαρά τίς συνθήκες μέσα στίς όποιες μου συνέβηκε ή μάλλον πρόσεξα κάτι γιά πρώτη φορά.

Τό ρήμα «λανθάνω» στήν αρχαία ελληνική παρουσιάζει ένδιαφέρον: από εκεί προέρχονται τό «λάθος» και ή «αλήθεια». Στόν Όμηρο συχνά χρησιμοποιείται γιά καταστάσεις ή γιά ανθρώπους πού είναι εκεί, παρόντες, αλλά πού κανείς δέν προσέχει. Παράδειγμα, ό Όδυσσεύς: ένθ' άλλους μέν πάντας έλάνθανε δάκρυα λείθων, «οί άλλοι καν δέν πρόσεξαν πού μούσκευε στό δάκρυ», ό ξένος.³

Οί εργάτες από τίς διπλανές οικοδομές είχαν στήσει, στά όρια τής άλάνας, τεράστιους μακρόστενους πάγκους. Εκεί λύγιζαν τίς σιδερόβεργες πού όπλίζουν τίς τοιμεντοκολώνες και τίς πλάκες. Εκεί επάνω έγεια, σά σιδεριά κι έγώ τσατισμένη, ποιός ξέρει από ποιά άκαμπτη όργή, μέ σφιχτόκλειστα τά μάτια. Κάποια στιγμή ξεχάστηκα και μου λύθηκαν τά μέλη. Γυρνώντας ανάσκελα, άφέθηκα κοιτάζοντας τό τίποτα, κατά πάνω. Ήταν ή πρώτη φορά πού είδα ή πού αντίκρισα

τόν ουρανό. Τόν πρόσεξα και κατάλαβα γιατί και πώς, εκεί στό γαλανό, άνοιγονται τά «ουράνια».

Στό σεμινάριο λοιπόν, πέρα από τίς στρουκτουραλοθρεμμένες έμμονές σέ περιθώρια και περιθωριακούς, σέ ένσωματώσεις και σέ άποκλεισμούς, τό ύπόροητο ζητούμενο ήταν ή κατασκευή παραδείγματος ίκανού νά αναδείξει τήν ύπαρξη ενός συναινετικού και ειρηνευμένου χώρου κυκλοφορίας σέ όλα τά επίπεδα, μέ πολλαπλά, άπρόσκοπτα περάσματα και διαδρομές, χωρίς τά προαναφερθέντα ψυχοδράματα και τίς στατικές αντίθεσεις πού κατάτρυχαν τήν άνθρωπολογία τών έτών '60 και '70. Ίδεατά, κάτι σαν προανάκρουσμα του ΠΟΕ⁴ στήν αρχαιότητα μου άκούγεται. Εάν ληφθεί ύπόψη ό Ντελέξ και οι νομάδες του, πίο πρόσφατα ό Νέγκρι και ή Αυτοκρατορία του, διαπιστώνει κανείς ότι τό impromptu τών ιδεών ανάμεσα στους διαφόρους τομείς του έπιστητού συντελείται πάντα μέ κάποια καθυστέρηση. Νά δούμε μέχρι πότε θα μάς παίρνει νά μειδιούμε μέ όλα αυτά, μέχρι πότε θα επιμένουμε νά ανακαλούμε τόπους, αντί νά όραματιζόμαστε δίκτυα. Όμως τίς άλάνες δέν τίς σκέφτηκα μόνον γιά νά ξεφύγω —μέ άνάταση— από τά θεωρητικά προτάγματα τής στιγμής, αλλά και γιά νά αποδώσω φόρο τιμής στήν άγέραστη «αγορίλα» του. Μέ χαρά τίς προάλλες άκουσα τόν Λισσαράγκ νά λέει: ό Βερνάν ήταν τής συλλογικότητας, ένω ό Βιντάλ επενέβαινε ως έλεύθερος σκοπευτής.

«Όλα τελειώνουν μέ μιá διατριβή», άρχισε ένα σχετικά πρόσφατο άρθρο του στή *Monde*, όπου παρουσίαζε τή δημοσίευση ενός διδακτορικού γιά τόν πόλεμο τής Άλγερίας. Παράφραζε τό γνωστό ρεφρέν του Charles Trenet «όλα τελειώνουν μ' ένα τραγούδι». «Trainé», άλάνης κι αυτός κατ' όμωνυμία. Τό σπάσιμο τής σιωπής γιά τά βασανιστήρια στόν πόλεμο τής Άλγερίας, πού τότε δέν ονομαζόταν πόλεμος διότι δέν άναγνωριζόταν ως τέτοιος, και ή ύποστήριξη του Έθνικου Άπελευθερωτικού Μετώπου ήταν ή πρώτη επισφαλής και βροντώδης συμμετοχή του Βιντάλ-Νακέ στά κοινά. Πράγματι, σέ τρία χρόνια, σέ τρεις δεκαετίες ή σέ τρία τέρμινά —έξαρτάται άπο τήν ένταση του διακυβεύματος και τής συνακόλουθης λογοκρισίας— πάντα έρχεται ή στιγμή όπου, νηφάλια ή έπιστήμη, δέν μπορεί, θα ένδιαφερθεί γιά νά πει τά πράγματα μέ τό όνομά τους. Όλα λοιπόν τελειώνουνε μ' ένα τραγούδι ή επί τό ελληνικότερο «μ' ένα διατριβούδι».

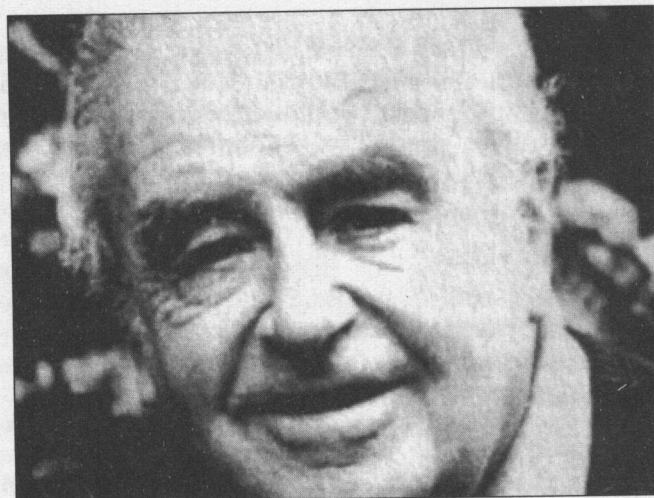
Τό ξέρω, τό μάθαμε από τόν Πίνδαρο: είναι δύσκολο και άχαρο νά πλέκει κανείς εγκώμιο μέ τό σκοτεινό ύφάδι του ψόγου.

3. Μτφρ. Δ. Ν. Μαρωνίτης.

4. Παγκόσμιος Όργανισμός Έμπορίου.

ΖΑΝ-ΠΙΕΡ ΒΕΡΝΑΝ Ο ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΑΚΟΣ

τῆς Δήμητρας Μήττα

«Έφυγε ο φιλέλλην Ζάν-Πιέρ Βερνάν», «Ζάν-Πιέρ Βερνάν, ο έλληνολάτρης», «Η Ελλάδα αποχαιρετά έναν φίλο. Πέθανε ο έλληνοιστής, ιστορικός και ανθρωπολόγος Ζάν-Πιέρ Βερνάν», «Πέθανε ο ιστορικός Ζάν-Πιέρ Βερνάν. Είχε την Ελλάδα αντίδοτο στον δογματισμό». Αυτοί είναι μερικοί από τους τίτλους άρθρων που γράφτηκαν στον ελληνικό τύπο στις 11 Ιανουαρίου 2007, ενώ η μηνιαία επιθεώρηση *Ο Πολίτης* έτοιμασε αφιέρωμα στο τεύχος 151 (Ιανουάριος 2007) με επιμέλεια τῆς Έλενας Πατρικίου (ειδική επιστήμων, Πανεπιστήμιο Πατρών) –τό αφιέρωμα κλείνει με τὴν ἐργογραφία τοῦ Βερνάν στα ελληνικά.

Ποῖος ὅμως ἦταν ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ ὁποῦ θρήνησαν πολλοί, ἔστω κι ἂν ἡ ἡλικία του ἦταν προχωρημένη καὶ ὁ θάνατός του ἀναμενόμενο γεγονός; Ποιές ἦταν οἱ ἐνασχολήσεις καὶ ἡ ἐιδικότητά του;

Ἀπὸ ὅσους συμμετεῖχαν στὸ ἀφιέρωμα κάποιοι εἶναι διδάσκοντες ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας καὶ μυθολογίας ἢ κλασικῶν σπουδῶν καὶ συγκριτικῆς λογοτεχνίας, ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλολογίας ἢ ἱστορίας ἢ φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης ἢ γλώσσας καὶ λογοτεχνίας, ἢ τῶν θεσμῶν, τῆς θρησκείας καὶ τῆς κοινωνίας τῆς ἀρχαίας Ρώμης, ἄλλοι σὲ τμήματα θρησκευτικῶν ἐπιστημῶν, σὲ σεμινάρια οικονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς νεότερης Ἑλλάδας, στὸ Κέντρο Διεπιστημονικῶν Ἐρευνῶν ἢ στὸ Ἐθνικὸ Κέντρο Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν στή Γαλλία, διευθυντές ἀκαδημαϊκῶν βιβλιοθηκῶν. Τί ἦταν λοιπόν ὁ Βερνάν;

Τὸ ἐρώτημα καθίσταται ἀκόμη πιὸ περίπλοκο ἂν σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι κύριος ἄξονας τῶν μελετῶν του ἦταν ὁ μῦθος. Καὶ ἐδῶ ἐγείρονται νέα ἐρωτήματα. Ἀποτελεῖ ξεχωριστὸ ἐπιστημονικὸ κλάδο ἢ μυθολογία; Ἡ εἶναι ἀρμοδιότητα διαφόρων τομέων τοῦ ἐπιστητοῦ; Γιὰ παράδειγμα, τῆς ἀρχαιολογίας, ἢ μήπως τῆς λογοτεχνίας; Μᾶλλον τῆς φιλοσοφίας, μιά καὶ ἡ φιλοσοφία χρειάζεται τὴ μυθολογία, ὡς ἕτερον, γιὰ νά αὐ-

τοπροσδιοριστεῖ. Μπορεῖ ὅμως καὶ τῆς γλωσσολογίας, σίγουρα βέβαια τῆς θρησκείας, ἀλλὰ καὶ τῆς φιλολογίας. Ὁ κατάλογος δὲν κλείνει ἐδῶ ἀλλὰ νομίζουμε ὅτι ἀρκεῖ, γιὰ νά φανεῖ ἢ δυσκολία προσέγγισης τοῦ μῦθου –καὶ ἡ δυσκολία νά προσάψουμε συγκεκριμένο ἐπιστημονικὸ τίτλο στὸν Βερνάν. Σὲ αὐτὸ ἴσως μᾶς βοηθήσουν τὰ θέματα μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολήθηκε: ὁ μῦθος, ἡ θυσία (πράξη τελετουργικῆ), ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ θρησκεία, ἡ ἐργασία, ὁ πόλεμος, ἡ τραγωδία. Ὅμως τὸ ζήτημα δὲν εἶναι τὸ τί ἀπασχόλησε τὴ σκέψη τοῦ Βερνάν ἀλλὰ τὸ πῶς τὴν ἀπασχόλησε.

Ἡ καινοτομία τοῦ Βερνάν –χάρη καὶ στίς ἰδεολογικὲς του καταβολές– ἐγκτεται στὸ γεγονός ὅτι ἄφησε τὴν κλασικὴ φιλολογία νά ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ πνευματικὲς ἐπαναστάσεις, ὅπως ὁ μαρξισμός, ἡ ψυχανάλυση, ἡ γλωσσολογία. Ὅλα αὐτὰ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνάδειξη τῆς ἱστορίας ὡς κύριας ἀνθρωπιστικῆς ἐπιστήμης –ἡ ἱστορία ὄχι μόνο ὡς σύνολο γεγονότων ἀλλὰ καὶ ὡς ἰδεολογία καὶ νοοτροπία– τὸν ὀδήγησαν στὴν ἱστορικὴ ἀνθρωπολογία καὶ στὴ μελέτη τοῦ μῦθου καὶ τῆς θρησκείας ὄχι πλέον ὡς περιφερειακῶν στοιχείων τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ φαινομένου ἀλλὰ στὸ κέντρο του καὶ ὡς ἱστορικὰ φαινόμενα. Διότι θεώρησε ὅτι ἡ ἱστορία ἐμπεριέχει τὸ φαντασιακό, ὅτι εἶναι τὸ πεδίο ἀνάπτυξης του! (στὴ σκέψη αὐτὴ ὀδηγήθηκε ὁ Βερνάν, ὅταν, συμμετοχὸς στὴν ἀντίσταση κατὰ τῶν Γερμανῶν, εἶχε καταλάβει τὴν περιορισμένη σημασία τῶν ἐπίσημων ἐγγράφων καὶ τῆς ἐπίσημης ἱστορίας).

Ὁ Βερνάν ἀξιοποίησε ὅλη τὴν ἐρμηνευτικὴ παράδοση γιὰ τὸν μῦθο, ἤδη ἀπὸ τὸν Πλάτωνα –ὁ μῦθος ὡς

1. Παλαιότερα εἶχαμε ἐπισημάνει ὅτι, ἀκόμη κι ἂν ἡ μυθολογία εἶναι σύνολο ψευδῶν ἀφηγήσεων, ἀκόμη καὶ σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση ἡ μυθολογία εἶναι φορέας ἀλήθειας, καθὼς ἀποκαλύπτει στοιχεῖα γιὰ τὸν ψευδόμενο. Ὅτι συμβαίνει καὶ μὲ τίς φαντασιώσεις καὶ τὰ ὄνειρά του πού συνιστοῦν ἀναπόσπαστα στοιχεῖα –καὶ ἀποκαλυπτικά– τοῦ συνόλου μιᾶς προσωπικότητας.

ιστορία, ως φυσική ή ήθικη αλληγορία, ως συμβολική παράσταση του κόσμου κτλ., έλαβε όμως σοβαρά υπόψη αυτό που σήμερα, στή μεταβερναική εποχή, θά θεωρούσαμε ως αυτονόητο: τίς συνθήκες διαμόρφωσης και συντήρησης του μυθικού φαινομένου (στήν τέχνη, τή λογοτεχνία, τή φιλοσοφία, τή ρητορική...), καθώς και τίς μεταξύ τους σχέσεις. Αναγνωρίζοντας τόν διαλεκτικό χαρακτήρα του μύθου, ο γάλλος στοχαστής αναγνώρισε και τήν αναγκαιότητα μιάς διεπιστημονικής προσέγγισης –προκειμένου νά κατανοήσει τό έλληνικό φαινόμενο, συνεργάστηκε μέ άστυρολόγους, ινδολόγους, ειδικούς τής Ρώμης, ιστορικούς και φιλόλογους από άλλους χώρους τής αρχαιογνωσίας– και κατέστησε έαυτόν ένα είδος αναγεννησιακού ανθρώπου, σφαιρικό διανοούμενο –έξου και οι «τίτλοι» πού του αποδόθηκαν: φιλόσοφος, ανθρωπολόγος, πολιτικός στοχαστής, κριτικός τής λογοτεχνίας, έλληνιστής. Αυτό σέ καμιά περίπτωση δέν σημαίνει ότι δέν φρόντισε τά μεθοδολογικά του έργα, κάθε άλλο.² Έχοντας επιλέξει νά εντάξει τόν μύθο και νά τόν εξετάσει στίς συνθήκες δημιουργίας και ανάπτυξης του και στό πλαίσιο τής πολλαπλής του αξιοποίησης γιά χάρη αυτών καθαυτό των συνθηκών και του πλαισίου, δηλαδή του πολιτικού συστήματος τής πόλεως και τής δυναμικής πού διαμόρφωνε ένα συγκεκριμένο τύπο ανθρώπου, κατέστησε τήν ιστορική ανθρωπολογία και τήν ιστορική ψυχολογία τά μεθοδολογικά του έργα.

Πρός τί όμως ή μελέτη του αρχαίου κόσμου γιά μιά ακόμη φορά; Προς τί ή αγωνιώδης αναζήτηση μεθοδολογικών κλειδιών γιά τήν προσέγγιση αυτού πού από πολλές απόψεις είναι γνωστό;³ Προς τί ή μελέτη των μυθικών αφηγήσεων, πού πολλές φορές στό παρελθόν κατηγορήθηκαν ως ψευδείς, υπερβολικές, ανήθικες, άλογες, άσαφείς, φορεϊς ίσως άληθειών αλλά μέ σκοτεινό τρόπο; Έξάλλου, ή δυνατότητα παραλλαγής και μεταμόρφωσης ενός μύθου, τόν καθιστά μέσο έπισηφαλές στήν προσέγγιση τής αλήθειας. "Όμως, ποιās αλήθειας; Πού ορίζεται από ποιόν; Μέ ποιā κριτήρια και μέ ποιā/ές σκοπιμότητα/ες; Όστόσο, πίσω από τήν έλευθερία παραλλαγής και μεταμόρφωσης, ο Βερνάν αναγνώρισε τήν έλευθερία του "Έλληνα νά τό κάνει αυτό, όχι όμως χωρίς όρους και αυθαίρετα: οι λογοτεχνικές μετατροπές και αναπλάσεις πού έπιχειρούν οι τραγικοί ποιητές στόν παραδοσιακό μύθο έπικαιροποιώντας τον δέν είναι ασύμβατες μέ τό γενικότερο ιερό και γνωστό στους "Αθηναίους θεατές πλαίσιο.⁴ Αυτή ή έλεύθερη, όχι όμως έλευθεριάζουσα, διακίνηση είναι ακριβώς τό επιθυμητό γιά μιά εϋνομούμενη δημοκρατική κοινωνία. Ο μύθος, λοιπόν, υπήρξε γιά τόν Βερνάν ο φαντασιακός χώρος αναπαράστασης του κόσμου τής ελληνικής πόλεως και τό μέσο γιά νά ανασυστήσει τήν ιστορία τής ελληνικής νοστορίας. Τό ίδιο και τά άλλα έπιμέρους ζητήματα από τόν αρχαίο κόσμο μέ τά όποια καταπιάστηκε.

Γιά παράδειγμα, τό προσωπεΐο, λατρευτικό και έρ-

γαλεΐο θεατρικό, αξιοποιήθηκε ως μέσο μελέτης του φαινομένου των όρίων ανάμεσα στό ταυτόν και τό έτερον, τής συνέχειας και τής ρήξης, τής μεταξύ τους εξάρτησης και αναγνώρισης τής ταυτότητας ενός Είναι μέσα από ένα Έτερον, γενικά των αντίθετων ζευγών μέσα από τά όποια επιτυγχάνεται ή κοινωνικοποίηση, δηλαδή ή κατασκευή του έαυτου. Αντίστοιχα, ο Βερνάν αντιμετώπισε τή θυσία ως φαινόμενο όλικό, μέσα από τό όποιο ο άνθρωπος εκφράζει τίς αντιλήψεις του γιά τό σύμπαν, αποτυπώνει κοινωνικές σχέσεις (πρβλ. τήν τελετουργική πομπή πριν τή θυσία και τή σειρά των πολιτών σέ αυτήν), τίς σκέψεις του γιά τό θεΐο και τίς σχέσεις του μέ αυτό.

Έδώ όμως θά μπορούσε κανείς νά εγείρει μιά ένσταση έγκυρότητας. Μήπως μέ τή μέθοδο του Βερνάν καταργείται τό *Περί μεθόδου* του Ντεκάρτ, πού οδηγούσε σέ βέβαιη και άσφαλή γνώση; Μήπως, δηλαδή, αντιμετωπίζοντας τόν μύθο ως φαινόμενο όλικό, πεδίο διατύπωσης θεωρητικών σκέψεων αλλά και εκδήλωσης τελετουργικών πρακτικών, έπομένως κοινωνικής δράσης, πεδίο συνάντησης τής λογοτεχνίας, τής φιλοσοφίας, τής ιστορίας, πεδίο όπου αποκαλύπτονται οι μεταμορφώσεις τής ανθρώπινης φύσης, μέσο εξερεύνησης των διαδικασιών σκέψης και νοστοριών, πυρήνας στόν όποιο αναγνωρίζονται όλες οι πτυχές τής πραγματικότητας και του πολιτισμού, μήπως ή μέθοδος έρευνας, πού πρότεινε ο Βερνάν, αίρει διαφορές και εξαφανίζει διαφοροποιήσεις; Όστόσο, ή συγχρονία τήν όποια τηρεί πιστά διαφυλάσσουν τίς σαφείς και διακριτές ιδέες του Ντεκάρτ. Διότι τό κάθε ζήτημα εξετάζεται αυστηρότατα μέσα στό πλαίσιο του χώρου και του χρόνου του: στίς όποιες μεταμορφώσεις του μύθου, λ.χ. λαμβάνεται υπόψη τό πού γίνεται ή μεταμόρφωση αυτή, πότε, κάτω από ποιές συνθήκες, ποιā είναι τά παράλληλα φαινόμενα. Τό σύνολο των παραμέτρων

2. Στήν πολυσημία του μύθου έγκειται ή γοητεία του αλλά και ο κίνδυνος εκτροπής σέ αυθαίρετες και προβολικές έρμηνείες, αν κανείς δέν μένει προσηλωμένος αυστηρά σέ μιά μεθοδολογία.

3. Όστόσο, τό ήδη γνώριμο κάποιες φορές δημιουργεί συγχύσεις –θυμόμαστε τόν άφορισμό του Καμύ γιά τήν αλήθεια: ότι είναι τόσο κοντά στό έδαφος πού πāμε και πέφτουμε επάνω της σκοντάφτοντας, καθώς τά πόδια μας μερδεύονται σέ αυτήν.

4. Οι όποιες αντιδράσεις των "Αθηναίων γιά υπερβάσεις από τήν πλευρά των τραγικών ποιητών –πρβλ. τήν έξορία του Έυριπίδη λόγω άθειας και αποκάλυψης ιερών μυστικών– όφείλεται περισσότερο σέ πολιτικά αίτια παρά στό γεγονός ότι προσβλήθηκε τό θρησκευτικό συναίσθημα των "Αθηναίων. Πώς άλλιως μπορούμε νά έρμηνεύσουμε τό γεγονός ότι ο άριστοκρατικών τάσεων "Αριστοφάνης ούδέποτε διάχρησε γιά τίς αποκάλυψεις μυστικών των μυστηρίων, τής Σαμοθράκης και του Διονύσου, ή γιά τόν χλευασμό τους;

αὐτῶν ὀδηγεῖ σέ συμπεράσματα γιά τήν κοινωνία, τή σκέψη καί τή νοοτροπία της, πού προκάλεσε καί ἀποδέχθηκε συγκεκριμένες ἀλλαγές, τίς ἀμφισημίες, τίς τάσεις καί τίς ἐντάσεις της. Στήν οὐσία, στό κέντρο τῆς σκέψης τοῦ Βερνάν βρέθηκε ἡ πόλις καί τό πολίτευμά της, τό ὁποῖο στηρίχτηκε σέ μορφές προφορικῆς ἐπικοινωνίας. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε καί τή θέση τοῦ Πλάτωνα, ἐξαίρετου θεράποντα τοῦ γραπτοῦ λόγου, γιά τήν προτεραιότητα καί τήν ἀλήθεια τοῦ προφορικοῦ λόγου ἔναντι τοῦ γραπτοῦ (Φαῖδρος 275 a-b), κάτι πού καθιστᾷ δυσεξήγητη τήν ἀρνητική του θέση γιά τή μυθολογία, κατ' ἔξοχὴν λόγος ὀμιλιακός.

Οἱ ἀρχές τῆς γαλλικῆς ἀνθρωπολογικῆς σχολῆς ἐβγαλαν τίς κλασικὲς σπουδές ἀπὸ τὸν σχολαστικισμό τους καί ἐπηρεάσαν τή μελέτη τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πολιτισμοῦ, τῆς δημοκρατίας, τῆς θρησκείας, τῆς τραγωδίας, τοῦ πολέμου, τῆς ἐργασίας, μέ ἀπώτερο στόχο τή μελέτη καί τήν ἀναγνώριση τοῦ ἀνθρώπου πού ἀντιστοιχοῦσε στά συγκεκριμένα πολιτιστικά προϊόντα. Γι' αὐτό καί ὅταν ἀναφερόμαστε στὸν Βερνάν φέρνουμε στὸν νοῦ τὸν ὄρο ἀνθρωπολογία τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἀλλὰ καί τή διεπιστημονικότητα, προκειμένου νά μελετηθοῦν οἱ διάφορες ἐκφάνσεις ἐνός ὅλου στή μεταξὺ τους ἀλληλεπίδραση.⁵

Ὡστόσο, ἂν ἡ συγχρονία ὑπῆρξε ἡ μεθοδολογικὴ ἐμμονὴ τοῦ Βερνάν καί τῆς Σχολῆς τοῦ Παρισιοῦ, ταυτόχρονα προσέφεραν καί ἓνα κλειδί διαχρονίας, μιὰ μέθοδο προσέγγισης διαφόρων ζητημάτων, μέ ἀποτέλεσμα ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα νά πάψει νά εἶναι ὑπόδειγμα, ἀξιοποιήσιμο ρητορικά, πολιτικά, ἠθικά, καί νά γίνῃ παράδειγμα.

Ἐνα τελευταῖο σχόλιο γιά τὸν Βερνάν. Στὴ διαμόρφωση τῆς μεθόδου του ἐπηρεάστηκε τόσο ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ του ὑπόβαθρο ὅσο καί ἀπὸ τίς ἰδεολογικὲς του θέσεις καί τήν ἀντιστασιακὴ του δράση. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτή, θά λέγαμε ὅτι ὑπῆρξε ἓνας ἄνθρωπος τῆς θεωρίας καί τῆς πράξης, τό ἰδεῶδες δηλαδή τοῦ πολίτη, ὅπως αὐτὸ διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Περικλή στὸν Ἐπιτάφιο (Θουκυδίδης).

5. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς γαλλικῆς ἀνθρωπολογικῆς σχολῆς, στὸν πλούσιο κατάλογο ὀρισμῶν τοῦ μύθου καί τῆς μυθολογίας μπορούμε νά προσθέσουμε ἓναν ἀκόμη: Μυθολογία εἶναι τόπος μελέτης τῆς κοινωνίας καί τοῦ πολιτισμοῦ, ἀνάδυσης, ἀνάδειξης καί ἀφομοίωσης τῶν ἐντάσεων, μέσο κατανόησης τοῦ πολιτισμοῦ καί τῶν ἀντιφάσεων του.

**ΚΟΥΠΟΝΙ ΕΚΠΤΩΣΗΣ
ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΕΣ
ΤΟΥ «ΠΟΛΙΤΗΣ»
ἔκπτωση 25%**

σέ ἕξι τίτλους τῶν ἐκδόσεων «Βιβλιόραμα»

«Τό βιβλίον εἶναι ὁ καλύτερος φίλος τοῦ ἀνθρώπου», κατὰ τὴ λαϊκὴ ρῆση. Καί δέν δαγκώνει (τουλάχιστον τό καλὸ βιβλίον). Ἐπίσης, δέν γαβγίζουν (οὔτε τὰ βιβλία ἀλλὰ οὔτε οἱ ἀναγνώστες, μετὰ τό πέρασ τῆς ἀναγνώσεως). Τούτων δοθέντων, τό περιοδικὸ «Ὁ Πολίτης» σᾶς καλεῖ νά κάνετε νέους φίλους.

Οἱ ἀναγνώστες τοῦ «Πολίτη» μποροῦν νά προμηθευθοῦν μέ ἔκπτωση 25% (στὶς ἀναγραφόμενες τιμές) τὰ ἀκόλουθα βιβλία τῶν ἐκδόσεων «Βιβλιόραμα» (ὅλα μαζί ἢ τό καθένα χωριστά):

- Ἄγγελος Ἐλεφάντης, *Μᾶς πῆραν τὴν Ἀθήνα. Ξαναδιαβάζοντας ὀρισμένα σημεῖα τῆς Ἱστορίας 1941-1950* (17€)
- Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Ἰδεολογικὲς χρήσεις τοῦ κοραϊσμοῦ στὸν 20ό αἰῶνα* (12€)
- Γιῶργος Σταθάκης, *Τὸ Δόγμα Τρούμαν καί τὸ Σχέδιο Μάρσαλ. Ἡ ἱστορία τῆς ἀμερικανικῆς βοήθειας στὴν Ἑλλάδα* (27€)
- Χαράλαμπος Νοῦτσος, *Ὁ «δρόμος τῆς καμῆλας» καί τὸ σχολεῖο. Ἡ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ στὴν Ἑλλάδα, 1944-1946* (12€)
- Ἀνρί Πιρέν, *Οἱ πόλεις τοῦ Μεσαίωνα*, μετ. Παντελῆς Μούτουλας (15€)
- Κλώντ Μισεά, *Ἡ ἐκπαίδευση τῆς ἀμάθειας*, μετ. Ἄγγελος Ἐλεφάντης (10€)

Τὰ βιβλία διατίθενται, μέ τὴν προσκόμιση τοῦ παραπάνω κουπονιοῦ

- Στό «Βιβλιόραμα», Στουρνάρη 51, 4ος ὄροφος, τηλ. 210-5221112.
- Στά γραφεῖα τοῦ «Πολίτη», Ζωναρᾶ 10, τηλ. 210-6470079

ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΑ ΦΩΤΑ ΤΩΝ «BOLLYWOOD»

της Ίφιγένειας Καλαντζή

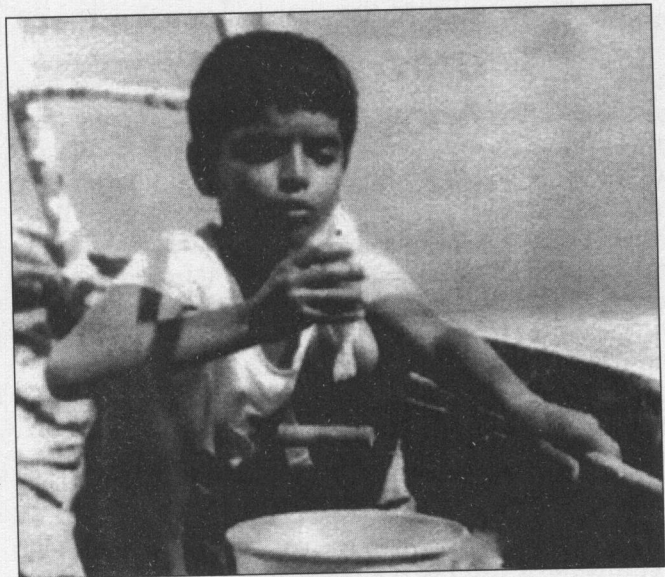
Όταν ταινίες όπως τό «Σιδερένιο Νησί» του Μοχάμεντ Ρασούλοφ (Ιράν 2005) περνούν απαρατήρητες, τότε διαμορφώνεται ένα κινηματογραφικό κοινό, μέ μιά επικίνδυνα όμοιομορφη αισθητική, πολιτιστικά καί ιδεολογικά, πού βασίζεται στην αντιμετώπιση του κινηματογράφου ως βιομηχανικού προϊόντος ψυχαγωγίας καί όχι ως μέσου έκφρασης γιά τή διακίνηση ιδεών.

Μέ άφορμή τήν τελευταία αυτή ιρανική παραγωγή πού βγήκε στίς ελληνικές αίθουσες, θά σχολιάσω κάποια χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ιρανικού κινηματογράφου, προσπαθώντας νά αναδείξω τήν ξεχωριστή κινηματογραφική καί πολιτισμική της αξία.

Οί παρατηρήσεις του Πιέρ Σορλέν (Pierre Sorlin) «τό είδος πληροφορίας πού αναμένεται από τίς ταινίες είναι αυτό πού πρέπει νά καθορίσει τόν τρόπο εξέτασής τους [...] οί εικόνες, πού είναι τό κλειδί μας στον κόσμο, διαμορφώνουν τήν αντίληψη καί τή γνώση μας [...]»,¹ μου δίνουν τήν άφορμή καί γιά μιά κοινωνιολογική προσέγγιση τής ταινίας.

Η ταινία άφορα μιά μικρή κοινότητα ανθρώπων από τό Νότιο Ιράν, πού έχουν εγκατασταθεί σ' ένα παλιό εγκαταλελειμμένο πετρελαιοφόρο, πού βυθίζεται μέ άργους ρυθμούς, καταμεσίς στον Περσικό Κόλπο.

Ο καπετάνιος Νέματ (Αλί Νασίριαν) διοικεί μ' έναν φανερό άυταρχισμό αυτό τό πλήθος τών φτωχών, άμόρφωτων οικογενειών πού ζούν σχεδόν στοιβαγμένοι μέσα στό βυτιοφόρο. Φροντίζει γιά όλα, αλλά μέ τρόπο πού νά δγαίνει πάντα κερδισμένος. Τούς χρεώνει τά πάντα καί έπεμβαίνει στην προσωπική τους ζωή. Τούς αναγκάζει νά δουλεύουν όλη μέρα γιά λογαριασμό του, ακόμα καί στην ίδια τή διάλυση του πλοίου, ώστε νά πουληθεί κομμάτι κομμάτι ως σίδερο καί δέν

διστάζει νά χρησιμοποιήσει ακόμα καί τά παιδιά, αποσπώντας τα από τό μάθημά τους, γιά νά συλλέξουν μέχρι καί τήν τελευταία σταγόνα πετρελαίου πού έχει ξεμείνει στα άμπάρια.

Ενώ ό πλοιοκτήτης καί οί «άρχές» έχουν διατάξει τόν καπετάνιο νά εκκενώσει τό πλοίο, αυτός άρνεϊται, παραπλανώντας τούς ένοίκους του μέ ψεύτικες υποσχέσεις ότι μιά μέρα θά τούς οδηγήσει στή γή τής έπαγγελίας.

Μέσα σ' αυτό τό περιεργο σκηνικό, ό βοηθός του καπετάνιου, ό νεαρός Άχμάντ (Χοσεΐν Φαρζί-Ζάντεχ), έρωτεύεται μιά κοπέλα (Νέντα Πακνταμάν) τήν όποία ό πατέρας της σκοπεύει νά παντρέψει μ' αυτόν πού θά δώσει τή μεγαλύτερη προίκα.

Ο τέταρτος χαρακτήρας τής ταινίας είναι ένας πιτσιρικάς, πού έχει βασική του έγνοια νά έλευθερώσει στην θάλασσα τά μικρά ψάρια πού παγιδεύονται μέσα στό πλοίο.

Η ζωή στό βυτιοφόρο παρουσιάζει μιά έφευρετική αὐτάρκεια, μέ τίς ύποτυπώδεις καλλιέργειες, τίς κατοικούλες, τά γαϊδουράκια, καί τόν απαραίτητο δάσκαλο πού διδάσκει τά παιδιά μέ κιμαλία πού καλουπώνεται σέ άδεια φουσίγγια. Τά πάντα πραγματοποιούνται «έν πλῶ»: γεννήσεις, γάμοι καί κηδείες. Σ' αυτά τά μικρά στιγμιότυπα τής καθημερινότητας συμπυκνώνεται μιά μικρογραφία τής ιρανικής κοινωνίας.

Στήν οὐσία, λοιπόν, πρόκειται γιά μιά άλληγορική ταινία. Η έπιλογή τής άλληγορικής φόρμας άσφαλῶς

1. Pierre Sorlin, *Ευρωπαϊκός κινηματογράφος, ευρωπαϊκές κοινωνίες, 1939-1990*, Νεφέλη, Αθήνα 2004.
2. Στόν Κινηματογράφο Άστρον.

δέν είναι τυχαία, ἂν λάβουμε ὑπόψη τή μαρτυρία ἐνὸς ἄλλου ἱρανοῦ σκηνοθέτη, τοῦ Τζαφάρ Παναχί, ὁ ὁποῖος στό περσινό φεστιβάλ Berlinale στήν Ἀθήνα² κατήγγειλε ὅτι στή χώρα του ὑπάρχει μεγάλη λογοκρισία, μέ συνέπεια νά χρηματοδοτοῦνται μόνο ἐμπορικές παραγωγές. Ἔτσι, ἀπαγορεύτηκε ἡ δημόσια προβολή τῆς ταινίας τοῦ «Offside», γιατί ἔθιγε μέ αἰχμηρό τρόπο τὰ κοινωνικά ζητήματα, καί κυρίως ἔκανε ἔντονη κριτική γιά τή θέση τῆς γυναίκας στήν ἱρανική κοινωνία. Μάλιστα, ἀποκλείστηκε καί ἀπό τό ἐθνικό φεστιβάλ κινηματογράφου, ὅποτε ἀναγκάστηκε νά ὀργανώσει ἰδιωτική προβολή στους διανομείς, γιά τήν προώθηση τῆς ταινίας του.

Συνεπῶς, καταλαβαίνουμε γιατί καί ὁ σκηνοθέτης τοῦ «Σιδερένιου Νηριοῦ» ἐπιλέγει νά δείξει μιά συγκαλυμμένη πραγματικότητα, ὥστε νά μὴν κατηγορηθεῖ ὡς ἐπικριτής τοῦ καθεστώτος.

Ἀνάλογες κινηματογραφικές πρακτικές υιοθέτησαν καί στή χώρα μας κάποιοι σκηνοθέτες (οἱ λεγόμενοι ἀργότερα τοῦ «Νέου Ἑλληνικοῦ Κινηματογράφου») κατὰ τήν περίοδο τῆς ἐπτάχρονης δικτατορίας, δίνοντας ἔμφαση στή σιωπή, τόν ἀργό ρυθμό, τούς ἐλάχιστους διάλογους, τὰ κωδικοποιημένα μηνύματα, καί γενικά σέ ἕνα πολιτικό κινηματογραφικό ὑπονοούμενο, γιά νά παρακάμψουν τούς περιορισμούς στήν ἐλεύθερη ἔκφραση καί στό δικαίωμα στή διαφωνία.

Ὁ Ρασούλοφ μιλά ἀναμφίβολα γιά τή σημερινή κατάσταση τοῦ Ἰράν, χρησιμοποιώντας ἕνα σκηνοθετικό τέχνασμα: τοποθετεῖ τήν ἰδιότυπη κοινωνία του πάνω σ' ἕνα πετρελαιοφόρο, γιατί τό Ἰράν εἶναι σημαντική πετρελαιοπαραγωγός χώρα, οἱ κάτοικοί της ὅμως δέν ἀπολαμβάνουν στό σύνολό τους τὰ ὀφέλη ἀπό τόν ἐθνικό αὐτό πλοῦτο.

Καθόλου τυχαῖο δέν εἶναι καί τό ὅτι τό θυτιοφόρο εἶναι παλιό, σκουριασμένο καί ἐγκαταλελειμμένο, πού βουλιάζει σιγά σιγά, καί ξεπουλιέται κομμάτι κομμάτι ἀπ' τόν ἴδιο του τόν καπετάνιο γιά παλιοσιδέρα, κάτι πού ἀντανάκλα τήν ἀποψη τοῦ σκηνοθέτη γιά τήν τύχη τῆς χώρας του.

Στά ἱρανικά ἔργα ἔχω πάντα τήν αἴσθηση ὅτι ἐνῶ πρόκειται γιά ταινία μυθοπλασίας, ἡ ἀνάγνωσή μου εἶναι πιό κοντά σέ μιά ντοκιμαντερίστικη ἀποκωδικοποίηση. Ὡς «τυχερή» πολίτης τοῦ λεγόμενου δυτικοῦ κόσμου, θρῖσκω μακρινά καί ξένα πρὸς ἐμένα ὅσα διαδραματίζονται ἐκεῖ. Βέβαια, ἐκτός ἀπό τίς πολιτισμικές διαφορές, αὐτός ὁ τρόπος ἀνάγνωσης ὑπαγορεύεται καί ἀπ' τήν πρόθεση τῶν ἱρανῶν σκηνοθετῶν νά ἐπιλέγουν ἕνα εἶδος «σινεμά-βεριτέ» καί κυρίως νά δέχονται τήν ἐπίδραση τοῦ ἰταλικοῦ νεορεαλισμοῦ, πού στίς ἱρανικές ταινίες εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό ἔμφανής.

Νά θυμίσουμε ὅτι ὁ νεορεαλισμός δημιουργήθηκε στόν εὐρωπαϊκό κινηματογράφο σέ συγκεκριμένες ἱστορικοπολιτικές συνθήκες, μετά τό Β' παγκόσμιο πόλεμο, γιά

νά ἀποτυπώσει τή μετάβαση τῶν κατεστραμμένων οικονομικά χωρῶν στήν οικονομική καί βιομηχανική τους ἀνάπτυξη. Αὐτό τό ρεῦμα θεωρεῖται πιά ξεπερασμένο στόν δυτικό κόσμο, ὅμως παραμένει ἐπικαιροστίς συνθήκες πού κυριαρχοῦν σήμερα στό Ἰράν. Στά ἱρανικά ἔργα ἡ στυλιστική τοῦ νεορεαλισμοῦ προσαρμόζεται στή συγκεκριμένη ἠθική καί πολιτική κατάσταση τῶν λαϊκῶν μαζῶν.

Ἐνα βασικό κινηματογραφικό χαρακτηριστικό αὐτῆς τῆς φόρμας εἶναι ἡ ἐπιλογή τῶν γυρισμάτων σέ φυσικό χώρο καί ὄχι σέ στούντιο. Ἐνα ἄλλο εἶναι ἡ χρήση μὴ ἐπαγγελματιῶν ἠθοποιῶν, ὥστε νά παρουσιάζονται πειστικά τὰ πάθη τῶν καθημερινῶν ἀνθρώπων καί νά ἀναδεικνύονται μέ αὐθεντικό τρόπο τὰ κοινωνικά προβλήματα.

Πράγματι, στό συγκεκριμένο ἔργο ὁ Ρασούλοφ χρησιμοποιεῖ στήν πλειονότητά τους μὴ ἐπαγγελματίες ἠθοποιούς ἐκτός ἀπό τόν καπετάνιο, πού εἶναι γνωστός καί σημαντικός ἠθοποιός στό Ἰράν. Καταφέρνει ἔτσι νά ἀποδώσει «ρεαλιστικά» τήν εἰκόνα τῆς πραγματικότητας. Αὐτό τονίζεται ἰδιαίτερα ὅταν ἡ κάμερα ἐστιάζει σέ μιά σειρά ἀπό κοντινά πλάνα στά πρόσωπα, δημιουργώντας ἀληθινά πορτρέτα τοῦ ἱρανικοῦ λαοῦ, ἀποκλειστικά ὅμως ἀντρικά, ἀφοῦ οἱ γυναῖκες ἀποτελοῦν ἀπρόσωπες παρουσίες κρυμμένες πίσω ἀπό μάσκες καί φερετζέδες.

Ἡ ἱστορία τοῦ ἔρωτα, πού μοιραία μένει ἀνεκπλήρωτος, ἀποτελεῖ τό μελόδραμα, μιά σεναριακή δομή πού γίνεται εὐκόλα προσιτή σ' ἕνα πλατύ κοινό, καί παράλληλα προσφέρει στόν σκηνοθέτη τήν εὐκαιρία νά σχολιάσει τή θέση τῆς γυναίκας στήν ἱρανική κοινωνία, πού ἔρχεται σέ σύγκρουση μέ τίς πατριαρχικές δομές καί ἀξίες. Ὅταν ὁ πατέρας τῆς κοπέλας μαθαίνει ὅτι ἡ κόρη του ἐκδηλώνει προτίμηση σέ κάποιον νεαρό πού δέν ἔχει ἐπιλέξει ὁ ἴδιος, τή σέρνει βία μέχρι τό κατάστρωμα ὥστε νά τή διαπομπεύσει μπροστά σέ ὅλους, διότι πρόκειται γιά ζήτημα τιμῆς καί ὅπως λέει «κόρη μου εἶναι, ὅτι θέλω τήν κάνω». Τελικά, κλειδώνουν τήν κοπέλα σ' ἕνα ἀμπάρι γιά τιμωρία.

Τότε, διαδραματίζεται μιά τρυφερή σκηνή ἀνάμεσα στους δύο ἐρωτευμένους, ὅπου ὁ νεαρός Ἀχμάντ συμπαραστέκεται στή φυλακισμένη του ἀγάπη, στέλνοντας της μέ σχοινί ἕνα ραδιοφωνάκι γιά νά τῆς κρατάει συντροφιά. Αὐτή τοῦ δίνει τό βραχιόλι της καί ὅταν αὐτός τῆς στέλνει ψωμί νά φάει, πιτοῦλες τυλιγμένες μέ τήν μπλούζα του, αὐτή τοῦ δίνει τή μάσκα της. Αὐτή ἡ ἀνταλλαγή ἀπλῶν ἀντικειμένων, ἐκτός ἀπ' τή συγκινητική ἀτμόσφαιρα τῆς ἀλληλεγγύης πού δημιουργεῖ, φανερώνει τίς ἀξίες πού δένουν τούς ἀνθρώπους σέ μιά κοινωνία πού δέν ἔχει ἀκόμα διαβρωθεῖ ἀπό τόν καταναλωτισμό, ὁ ὁποῖος καλλιεργεῖ τήν ψευδαἰσθηση μιᾶς εὐμάρειας πού βασίζεται, στήν κυριολεξία, στήν ἀνέχεια τοῦ Τρίτου Κόσμου.

Η πιό σκληρή σκηνή είναι εκείνη όπου ο καπετάνιος τιμωρεί τόν Άχμάντ πού άπελπισμένος του έκλεψε τή βάρκα για νά τό σκάσει, όταν παντρεύουν μέ άλλον τήν κοπέλα πού λαχταρά.

Η ποιή πρέπει νά είναι παραδειγματική και καταλήγει σέ αληθινό βασανιστήριο. Ο Άχμάντ, δεμένος χειροπόδαρα, βυθίζεται ξανά και ξανά στή θάλασσα, οδηγούμενος σταδιακά σέ πνιγμό. Αυτό επιχειρείται κάμποσες φορές, ενώ τό πλήθος παρακολουθεί βουβό, άνήμπορο νά παρέμβει. Ο μόνος πού βρίσκει τό κουράγιο νά διαμαρτυρηθεί γι' αυτή τήν κατάχρηση βίας, είναι ο δάσκαλος. Ο καπετάνιος όμως συνεχίζει, γιατί, αν σταματήσει, θά επικρατήσει, όπως λέει, τό χάος. Παρόλο πού τό άγόρι τελικά ούρλιάζει και ικετεύει για συγγνώμη, ο καπετάνιος ανελέητος θά τόν βυθίσει για μία ακόμα φορά, επιδεικνύοντας τή σκληρότητα και τήν άναλγησία της εξουσίας του.

Η επανάληψη αυτού του βασανιστηρίου χρησιμοποιείται για νά ενισχύσει μέ έντονα μελοδραματικό τρόπο τή στιγμή κορύφωσης της άγωνίας και έντάσσεται σέ μία γενικότερη έμμονή του ιρανικού κινηματογράφου στην επανάληψη. Διάλογοι ή και ολόκληρες καταστάσεις συχνά επαναλαμβάνονται αυτούσιες μέσα σέ ένα κλίμα άπελπισίας. Έτσι, ο θεατής —και δέν έννοούμε μόνο τόν άπλό ιρανό πολίτη— υποβάλλεται σέ μία ταύτιση μέ τή αληθινή σύγχρονα προβλήματα πού ή ταινία θέλει νά άναδείξει.

Τό στοιχείο της επανάληψης ανάγεται, λοιπόν, σέ κινηματογραφική γλώσσα, άφου συντελεί στην άμεση επικοινωνία σκηνοθέτη-θεατή.

Στό έργο αυτό, ή μουσική δέν συνοδεύει τήν εικόνα, όπως συνηθίζεται στα δυτικά πρότυπα. Οι διάλογοι είναι μικρής διάρκειας, και άκούμε τους ανθρώπους πού δουλεύουν νά σιγοτραγουδάνε ή τό ραδιόφωνο νά παίξει ανατολίτικους ρυθμούς. Η πιό σκληρή στιγμή του βασανιστηρίου υπογραμμίζεται μέ φυσικό ήχο, χωρίς νά επιδιώκεται ή μουσική συγκάλυψη. Παρομοίως άντιμετωπίζεται και ή νυχτερινή άνταλλαγή άντικειμένων ανάμεσα στους δύο έρωτευμένους, χωρίς δηλαδή μουσική υπόκρουση, και δέν παύει νά παραμένει άπ' τίς πιό τρυφερές στιγμές της ταινίας. Μόνο σέ δύο πολύ συγκεκριμένες περιπτώσεις υπάρχει μουσική, σέ σύνθεση του Μοχάμεντ-Ρέζα Αιγκόλι.

Η πρώτη είναι στην εξαιρετικής εικαστικής αξίας σεκάνς, όπου τά παιδιά παρατάσσουν τά μισογεμισμένα μέ τό πολύτιμο πετρέλαιο βαρέλια, πάνω στό κατάστρωμα, κατά μήκος της κουπαστής. Κάθε παιδί στέκεται πίσω από τό δικό του βαρέλι, τό σπρώχνει και τό ρίχνει μέσα στή θάλασσα και στή συνέχεια πηδάει και τό ίδιο, για νά τό οδηγήσει κολυμπώντας ως τήν άκτή, όπου περιμένουν φορτηγά για τό εμπόρευμα. Η διαδικασία ολοκληρώνεται σταδιακά. Αυτή ή σκηνή μεταμορφώνεται σέ μία αληθινή μυστηριακή τε-

λετουργία, μέ τήν προβολή της σέ άργή κίνηση, αλλά και κάτω άπ' τούς ήχους της επιβλητικής μουσικής σύνθεσης, μέ μία ρωμαλέα φωνή, τραγουδιαμένη σέ άμανέ, και έντονη συνοδεία παραδοσιακών κρουστών.

Τή δεύτερη φορά πού άκούγεται παρόμοια μουσική είναι στό τέλος, όπου τό πιτσιρίκι τρέχει προς τή θάλασσα. Στή σκηνή αυτή ένσαρκώνεται ή πιό ποιητική στιγμή αυτής της κινηματογραφημένης άλληγορίας, όπου τό ίδιο τό μικρό παιδί, πού νοιαζόταν νά έλευθερώσει τά παγιδευμένα ψαράκια μέσα άπό τά άμπάρια του πλοίου, είναι και ο μοναδικός άπ' τούς πρωταγωνιστές, πού θά αποδράσει άπ' αυτό τό παράλογο σκηνικό.

Η άπελευθέρωση σηματοδοτείται μέ τό τρέξιμο του παιδιού προς τή θάλασσα. Αντίστοιχη εικόνα υπάρχει σέ πολλές ταινίες του δυτικού κινηματογράφου, μέ χαρακτηριστικό παράδειγμα τό τέλος της ταινίας του Φρανσουά Τρυφώ «Τά 400 χτυπήματα». Τό ύγρό στοιχείο είναι συχνά φορτισμένο νά άπεικονίζει μία έξαγνιστική έννοια και λειτουργεί σάν μεταφορική κάθαρση.

Ο σκηνοθέτης επικαλείται αυτήν τή μνήμη από κινηματογραφημένες εικόνες, καθώς και αυτή τήν έννοιολογική σύμβαση για νά μάς υποδείξει τήν έλευθερία μέσα άπ' τόν άνοιχτό ορίζοντα της θάλασσας, δηλαδή προς μία έλπίδα για ένα καλύτερο μέλλον για τή χώρα του.

Η σκηνοθετική διεύθυνση του Ρασούλοφ υπογραμμίζει αυτό τόν συμβολισμό, προβάλλοντας τήν τελευταία σκηνή σέ άργή κίνηση. Η εικαστική ποιότητα, σέ συνδυασμό μέ τήν έντονη ρυθμική υπόκρουση από παραδοσιακά ιρανικά κρουστά, δημιουργεί μία φορτισμένη συναισθηματικά κατάσταση πού συνεπαίρνει τό θεατή.

Σ' αυτό τό έργο άναγνωρίζουμε για μία ακόμα φορά τήν προσπάθεια του ιρανικού κινηματογράφου νά άναδείξει ή νά καταγγείλει μέ τόν δικό του τρόπο καταστάσεις μέσα άπ' τή δημιουργία μιας κινηματογραφικής γλώσσας. "Όπως έχει πει ο Σορλέν «όταν βλέπουμε εικόνες άπ' τήν καθημερινή μας ζωή, τήν κατανοούμε και τήν εκτιμούμε διαφορετικά. Μέ τό νά τοποθετήσεις σ' ένα κάδρο κάποια πράγματα, τά καθιστάς όρατά».³

Μέσα από αυτό τό πρίσμα «ζυμώνεται» ή συλλογική άναζήτηση μιας έτερόπλευρης διάστασης κοινωνικών μετασχηματισμών. Ο ιρανικός κινηματογράφος μπορεί νά λειτουργήσει άφυπνιστικά και στον δικό μας κόσμο.

3. Pierre Sorlin, ό.π.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ

Μέ τούς πολίτες κατά τοῦ λαοῦ.

Τό ΠΑΣΟΚ τῆς νέας ἐποχῆς

Ἔκδ. Ἐστία, Ἀθήνα 2006

Ἡ κεντροαριστερή μεταπολιτική

Τό «δημοκρατικό παράδοξο» τῆς ἐποχῆς μας ἀποτελεῖ πλέον ἓνα κοινότοπο σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς πολιτικῆς σκέψης. Τὴν ἴδια ὥρα πού ἡ δημοκρατική ἀξία καί πολιτεία καθολικεύεται καί ἐδραιώνεται σέ πρωτοφανή, κοσμοϊστορική κλίμακα, ἡ δημοκρατική πολιτική δοκιμάζεται ἀπό μιά βαθιά ἀπονομιμοποίηση, ἀποξένωση καί ἐξασθένηση στίς παραδοσιακές τῆς ἐστίες. Δυσπιστία πρὸς τοὺς πολιτικούς, ἀδιαφορία γιὰ τὰ κοινά, ἀποχή ἀπὸ τὴ συλλογική πολιτική δραστηριότητα, κάμψη τῶν πολιτικῶν συγκρούσεων καί διακυβευμάτων, ἀπαξίωση τῆς δημοκρατικῆς ἐξουσίας ὡς διαπλεκόμενης καί ἀναποτελεσματικῆς, ἀκροδεξιές λαϊκιστικῆς ἐκτροπές. Αὐτές εἶναι μερικῆς ἀπὸ τίς κύριες συντεταγμένες τοῦ τοπίου ὅπου καλεῖται σήμερα νά δράσει, νά προτείνει λύσεις καί νά κερδίσει τὴν ἡγεμονία ὄλο τό φάσμα τῶν ἀριστερῶν καί προοδευτικῶν δυνάμεων.

Τό βιβλίο τοῦ Ἀνδρέα Πανταζόπουλου, *Μέ τούς πολίτες κατά τοῦ λαοῦ*, ἀνατέμνει τό ἡγεμονικό ἐγχείρημα τοῦ Γιώργου Παπανδρέου ὡς ἀρχηγοῦ τοῦ νεοσοσιαλδημοκρατικοῦ πόλου στήν ἡμεδαπή. Σκιαγραφεῖ τὴν ἐξέλιξη τοῦ λόγου του ἤδη ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '80 ἀλλά καί, μετέπειτα, ἀπὸ τὴν ἀνοδὸ του στήν ἡγεσία τοῦ ΠΑΣΟΚ ὡς τὸν Ἰούλιο τοῦ 2005. Τό εἰδικό βάρος αὐτοῦ τοῦ ἐρευνητικοῦ σχεδίου ἐντοπίζεται στήν προσπάθειά του νά ἀναγνώσει κριτικά τὴν ἀπάντηση τῆς κυβερνητικῆς κεντροαριστερᾶς στὴ μεταπολιτική πρόκληση τῶν ἡμερῶν μας, προσεγγίζοντάς την, μάλιστα, ὡς ἔκφραση μιᾶς εὐρύτηρης, κυρίαρχης πρότασης «προοδευτικῆς διακυβέρνησης» στήν Εὐρώπη καί τίς ΗΠΑ. Γιατί ἡ ἰδεολογική ἐγκληση τοῦ Γιώργου Παπανδρέου, μέ τὴ χαρακτηριστικὴ τῆς ἔμφαση στὴ συμμετοχική δημοκρατία, τό ἀνοιγμα τοῦ κράτους καί τοῦ κόμματος στόν πολίτη, τὴν ἀποκέντρωση, τὴ διαβούλευση, τὴ συνευθύ-

νη, τὴ δίκαιη κοινωνία πού ἐδράζεται σέ ἀξίες, τὴν νέα ἐποχή, ὀργανώνεται ρητὰ ὡς ἐπικαιροποιημένη ὁδὸς διαφυγῆς τόσο ἀπὸ τίς γενικότερες δημοκρατικῆς παθολογίες τῆς μεταπολίτευσης ὅσο καί ἀπὸ τὴ ἐνδημική κρίση ἐμπιστοσύνης πρὸς τὴ δημοκρατικὴ ἐξουσία καί τὴ δημοκρατικὴ παράταξη.

Τό κριτικό στίγμα τῆς ἀνάλυσης τοῦ Πανταζόπουλου ἀνιχνεύεται στὴ συμπλωματικὴ ἀνάγνωση τοῦ παπανδρεϊκοῦ λόγου πού ξεδιπλώνει ἐν ἐκτάσει. Χωρὶς νά ἐπιβάλλει φορτικά καί μονοσήμαντα αὐτό τό συμπέρασμα, ἐξηγεῖ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ νεοπροοδευτικὴ ἐπαγγελία δέν εἶναι χρυσός ὅσο κι ἂν (θέλει νά) λάμπει. Ἀποκαλύπτεται ἔτσι ὡς ψευδὴς λύση: μιά πρόταση πού διολισθαίνει στό ἀντίθετο ἀπὸ τίς δεδηλωμένες προθέσεις τῆς καί πού ἀποδυναμώνει τὴν πολιτικὴ καί τὴ δημοκρατικὴ κινητοποίηση ἀντὶ νά τίς ἀναβαθμίζει, λειτουργώντας ὡς ἀναπόσπαστο συστατικό τοῦ μεταπολιτικοῦ συνασπισμοῦ καί ὄχι ὡς μοχλὸς γιὰ τὴν ὑπέρβασή του.

Γιὰ ποιά πολιτικὴ ὅμως πρόκειται ἐδῶ πού «μεταποιεῖται» ἀπὸ τὴν εἰσαγόμενη θεματικὴ τῆς κεντροαριστερᾶς; Γιὰ τό στοιχεῖο τοῦ πολιτικοῦ μέ τὴν ἰδιαίτερη καταστατικὴ ἔννοια πού προσέλαβε στὴ νεωτερικὴ δημοκρατία: γιὰ τό πολιτικό ὡς αὐτόνομη, κεντρικὴ στιγμή τῆς κοινωνικῆς διάρθρωσης, πού συγκροτεῖ τίς κοινωνικῆς σχέσεις καθορίζοντας τίς ἐξουσιαστικῆς δομές καί συνθέτοντας συλλογικῆς ταυτότητες καί μορφές δράσης: γιὰ τό πολιτικό πού περικλείει ἐγγενῶς τὴ δυναμικὴ τῆς ριζικῆς ἀντιπαράθεσης καί τῆς ἀμφισβήτησης ἀκριβῶς γιατί ἐνεργεῖ ὡς διαμορφωτικὸς παράγοντας τοῦ κοινωνικοῦ μέ τὴ δυνατότητα νά ἀναδιαρθρώνει προϋπάρχουσες κοινωνικῆς θεσμίσεις καί τοὺς συσχετισμοὺς δυνάμεις μέ τίς ὁποῖες εἶναι συνυφασμένες.

Ἐνῶ λοιπὸν ἡ συμμετοχικὴ ρητορικὴ, ἡ εὐρύτερη ἐμπλοκή τῶν πολιτῶν σέ διαδικασίες διαβούλευσης, ἡ μεταβίβαση ἀρμοδιοτήτων σέ περιφερειακό καί τοπι-

κό επίπεδο μοιάζουν εκ πρώτης όψεως να αποβλέπουν σε μία δυναμική αναζωογόνηση της πολιτικής δράσης, ή εντύπωση αυτή διαλύεται άμεσα αν προσέξουμε τις συστατικές παραμέτρους του εν λόγω διαδήματος. Γιατί η συμμετοχή απευθύνεται σε έναν εξατομικευμένο μεσοστρωματικό πολίτη, με ρευστή ταυτότητα και δεσμούς πίστης, που δεν εντάσσεται οργανικά σε καμία συλλογικότητα και δεν είναι φορέας έκφρασης σαφών κοινωνικών, οικονομικών ή άλλων αντιθέσεων με βάση. Γιατί η συμμετοχική δημοκρατία επιδιώκει κατά κύριο λόγο τη διαβουλευτική σύνθεση των ποικίλων συμφερόντων, αξιών και απόψεων που υφίστανται σήμερα. Δεν κινητοποιεί ευρύτερους κοινωνικούς συνασπισμούς που να μπορούν να αναμετρηθούν με τις εξουσιαστικές δομές, αλλά στοχεύει ρητά στην κοινωνική συναίνεση βάσει γενικών ήθικων αρχών. Γιατί το νέο πολιτικό σχέδιο επιζητεί την αποδιάρθρωση των ισχυρών δομών συλλογικής δράσης και συντονισμού στο κόμμα και το κράτος. Το κόμμα μετατρέπεται σε ένα χαλαρό δίκτυο ποικίλων εθνικών και υπερεθνικών οργανώσεων, που συνεργάζεται με «φίλους» και ομάδες ειδικών, ενώ το κράτος αποσύρεται και περιορίζεται σε έναν επιτελικό ρόλο, με την εκχώρηση λειτουργιών και αρμοδιοτήτων του σε περιφερειακές δομές, τοπικές κοινότητες και έθελοντικές ή άλλες πρωτοβουλίες πολιτών.

Η πολιτική της νέας διακυβέρνησης είναι, λοιπόν, μία πολιτική αποσυλλογικοποιημένη, απογυμνωμένη από ριζικούς ανταγωνισμούς και βαθιές κοινωνικές άμφισβητήσεις. Μία πολιτική που παραιτείται οικειοθελώς από τον καθολικό συντακτικό της ρόλο, γιατί εκκεντρώνει και διαχέει τη ρυθμιστική της δύναμη και γιατί θέλει να συνδεθεί άμεσα και δικτυακά με τον εξατομικευμένο νεοπολίτη και τις ποικιλόμορφες κοινότητες, έτσι ώστε να αντανakλά το κοινωνικό αντί να το συναρθρώνει ενεργητικά. Δεν πρόκειται βέβαια για μη πολιτική ή για αντι-πολιτική, αλλά για μετα-πολιτική, ή όποια, ως διαβουλευτική διαχείριση μικροσυγκρούσεων υπό την αιγίδα ενός έποπτικού κράτους, διατηρεί στοιχεία της νεωτερικής δημοκρατικής πολιτικής, αλλά αφυδατώνοντας, στρογγυλεύοντας και αλλοιώνοντάς τα.

Τίποτε, βέβαια, δεν είναι άθωο. Το «σύμπτωμα» της μερικότητας που διαψεύδει την οικουμενική προοδευτική υπόσχεση αυτού του συμμετοχικού προγράμματος γίνεται φανερό αν εξετάσουμε το συγκείμενό του. Το ήπιο πρότυπο πολιτικής που ευαγγελίζεται θέλει να εφαρμοστεί σε κοινωνίες με διαρκώς αυξανόμενες ανισότητες πλούτου και ισχύος σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, οι αλλαγές που θα μπορούσαν να προωθηθούν υπέρ της μεγαλύτερης ισότητας και ελευθερίας όλων θα είναι ισχνές και επιφανειακές αν δεν διατηρηθούν εν ζωή σθεναρές κρατικές δομές, αν δεν συμπληρωθούν

νέες μεγάλες συλλογικότητες γύρω από ένα διαφορετικό σχέδιο κοινωνικής οργάνωσης και αν δεν υπάρχει διάθεση βαθιάς σύγκρουσης με κρατικές συγκεντρώσεις οικονομικού, κοινωνικού κ.α. κεφαλαίου. Σε μία εποχή νεοφιλελεύθερου έλεγκτατισμού της αγοράς, κάθε απόπειρα απόδοσης δημόσιων λειτουργιών σε τοπικούς φορείς και ιδιωτικές πρωτοβουλίες που δεν συνοδεύεται από μία ουσιαστική αντιπαράθεση με την αγοράία οικονομία προάγει απλώς το νεοφιλελεύθερο σχέδιο της διάλυσης των δημόσιων υπηρεσιών και της ελαχιστοποίησης των κρατικών υποχρεώσεων προς την κοινωνία. Ένδύομένο μάλιστα, στον λόγο του Γ. Παπανδρέου, ένα προοδευτικό-δημοκρατικό επικάλυμμα.

Έντασσομένη στά συμφραζόμενα του νέου, εύελικτου, δικτυακού καπιταλισμού, ή λογική της αποκέντρωσης, της οριζόντιας σύνδεσης πολλαπλών ομάδων, της δημιουργικής εξατομικεύσης και χαλαρής ταύτισης αρθρώνει το πολιτικό σύστοιχο της νέας οικονομικής οργάνωσης. Διευκολύνει και προωθεί την καπιταλιστική αναδιάρθρωση προσαρμόζοντας, φιλικά προς αυτή, τη δομή της διοίκησης, της κρατικής πολιτικής και της πολιτικής υποκειμενικότητας. Ταυτόχρονα, το ριζοσπαστικό δημοκρατικό της έπιστρωμα αντιμετωπίζει διά της ένσωμάτωσης και εξουδετέρωσης την όποια πρόκληση αποτελεί για την κατεστημένη έξουσία και το πολιτικό κέντρο ή νέα κινηματική πολιτική των Κοινωνικών Φόρουμ και της άλλης παγκοσμιοποίησης. Τέλος, ή συνθετική, διαχειριστική των συγκρούσεων συμμετοχή δημιουργεί έλπίδες ότι θα μπορούσε ίσως να αποσοβήσει τον πολιτικό κίνδυνο που συνιστά ή κρίση νομιμότητας των σημερινών δημοκρατιών. Ή ότι θα μπορούσε επίσης να συμβάλει στην αποφυγή μεγάλων εντάσεων και ανατροπών στο μέλλον, παρέχοντας διόδους για τη συγκρατημένη εκτόνωση και διευθέτησή τους σε τοπικό επίπεδο, με πνεύμα συναίνεσης και κατακερματίζοντας τις κοινωνικές αντιθέσεις.

Ο συνδυασμός συναινετικής διαβούλευσης και συγκίνωσης της κρατικής υπευθυνότητας σημαίνει ότι το νεοπροοδευτικό πρόταγμα της κυβερνητικής άριστερας δεν είναι σε θέση να προαγάγει τον εκδημοκρατισμό της πολιτείας και της κοινωνίας. Άνηκει μάλλον οργανικά στην ίδια τη μεταδημοκρατική κρίση που υποτίθεται ότι θέλει να υπερκεράσει. Γιατί το πνεύμα κοινωνικής σύμπτωσης και ή φιλική δεξίωση της ανοικτής, παγκόσμιας αγοράς δεν επάγουν στις απαραίτητες κοινωνικές ρήξεις και αντιπαράθεσεις που θα επέτρεπαν μία ουσιαστική άμβλυση των όξυμένων ανισοτήτων με στόχο τη μεγαλύτερη ισότητα και ελευθερία όλων. Γιατί ένα αδύναμο ή «έπιτελικό» κράτος δεν είναι ικανό να προωθήσει τις παρεμβατικές πολιτικές αναδιανομής του πλούτου και της ισχύος που θα απαιτούνταν σε αυτή την κατεύθυνση. Γιατί ή πολυδιάσπαση της δημοκρατικής λει-

τουργίας και τών ταυτότητων, αν δεν ανασυντίθεται σε μία ενιαία συλλογική στράτευση (του «λαού») γύρω από γενικά ζητήματα, διευκολύνει και νομιμοποιεί τόν αυταρχισμό του έναπομείναντος κέντρου, τό οποίο επιβάλλει αυτόνομα τίς αποφάσεις του γιά τά γενικά, άντλώντας ταυτόχρονα νομιμότητα από τή δημοκρατική συμμετοχή. (Δέν είναι τυχαίο ότι ή διακυβέρνηση του Μπλάιρ αλλά και ή θητεία του Γ. Παπανδρέου στην ήγεσία του ΠΑΣΟΚ συνδυάζουν τό πνεύμα τής φιλελεύθερης αποκέντρωσης μέ στοιχεία αυταρχικού άρχηγισμού.) Γιατί τό περιορισμένο κράτος, ή δυσεξέλεγκτη κεντρική έξουσία και ή έστίαση τής λαϊκής συμμετοχής στό τοπικό και τό μερικό ύποσκάπτουν τή θεμελιώδη δημοκρατική αυτόνομία τής κοινωνικής πλειοψηφίας. Βάλλουν δηλαδή κατά τής έλευθερίας του λαού νά σχεδιάζει τίς γενικές πολιτικές και νά αναπροσδιορίζει τίς κοινωνικές σχέσεις. Γιατί, τέλος, μία δημοκρατική λειτουργία πού φιλοδοξεί νά άντανakλά, κι όχι νά συνδιαμορφώνει ένεργητικά, τήν κοινωνία, δέν μπορεί παρά νά άντικοππτρίζει, νά διαωνίζει και νά έπικυρώνει δημοκρατικά τίς κατεστημένες δομές έξουσίας και άνισότητας. Η συμμετοχή δέν γίνεται στό κενό. Αν δέν συνοδεύεται από ριζικές κοινωνικές αλλαγές θά αναπαράγει στή δική της σφαίρα τίς προϋπάρχουσες διαφορές οικονομικών δυνατοτήτων, μορφωτικού έπίπεδου και δύναμης έπηρεασμού.

Η νεοπροοδευτική πρόταση δέν δημιουργεί, λοιπόν, τίς προϋποθέσεις γιά τήν υπέρβαση τής μεταδημοκρατικής έκπτωσης τής ίσοελευθερίας και τής συλλογικής αυτόνομίας γιατί δέν συμβάλλει έμπρακτα στην ένίσχυση αυτών των καταστατικών άρχων. Αλλά είναι μάλλον άπίθανο ότι θά μπορέσει νά έπιτύχει έστω και τόν έμφανεστερο στόχο της, τήν τόνωση τής συμμετοχής σε δημοκρατικές διαδικασίες του κράτους, του κόμματος και τής κοινότητας. Η δημοκρατία δέν είναι μόνο πολιτική μορφή αλλά και κοινωνικό περιέχομενο. Μία φορμαλιστική έμφαση στην πρακτική τής συμμετοχής ως τέτοιας είναι καταδικασμένη νά πέσει στό κενό, όπως φαίνεται πράγματι ότι συμβαίνει και μέ τό διάδημα του Γ. Παπανδρέου, αν δέν συνυφαίνεται μέ ύπαρκτες κοινωνικές ανάγκες, συμφέροντα και άντιθέσεις. Τά όποια περιεχόμενα αναδεικνύει ή έν λόγω πρόταση άφορούν κυρίως μεταύλιστικές άξιες –οικολογία, βιοηθική, έθελοντισμός, πολυπολιτισμικότητα κ.ά.– αναβαπτισμένες στό πνεύμα τής παγκοσμιοποίησης, οί όποίες δέν συνδιαλέγονται άμεσα μέ ζωτικές άνάγκες, διαφέροντα και μαζικά κοινωνικά στρώματα τής νεοελληνικής πραγματικότητας.

Ένα ευρύτερο και προκλητικό ζήτημα πού έγείρει ή θεώρηση του Πανταζόπουλου άπτεται του προοδευτικού δυναμικού τής ίδιας τής συμμετοχικής δημοκρατίας. Διαβάζοντας κανείς τό βιβλίο μένει μέ τήν έντύπωση ότι οί συνέπειες τής αποπολιτικοποίησης,

τής εξημέρωσης τής κοινωνικής διαμάχης, του διαχειριστικού συμβιβασμού μέ τή νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, τής άναποτελεσματικότητας κ.ο.κ. είναι έγγενεις σε αυτό τό δημοκρατικό μόρφωμα. Αλλά ξέρουμε ότι τό νόημα των πολιτικών σημαινόντων δέν είναι a priori παγιωμένο· τά πάντα σχεδόν είναι ζήτσημα συνάρθρωσης. Και εδώ ή έρευνητική βιβλιογραφία γιά τά πραγματικά, σημειρινά πειράματα δημοκρατικής συμμετοχής καταδεικνύει ότι δέν είναι εύάλωτα στην κριτική πού παρουσιάσαμε άκριβώς γιατί τά συγκεκριμένα πολιτικά σχέδια προβαίνουν σε μία διαφορετική συνάρθρωση τής συμμετοχικής πρακτικής: τή συνδιαπλέκουν μέ τήν κοινωνική σύγκρουση, τόν άγώνα κατά του νεοφιλελευθερισμού και των κατεστημένων σχέσεων έξουσίας, τά πληττόμενα κοινωνικά στρώματα, τίς άμεσες άνάγκες τής κοινωνίας, τήν άντιπροσωπευτική δημοκρατία και τίς δομές και πρωτοβουλίες κεντρικών κρατικών δομών.¹

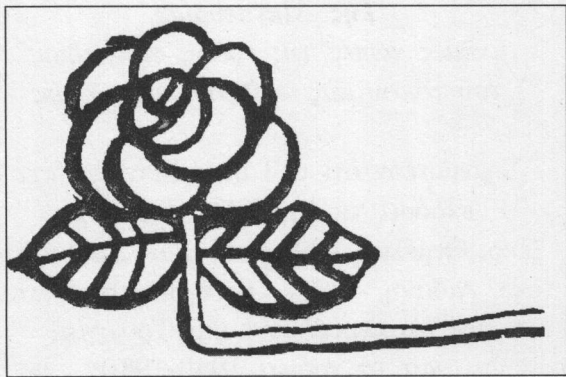
Στό γνωστότερο και πιο μελετημένο παράδειγμα, τόν συμμετοχικό προϋπολογισμό του Πόρτο Αλέγκρε, ή συμμετοχή άφορά τή διανομή των πόρων και τή διάρθρωση του κοινωνικού κράτους στον δήμο. Ο συντονιστικός και εκτελεστικός ρόλος των εκλεγμένων δημοτικών άρχων είναι καθοριστικός. Η προσάθεια σύζευξης τής δημοκρατίας από τά κάτω μέ τίς όλοποιητικές και άποτελεσματικές λειτουργίες τής άντιπροσωπευτικής δημοκρατίας γύρω από μία κρατική δομή είναι συνειδητή, έξαιρετικά περίτεχνη και τελει διαρκώς υπό συζήτηση μέ στόχο τή βελτίωσή της. Τά τελευταία χρόνια μάλιστα άποδίδεται ιδιαίτερη έμφαση και στή σύνδεση του συμμετοχικού πειράματος του Πόρτο Αλέγκρε μέ τίς άντίστοιχες πρωτοβουλίες άλλων πόλεων, μέ τό έπίπεδο τής πολιτείας, του όμόσπονδου κράτους αλλά και τό διεθνές περιβάλλον και τό κίνημα γιά μία άλλη παγκοσμιοποίηση. Δέν τίθεται, λοιπόν, έκδιαστικά κανένα δίλημμα έπιλογής άνάμεσα στην άμεση και τήν άντιπροσωπευτική δημοκρατία –ή άνάμεσα στην τοπική ένεργοποίηση και τήν έκφραση ειδικών αναγκών, από τή μία, και τήν ίσχυρή, άποτελεσματική πολιτεία, τό κράτος πρόνοιας, τό γενικό συμφέρον και τήν αυτόνομη λειτουργία του πολιτικού, από τήν άλλη. Η άρετή τής συγκεκριμένης εφαρμογής του συμμετοχικού προτύπου συνίσταται άκριβώς στο ότι επιδιώκει συνειδητά τήν άμοιβαία συμπλήρωση και διαμεσολάβηση αυτών των διαφορετικών διαστάσεων.²

1. Ποικίλες έρευνες και κριτικές αναλύσεις πού στοιχειοθετούν αυτό τό έπιχείρημα μέ βάση τό συμμετοχικό υπόδειγμα του Πόρτο Αλέγκρε και τής πολιτείας Κεράλα τής Ινδίας περιλαμβάνονται στους δύο συλλογικούς τόμους B. de Sousa Santos (έπιμ.), *Democratizing democracy*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη: Verso, 2005 και A. Fung, E. O. Wright (έπιμ.), *Deepening democracy*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη: Verso, 2003.

Οι κοινωνικές αντιθέσεις, από τήν ἄλλη, ἐκφράζονται μέ μεγαλύτερη ἔνταση στίς διαδικασίες τῆς διαβούλευσης τοῦ Πόρτο Ἀλέγκρε, καθὼς ἐπίδικο ἀντικείμενο γίνεται ρητά καί ἄμεσα ἡ κατανομή τῶν κοινωνικῶν πόρων καί τῆς ἐξουσίας. Κι ἐπειδὴ τὰ περιεχομενικά διακυβεύματα τῆς δημοκρατικῆς πράξης ἔχουν ζωτική σημασία γιά τούς ἐμπλεκόμενους καί τίθουν θέματα βασικῶν ἀναγκῶν, ἡ συμμετοχική διαδικασία προσεῖλκυσε μέ τόν καιρό, καί σέ συνδυασμό μέ τὰ ἀπτά ἀποτελέσματα πού εἶχε νά ἐπιδείξει, πλήθος πολιτῶν ἀκόμη καί σέ περιοχές ὅπου δέν ὑπῆρχε παράδοση ἄμεσης δημοκρατικῆς δραστηριοποίησης. Ἔτσι τό κοινωνικοῖστορικό πρόβλημα πού ἐντοπίζει ὁ Πανταζόπουλος γιά τήν ἐλληνική πραγματικότητα – ἡ ἀπουσία τῆς ἀνάλογης προϊστορίας καί τοῦ ὅποιου αἰτήματος συμμετοχῆς ἀπό κοινωνικές ὁμάδες σήμερα – δέν ἀποτελεῖ ἀφενεκο πεπρωμένο, ἀλλά μπορεῖ νά ἀντιμετωπιστεῖ μέ κεντρικές πολιτικές πρωτοβουλίες πού πληροῦν ιδιαίτερους ὅρους.

Ἡ μελέτη τοῦ Πανταζόπουλου, λοιπόν, δέν εἶναι μία ἀπλή ἀνάλυση τῆς ἰδεολογίας τοῦ νέου ἀρχηγοῦ τοῦ ΠΑΣΟΚ. Δέν βοηθᾷ μόνο στό νά κατανοήσουμε γιάτί ὁ Γ. Παπανδρέου «δέν τραβάει» στό ἐκλογικό κοινό τοῦ κόμματός του καί τήν ἐλληνική κοινωνία εὐρύτερα. Πρόκειται κατ' οὐσίαν γιά μία ἀκτινογραφία τῆς μεταπολιτικῆς ὑφῆς τῆς «νέας προοδευτικῆς διακυβέρνησης», ἡ ὁποία ἀδρογραφεῖ ἐξ ἀντιδιαστολῆς τίς κατευθύνσεις μίας ἄλλης πολιτικῆς πού θά προσφέρει πράγματι δημοκρατικές λύσεις στά διακυβεύματα τοῦ παρόντος. Γιά τήν προαγωγή τοῦ ἴδιου σκοποῦ ἐξαιρετικά σημαντική εἶναι καί ἡ δεξυτερκῆς ἀνάδειξη ἀπό τόν συγγραφέα κομμικῶν συστατικῶν τῆς νεωτερικῆς δημοκρατίας, τὰ ὁποῖα θά πρέπει νά διασωθοῦν καί νά ὠσωμθοῦν δημιουργικά μέ τὰ ὅποια συμμετοχικά στοιχεῖα προκρίνονται στά διάφορα σχέδια ριζοσπαστικοποίησης τῆς δημοκρατίας.

Ἀλέξανδρος Κιουπκιολῆς

2. Γιά ὅλες αὐτές τίς ἐπισημάνσεις, βλ. τίς προαναφερθεῖσες συλλογές κειμένων.

ΕΝ ΠΑΡΟΔΩ

Ὁ μαίτρο καί οἱ μαργαρίτες

Στή Γαλλία, ἐδῶ καί χρόνια, ἡ ἐκπομπή τοῦ Μπερνάρ Πιβό γιά τό βιβλίο εἶχε κερδίσει μιά ἀπό τίς σημαντικές θέσεις στήν τηλεοπτική ἀγορά τοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ βετεράνος «μαίτρο» τοῦ βιβλίου, συζητώντας μέ τούς συγγραφεῖς, τούς διανοομένους ἀλλά καί τούς ἄλλους παράγοντες τῆς βιβλιαγορᾶς, εἶχε ἀποδείξει πῶς κινεῖται μέ ἀνεση στό χῶρο τῆς ὑψηλῆς ἐκλαΐευσης καί εἶχε συμβάλλει ἀποφασιστικά στή διαμόρφωση τοῦ γαλλικοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Τό βιβλίο του «Τό ἐπάγγελμα τοῦ ἀναγνώστη» – ἓνα βιβλίο πού περιλαμβάνει τίς ἀπαντήσεις του στόν ἱστορικό Πιέρ Νορά – εἶναι ἀρκετά ἐνδεικτικό γιά τήν πείρα ἐνός ἀνθρώπου πού καθιέρωσε τό βιβλίο στήν ὁθόνη. Πράγματι, μιά τέτοια ἐκπομπή, μέ τὰ εἰδικά καί ιδιαίτερα κριτήρια τῆς τηλεόρασης, θά μπορούσε νά ἀποτελέσει ἄν ὄχι πρότυπο, τουλάχιστον δοκιμασμένο καί πετυχημένο δείγμα γραφῆς, καί γιά τήν ἐγχώρια τηλεοπτική «πόλη τῶν ἰδεῶν». Ὡστόσο, καί σέ αὐτή τήν περίπτωσι, ἀκολουθήθηκε ὁ γνωστός ἐπαρχιωτικός δρόμος, πού παλαιότερα εἶχε τόσο εὐγλωττα συμπυκνωθεῖ στήν διαφημιστική καμπάνια μεγάλου πολιτικοκαταστήματος: «Σαράφης Στά Τρίκαλα, Τώρα Καί Στό Παρίσι»!

Προσφάτως, στήν ἐλληνική κρατική τηλεόραση, ξεκίνησε μιά γαλλόφωνη ἐκπομπή γιά τό ἐλληνικό βιβλίο, μέ παρουσιαστή τόν ἴδιο τόν Πιβό καί καλεσμένους σημαντικούς Ἕλληνες συγγραφεῖς, μέ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη εὐρωπαϊκή παρουσία. Δέν θά σταθῶ στό πολυδάπανο «στήσιμο» τῆς ἐκπομπῆς, οὔτε στό (ἐνίοτε λαϊκιστικό) φάντασμα τοῦ Ἕλληνα φορολογούμενου πού πληρώνει μᾶλλον ἀκριβά τήν «ἐξ ἐσπερίας» ἐνημέρωσή του γιά τό ἐλληνικό βιβλίο. Θά σταθῶ ὅμως σέ μερικά αὐτονόητα ἐρωτήματα: Τί γνωρίζει, ἄραγε, ὁ Μπερνάρ Πιβό γιά τό σύγχρονο ἐλληνικό βιβλίο, τί γνωρίζει γιά τούς συγγραφεῖς καί τούς ἀναγνώστες του, γιά τήν ἱστορία του, γιά τούς ὅρους τῆς παραγωγῆς του, γιά τή λογοτεχνική κριτική; Ἀπό ὅλο αὐτό τό σύνθετο βιβλιακό οἰκοσύστημα, ὁ μαίτρο δέ μπορεῖ παρά νά γνωρίζει μόνο μερικῆς – ἐντυπωσιακῆς ἴσως – μαργαρίτες γαλλοφωνίας. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ τυχαίότητα, ἐπιβεβαιώνει τή σπασμωδικότητα τῆς πολιτιστικῆς πολιτικῆς γιά τό ἐλληνικό βιβλίο καί τόν πνευματικό μᾶς ἐπαρχιωτισμό.

Γιάννης Παπαθεοδώρου

Σε πρώτη ανάγνωση**Τάκης Μενδράκος***...Έξ άκανθών...*

έκδ. Γαβριηλίδης, 2006

‘Από έπτά μικρά διηγήματα αποτελείται τό βιβλιαράκι (62 συνολικά σελίδες μικρού σχήματος), τό ένα μάλιστα μόλις μίας σελίδας, ένα ποίημα καθαρόαιμο, πού όμως παίρνει τή θέση διηγήματος μεταξύ τών άλλων. Πυρήνας όλων μνήμες βασανιστικές, μνήμες ματωμένες, από στρατόπεδα εκτόπισης, κυρίως βασανιστηρίων μέ σκοπό τήν απόσπαση τής φοβερής εκείνης «δήλωσης μετανοίας». ‘Αποκορύφωμα τό διήγημα πού έδωσε καί τόν τίτλο στό βιβλίο «...Έξ άκανθών...», μέ τό άπίστευτο βασανιστήριο όρθοστασίας καί άϋπνίας, γιά τόν ίδιο σκοπό, πού κράτησε μέχρι θανάτου, τριάντα τρία μερόνυχτα! Στο άμέσως προηγούμενο διήγημα, ό συγγραφέας άνακαλεί τίς μνήμες πού τόν βασάνιζαν στό ξερονήσι τής έξορίας, καθώς άρφωνε τά μάτια στήν άπέναντι άκτή, πού ήταν οι συγγενείς, οι φίλοι, τά κορίτσια, τά θραχάκια του Φιλοπάππου, τό ‘Ηρώδειο, ή μουσική, τό πρώτο χορικό τής ‘Αντιγόνης ...‘Αλλού πάλι «Τό μυστικό κρινάκι» πού άνθισε ανάμεσα στίς άφάνες, τό μοναδικό είδος χλωρίδας του νησιού, σάν από θαύμα τό άποθαυμάζει όταν άποκαλύφθηκε μέ τό ξερίζωμα τής άφάνας, πού τό προστάτευε. Καί σπεύδει τοποθετώντας κοτρόνες νά προστατεύσει τήν εφήμερη ζωή του από τούς δαμονικούς άνέμους του νησιού. ‘Όταν τό πρωτοβλέπει εκπληκτος άναφωνεί «‘Η μυστική παπαρούνα του λοχία ‘Αντώνη Κωστούλα!» (άπό τή Ζωή έν τάφω του Μυριβήλη). «Σκάσε όρνιο! Αυτό δέν είναι παπαρούνα. Κρινάκι είναι», τόν διορθώνει ό Αίτωλικιώτης σύντροφός του.

‘Ας μου έπιτραπεί νά κάνω κι εγώ μιά δική μου παρέκβαση, πού αυθόρμητα μέ τό συνειρμό της μέ πάει στό μακρινό παρελθόν. Πρόκειται γιά τό απόσπασμα τής Σαλπώς (94 Β., 117 D.) «οίάν τάν ύάκινθον έν ώρεσει ποιμένες άνδρες / πόσοι καταστείβοισι, χάμαι δέ τε πόρφυρον άνθος», κι άς μείνει εκεί ξεκούραστο καί φρέσκο στή μεταφραστική του μοναξιά.

Στό πρώτο διήγημα; «‘Ο κύριος μέ τό δεκάρικο», άφηγείται μιά παιδική μνήμη κατοχική, πώς ό 14χρονος νεαρός πού χάθηκε άπ’ τούς γονείς του μέσα στό πλήθος άφραγκος επιβιβάστηκε στό λεωφορείο κι ό άγνωστος κύριος μέ τή γραβάτα καί τό μονόκλ, του έδωσε ένα δεκάρικο γιά τίς άνάγκες του, χωρίς νά του πει τό όνομά του! Καί «τό Γενά-

ρη του ‘43 μάθαμε ότι πέθανε ό Μαλακάσης, πήγαμε στό Α΄ Νεκροταφείο γιά ν’ άποχαιρετήσουμε τόν ποιητή του “Μπαταριά”...», κι όταν ξεσκέπασαν τό φέρετρο, τόν είδα. ‘Ήταν αυτός...». ‘Ετσι ξεπλήρωσε σήμερα ό νεαρός εκείνος τό χρέος του δεκάδραχμου, στόν κύριο μέ τό μονόκλ, τόν ποιητή.

Στό τελευταίο διήγημα, υπό μορφή άνοιχτής επιστολής, ζητεί από τούς άναγνώστες, εκτιθέμενος ό ίδιος, νά γίνουν κοινωνοί του δράματος πού ζει ό «δηλωσίας». Γιατί τά σωματικά μαρτύρια κάποτε τελειώνουν, αφήνοντας ένα φρόνημα ήρωισμού, ενώ τά ψυχικά σε βασανίζουν άκούραστα έφ’ όρου ζωής...

‘Ο Τάκης Μενδράκος συγγραφέας του βιβλίου, πού κυκλοφόρησε τό 2006 από τίς «έκδόσεις Γαβριηλίδης», κοντά στά 80 σήμερα, εκτός από κριτικός καί μεταφραστής, είναι κυρίως ποιητής. Καταφέρνει, μιλώντας μέ τή μοναδική φωνή τής ποίησης, νά δίνει σε παλαιά προσωπικά του διώματα διαχρονικότητα καί πανανθρώπινη χροιά, ώστε οι συνειρμοί στό σήμερα, μέ παρόμοια άπάνθρωπα μαρτύρια, πού συμβαίνουν κάτω από ίδιες συνθήκες κι από τίς ίδιες δυνάμεις «του καλού», νά είναι αναπόφευκτοι.

Νίκος ‘Αντωνάτος

Τάκης Μπενάς

κυκλοφορεί τέλη ‘Απριλίου
άπό τίς έκδόσεις Θεμέλιο
τό νέο του βιβλίο:

Τής Δικτατορίας

μνήμες νωπές τής τρίτης τραγωδίας
του τόπου μας καί του καιρού μας

Σημειωτέον ότι ό Τάκης Μπενάς έχει
έκδόσει τά έργα **Τής Κατοχής**
(έκδ. Θεμέλιο, 1990) καί **Του ‘Εμφυλίου**
(έκδ. Λιβάνη, 1996). ‘Ετσι συμπληρώνεται
καί ολοκληρώνεται μιά Τριλογία,
γιά τά χρόνια 1940-1980